

Deel LIX-2014

Studies over de sociaal- economische geschiedenis van Limburg

*Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum
voor Limburg*

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris

Prof. dr. Theo Engelen (RU)

Dr. Ben Gales (RUG)

Prof. dr. Ernst Homburg (UM)

Dr. Jos Perry (UM)

Prof. dr. Leo Wessels (OU)

Dr. Sophie Bouwens (Avans Hogeschool Breda)

Beeldredactie:

Drs. Paul Arnold (SHCL)

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2014

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...-

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LIX-2014/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2014 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Canon Business Services, Maastricht

Drukwerk: Canon Business Services, Maastricht

Bindwerk: Canon Business Services, Maastricht

Inhoud

Ed Buijsman 'De moordende mist'. De ramp in de Maasvallei bij Luik in 1930	3
Alexis Zimmer Dodelijke nevels in het Maasdal bij Luik tussen 1897 en 1938: ontdekking en ontkenning van de industriële luchtvervuiling	27
Eduard Dormans Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse Landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)	51
Karen Arijs 'Die aan 't verleden raakt kan altijd tooveren'. Twee standbeelden voor Hendrik van Veldeke: lokaal initiatief en Limburgse identiteit*	81
Joeri Januarius In de voorhoede van de consumptiemaatschappij? Koopkracht en consumptie van Belgisch-Limburgse mijnwerkers in de jaren 1950 en 1960	105
Ad Knotter Mijnbouw en grensarbeid in het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied, 1900-1973: een overzicht	125
Willibrord Rutten Egodocument: 'Herinneringen van een ouden mijnwerker'	139
Over de auteurs	153
'De spiegel van Limburg'. Foto's van de jubileumtentoonstelling van de LLTB in 1951	155
Jaarverslag 2013	171

Detail van het monument in Engis dat herinnert aan de luchtverontreinigingsramp van 1930. Het beeld is gemaakt door de lokale kunstenaar Paul Vandersleyen en werd in 2000 onthuld. Foto: M. Wijnen.

Ed Buijsman

'De moordende mist'. De ramp in de Maasvallei bij Luik in 1930

Het gebied langs de Maas ten zuiden van Luik was vóór de Tweede Wereldoorlog zwaar geïndustrialiseerd. Zeer stabiele weersomstandigheden zorgden begin december 1930 voor een ongekennde ophoping van luchtverontreiniging in de Maasvallei. In enkele dagen overleden 63 mensen, een sterfte die werd toegeschreven aan de extreme luchtverontreiniging. Deze gebeurtenissen zijn de geschiedenis ingegaan als de eerste gedocumenteerde luchtverontreinigingsramp. Onderstaande bevat een terugblik op een tijd waarin luchtverontreiniging nog in een andere orde van grootte werd beschreven.

Terugblik op een vergeten ramp

De luchtkwaliteit in Nederland is in de afgelopen decennia spectaculair verbeterd. Luchtverontreiniging in Nederland gaat tegenwoordig alleen nog maar over stikstofdioxide (NO₂) en fijn stof (PM₁₀), omdat voor deze stoffen nog niet overal wordt voldaan aan de Europese regelgeving.¹ Zwaveldioxide (SO₂), de klassieke vorm van luchtverontreiniging uit de jaren 1950 en 1960, is al lang onder controle. Zelfs in het zwaarst belaste gebied in Nederland, het Rijnmondgebied, liggen de jaargemiddelde concentraties van zwaveldioxide tegenwoordig onder de 20 µg/m³.² Dat was veertig tot vijftig jaar geleden wel anders. Uit metingen blijkt dat destijds in stedelijke gebieden jaargemiddelde concentraties in de orde van enkele honderden µg/m³ de normaalste zaak van de wereld waren.³ En het is aannemelijk dat de concentraties voor die tijd nog hoger zijn geweest.⁴ Informatie over luchtverontreiniging voor 1960 is echter alleen overgeleverd voor situaties waarin de luchtverontreiniging extreme vormen aannam. Dat geldt onder andere voor de beruchte smogepisode in Londen in 1952. Maar al eerder, in december 1930, had zich in de Maasvallei ten zuiden van Luik een luchtverontreinigingsramp van tot dan toe ongekennde omvang en met dodelijke slachtoffers voorgedaan.

Engis is een oud industriestadje aan de oever van de Maas 10 kilometer ten zuidwesten van Luik. Het is een naargeestige omgeving met oude huizen en deels vervallen industrie; het ademt de sfeer van vervlogen tijden. In Engis is de enige herinnering te vinden aan de dramatische gebeurtenissen die zich in deze omgeving 80 jaar geleden hebben afgespeeld. In december 1930 werd dit gebied getroffen door zulke ernstige luchtverontreiniging dat mensen aan de gevolgen ervan zijn overleden. In het centrum van Engis staat een standbeeld van een

1 Planbureau voor de Leefomgeving, *Milieubalans 2009* (Bilthoven 2009) 95-97.

2 R. Beijl e.a., *Jaaroverzicht Luchtkwaliteit 2008* (Bilthoven 2009) 16, 96-97. 1 µg = 1 microgram = 1 miljoenste gram.

3 E. Buijsman, 'Meten waar de mensen zijn', *Tijdschrift Lucht 1* (2009) 26-30.

4 Zie bijvoorbeeld P. Brimblecombe, *The big smoke. A History of Air Pollution in London Since Medieval Times* (Londen 1987) 154, over de slechte luchtkwaliteit in een aantal stedelijke gebieden in Engeland.

jonge vrouw als symbool voor de slachtoffers van deze ramp. Hoe erg de luchtverontreiniging was, is echter niet bekend. Er werden destijds geen metingen uitgevoerd. Wel is er direct na de ramp een onderzoek ingesteld naar de mogelijke oorzaken van de ramp. Dit laatste maakte deze luchtverontreinigingsramp tot de eerste die in een aantal opzichten redelijk is gedocumenteerd.

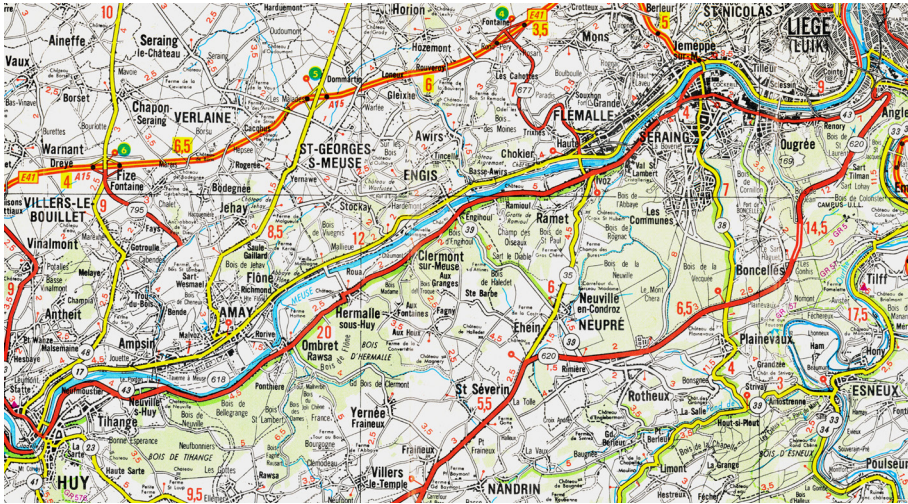
Een rampzalige samenloop van omstandigheden

De rivier de Maas loopt tussen Huy en Luik door een dal van gemiddeld een kilometer breed. Het dal wordt begrensd door heuvels tot 100 meter boven het Maasdal. Al vóór de Tweede Wereldoorlog was deze streek zwaar geïndustrialiseerd. In de periode van 1 tot 5 december 1930 zorgde een hogedrukgebied boven centraal Europa voor stagnerende lucht en dichte mist in grote delen van Europa. Een zwakke tot zeer zwakke oostelijke wind dreef de luchtverontreiniging uit de stad Luik en van de industrie in de omgeving van Luik het nauwe Maasdal zuidwaarts van Luik in. Hier kwam de luchtverontreiniging van de industrieën in de vallei stroomopwaarts en van de huisverwarming in de dorpen nog bij. Dit leidde in het Maasdal tot een cumulatie van luchtverontreiniging. Bovendien was er een temperatuurinversie op een hoogte van 70 tot 80 meter, waardoor de lucht in de vallei opgesloten zat. Vanaf 3 december vertoonden veel bewoners van dit gebied ernstige problemen met hun ademhalingsorganen. Op 4 en 5 december verergerden de klachten. Er traden zelfs sterfgevallen op. Op 6 december veranderde het weer. Er stak een flinke wind op en de luchtverontreiniging werd verdreven. De luchtverontreinigingsepisode was voorbij. Er bleken 63 mensen te zijn overleden.⁵

De berichtgeving

Direct na de ramp, op 6 december, verschenen de eerste berichten in de Belgische kranten. *Le Peuple* kwam op de voorpagina met 'Une catastrophe extraordinaire endeuille la vallée de la Meuse depuis Jemeppe à Engis' en de *L'Indépendance Belge* met 'Trente neuf personnes meurent mystérieusement à Engis et Flémalle'. *De Standaard* volgde op 7 december met 'De Maasvallei, de Vallei van den Dood' en op 8 december met 'Doodende mist in de Maasvallei'. Maar al snel drong ook tot buiten België door welke ramp zich had afgespeeld. De Amerikaanse krant *The Evening Independent* bracht op 6 december het nieuws onder de kop 'Mysterious fog in Meuse valley', de Londense *The Times* opende met 'Over forty deaths in Belgium' en de Australische *Sydney Morning Herald* sprak van 'Fog of death'. De *New York Times* kopte op 7 december met 'Fog brought death only to old and ill' met als ondertitel 'Peasants still in terror'. De Franse *Le Matin* kwam op 7 december

5 J. Firket, 'Sur les causes des accidents survenus dans la vallée de la Meuse, lors des brouillards de décembre 1930', *Bulletin de l'Académie royale de Médecine de Belgique* 11 (1931) 683-734. De integrale rapportage werd enkele jaren later in een boek over de luchtverontreinigingsproblematiek nog een keer ongewijzigd uitgebracht; zie G. Batta e.a., *Les problèmes de pollution de l'atmosphère* (Parijs 1933) 253-335.

De Maasvallei tussen Huy en Luik waar zich begin december 1930 een ramp voltrok.
Kaart: Michelin.

slechts met een klein berichtje met als kop 'Le brouillard fait des victimes en Belgique'. Het Franse communistische dagblad *L'Humanité* bracht het nieuws op 8 december op de voorpagina: 'Un brouillard mortel descend sur neuf villages et tue près de 70 personnes'. De Australische *Canberra Times* sprak op 8 december over 'The breath of death'. De berichtgeving over de ramp zou in veel kranten nog een aantal dagen doorgaan. Ook Nederlandse kranten kwamen met nieuws over de ramp. Zo sprak het *Rotterdamsch Nieuwsblad* op 6 december over 'De doodende mist' en *Het Vaderland* op 7 december zelfs over 'De moordende mist'.⁶ De artikelen

6 In 1930 onder andere op 6 december: 'Over forty deaths in Belgium', *The Times*; Mysterious fog in Meuse valley, *The Evening Independent*; Scores die, 300 stricken by poison fog in Belgium-Panic grips countryside, *The New York Times*; Le brouillard fait des victimes en Belgique, *Le Matin*; De doodende mist, *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Op 7 december: Fog brought death only to old and ill, *The New York Times*; Le brouillard mortel de Liège, *Le Matin*; Un brouillard descend sur neuf villages et tue près de 70 personnes, *L'Humanité*; De moordende mist, *Het Vaderland*. Op 8 december: Belgian fog, *The Times*; The breath of death, *The Canberra Times*; Le brouillard homicide des environs de Liège, *Le Matin*; 'Brouillard mortel!' Répètent les enquêteurs; mais des faits nouveaux permettent de répondre: 'gaz empoisonnés', *L'Humanité*; Le brouillard mortel de la Meuse était vraisemblablement chargé des vapeurs industrielles nocives, *Le Matin*; De doodende mist, *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Op 9 december: The deaths in Belgium, *The Times*; The Belgian deaths in the fog, *The Times*; Le mystère du brouillard qui tue nest pas encore éclairci, *Le Matin*; Il se conforme que ce sont des émanations toxiques provenant d'une usine qui ont tué 80 personnes et milliers d'animaux, *L'Humanité*; De doodende mist, *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Op 10 december: Meuse valley deaths, *The Times*; Les enquêteurs envisagent l'hypothèse d'un gaz asphyxiant rependu volontairement, *L'Humanité*; De doodende mist, *Rotterdamsch Nieuwsblad*; De doodende mist in de Maasvallei, *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Op 11 december: L'enquête avance lentement et la nature de gaz n'est pas encore déterminée, *L'Humanité*. Op 12 december: Belgian fog deaths, *The Times*; Brouillards mortels et industries de guerre, *L'Humanité*. Op 13 december: De doodende in ziek makende mist, *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Op 15 december: Poison fog, *Time*; De doodelijke mist, *Rotterdamsch Nieuwsblad*. En in 1931 onder andere nog op 26 april: Het nevel-ongeval bij Luik, *Het Vaderland*. Op 20 mei: De giftige gassen in de Maasvallei, *Het Vaderland*. Op 14 oktober: Het moordende gas in het Maasdal, *Het Vaderland*. Op 17 oktober: Fog deaths in the Meuse valley, *The Times*.

weerspiegelden op dat moment duidelijk het gebrek aan kennis over de oorzaak en de precieze gevolgen van de ramp in de Maasvallei. Misschien juist daarom was de berichtgeving vaak apocalyptisch van toon, met in Engelstalige bladen het gebruik van termen als 'menace' en 'terror'.

Met enige vertraging volgde een aantal artikelen in meer wetenschappelijke periodieken, waarin echter vrijuit gespeculeerd werd over de oorzaken van de ramp.⁷

De afloop

De weersverandering op 6 december maakte een eind aan de episode. De mist was verdreven en de ziekteverschijnselen behoorden tot het verleden. Wel zouden enige mensen die tijdens de episode ernstig ziek waren geworden, alsnog overlijden. Op 6 december bezocht koningin Victoria, de vrouw van koning Albert van België, het rampgebied. Eveneens op 6 december gelastte de procureur van de koning in Luik een onderzoek naar de gebeurtenissen. Er werd een commissie ingesteld die de opdracht kreeg om de toedracht van de ramp te onderzoeken.⁸ De commissie hield eerst gesprekken met artsen en patiënten. Hieruit bleek dat de eerste effecten op 3 december waren opgetreden. De mist ging toen overigens al zijn derde dag in; het was ook de dag waarop de mist het ergst was. Een snelle toename van het aantal ziektegevallen volgde in de nacht van 3 op 4 december. Het hoogtepunt was op 4 en 5 december. Op 4 december was de mist vrijwel net zo erg als de voorgaande dag; op 5 december trad een verbetering in. Meer dan 60 doden op deze twee dagen werden toegeschreven aan de extreme omstandigheden.⁹ Het aantal doden werd beschreven als 10,5 maal de gebruikelijke sterfte in dit gebied.¹⁰ Het dorp Engis was het zwaarst getroffen (tabel 1). Verder werd vastgesteld dat de ernstige ziektebeelden in de gehele Maasvallei ongeveer op hetzelfde tijdstip begonnen waren. Ook werd geschat dat mogelijk enkele honderden mensen zich met min of meer ernstige klachten aan de luchtwegen bij artsen

7 J. Alexander, 'The fatal Belgian fog', *Science* 73 (1931) 96-97; A. Alke, 'Nebelkatastrophen', *Münchener Medizinische Wochenschrift* 78 (1931) 160; F. Bertyn, 'Sur le brouillards de la vallée de la Meuse', *Annales de Gembloux* 37 (1931) 20-33; G. Fenner, 'Zur Nebelkatastrophe im Industriegebiet südlich von Lüttich', *Chemiker-Zeitung* 55 (1931) 69-70; A. Lambrette e.a., 'Zur Nebelkatastrophe im Industriegebiet in der Nähe von Lüttich', *Chemiker-Zeitung* 55 (1931) 260; W. Storm van Leeuwen, 'Die Nebelkatastrophe im Industriegebiet südlich von Lüttich', *Münchener Medizinische Wochenschrift* 78 (1931) 49-50; [*idem*,] 'Schwefeldioxyd- oder Flußsäure-Vergiftung? Die Nebelkatastrophe im Industriegebiet von Lüttich', *Archives of Toxicology* 2 (1931) 69-70; F. Wolters, 'Die Nebelkatastrophe im Maastal südlich von Lüttich', *Journal of Molecular Medicine* 10 (1931) 785-788.

8 Het was een zware commissie die bestond uit J. Firket, hoogleraar pathologische anatomie en forensische geneeskunde, J. Bovy, forensisch deskundige, M. Schoofs, hoogleraar toxicologische analyse, M. Delahu, hoogleraar aan de universiteit van Luik voor zijn meteorologische deskundigheid en J. Mage en G. Batta, beiden deskundigen in de industriële chemie.

9 Overigens kwamen latere publicaties met enigszins andere aantallen; de reden hiervan is niet duidelijk. J. Firket, 'Fog along the Meuse', *Transactions of the Faraday Society* 32 (1936) 1192-1197, noemde zelf later 63 doden, een aantal dat in eerdere publicaties ook al was genoemd. Zie ook bijvoorbeeld Storm van Leeuwen, 'Die Nebelkatastrophe'; [*idem*,] 'Schwefeldioxyd- oder Flußsäure-Vergiftung?' en Wolters, 'Die Nebelkatastrophe'.

10 Firket, 'Sur les causes des accidents', 684.

Tabel 1. Het dodental tijdens de luchtverontreinigingsepisode van 1-5 december 1930 in de Maasvallei ten zuiden van Luik

Plaats (linkeroever)	Aantal doden		Aantal doden	Plaats (rechteroever)
Jemeppe	9		12	Seraing
Flémalle-Grande	5	↑	7	Yvoz-Ramet
Flémalle-Haute	9			
Engis	14	Maas	0	Clermont
Amay	4		0	Ombret
Ampsin	0	↑		
Huy	0		0	Hermalle

Bron: Firket, 'Sur les causes des accidents', 688. De opmaak van de tabel is grotendeels overeenkomstig de originele publicatie. De pijlen geven de stroomrichting van de Maas aan. De afstand tussen Jemeppe en Huy bedraagt hemelsbreed 22 kilometer.

onder behandeling hebben gesteld. Sommige kranten maakten ook melding van overlijden van enkele tientallen stuks vee.¹¹

De commissie constateerde dat er grote overeenkomsten in de klachten van de slachtoffers waren. Veel voorkomende symptomen waren: irritatie in de keel, overmatig tranende ogen, schorheid, ademnood, hoesten, pijn bij het slikken en in het algemeen astma-achtige klachten. Minder vaak werden misselijkheid en overgeven genoemd. Bij degenen die waren overleden, werd vastgesteld dat er weinig tijd – vaak slechts enkele uren – lag tussen het optreden van de eerste klachten en het overlijden.¹² De leeftijd van de overledenen lag tussen de 20 en 89 jaar. Het merendeel van de overledenen was echter op gevorderde leeftijd; de gemiddelde leeftijd lag op 62 jaar.¹³ Veelal hadden de slachtoffers al chronische hart- of longklachten. Jonge kinderen leken het minst getroffen.

Op gezag van de onderzoekscommissie werden van 7 tot 11 december secties verricht bij tien mensen van wie men veronderstelde dat ze mogelijk door de luchtverontreiniging waren overleden. Dit onderzoek leerde dat vooral de ademhalingsorganen waren aangetast; de symptomen van de overledenen kwamen hiermee overeen. Niettemin bleek het onmogelijk op basis van de secties een duidelijke oorzaak aan te wijzen.

Het eindrapport van de commissie verscheen eind 1931. Het bleek onmogelijk een definitieve verklaring te geven. Als meest waarschijnlijke oorzaak voor de catastrofe gaf de commissie de samenloop van omstandigheden aan, waarbij stagnerende weersomstandigheden hadden geleid tot een ongekende ophoping van luchtverontreiniging. Het was waarschijnlijk zwaveldioxide geweest dat de problemen had veroorzaakt. De commissie meende bovendien dat een deel van het zwaveldioxide (SO₂) waarschijnlijk in het nog schadelijker

¹¹ *Het Vaderland*, 6 december 1930.

¹² Firket, 'Sur les causes des accidents'.

¹³ B. Nemery e.a., 'The Meuse valley fog of 1930: an air pollution disaster', *The Lancet* 201 (2001) 704-708.

zwavelzuur (H_2SO_4) was omgezet. De commissie wilde niet uitsluiten dat er lokaal mogelijk ook een additioneel effect van het bijzonder giftige en bijtende waterstoffluoride (HF) geweest was. Andere chemische stoffen kon de ramp zeker niet worden aangerekend. Ook de mogelijkheid dat de problemen door de emissie van een onbekend agens van een enkele bron waren veroorzaakt, sloot de commissie nadrukkelijk uit.¹⁴

Een reconstructie

Luchtverontreiniging was in de Maasvallei, net zoals in andere industriegebieden, een kenmerkende bijkomstigheid van industriële activiteit. In de negentiende eeuw werden rokende schoorstenen zelfs gezien als een teken van vooruitgang en welvaart. Toch werd luchtverontreiniging al vroeg ook als een probleem gezien. Zo geeft Brimblecombe een uitvoerige beschrijving van luchtverontreiniging in Engeland, waarvan de geschiedenis – en dan met name in Londen – teruggaat tot in de veertiende eeuw.¹⁵ De soms erbarmelijke situatie in Londen bijvoorbeeld is uitvoerig gedocumenteerd.¹⁶ Meteorologische analyses hebben aangetoond dat alleen al in de tweede helft van de negentiende eeuw zich in Londen minstens vijf luchtverontreinigingsepisodes moeten hebben voorgedaan.¹⁷ Op basis van sterftestatistieken is geconcludeerd dat tijdens elk van die episodes een oversterfte van 600 tot 1.600 mensen kan zijn opgetreden.

De luchtverontreinigingsramp in de Maasvallei in 1930 is waarschijnlijk niet de eerste van zijn soort in deze streek geweest. Onderzoek op basis van meteorologische gegevens leerde dat zich in de veertig jaar voorafgaand aan de ramp in 1930 zeker negen maal vergelijkbare omstandigheden in de Maasvallei nabij Luik hadden voorgedaan.¹⁸ In vier jaren hiervan hielden de omstandigheden zo lang aan dat vergelijkbare niveaus van luchtverontreiniging als in 1930 voorgekomen zouden kunnen zijn.¹⁹ In één geval, namelijk in januari 1911, zijn hier inderdaad aanwijzingen voor. Dieren zouden tijdens deze episode overleden zijn, terwijl ook mensen ernstig te lijden zouden hebben gehad, mogelijk ook met fatale gevolgen.²⁰ In de berichtgeving over de episode van 1930 werd in enkele krantenartikelen verwezen naar doden tijdens de eerdere episode van 1911.²¹ Matignon wees erop dat soortgelijke omstandigheden als bij Luik mogelijk al in januari 1800 in het noordelijker gelegen Maastricht waren opgetreden.²² Een beschrijving hiervan

14 Firket, 'Sur les causes des accidents', 717-727.

15 P. Brimblecombe, 'London air pollution 1500-1900', *Atmospheric Environment* 11 (1977) 1157-1162; [idem,] *The big smoke*.

16 J. Evelyn, *Fumifugium* (Londen 1661).

17 W.W. Holland e.a., 'Exposure to particulate pollution: mortality in adults', *American Journal of Epidemiology* 110 (1979) 554-579.

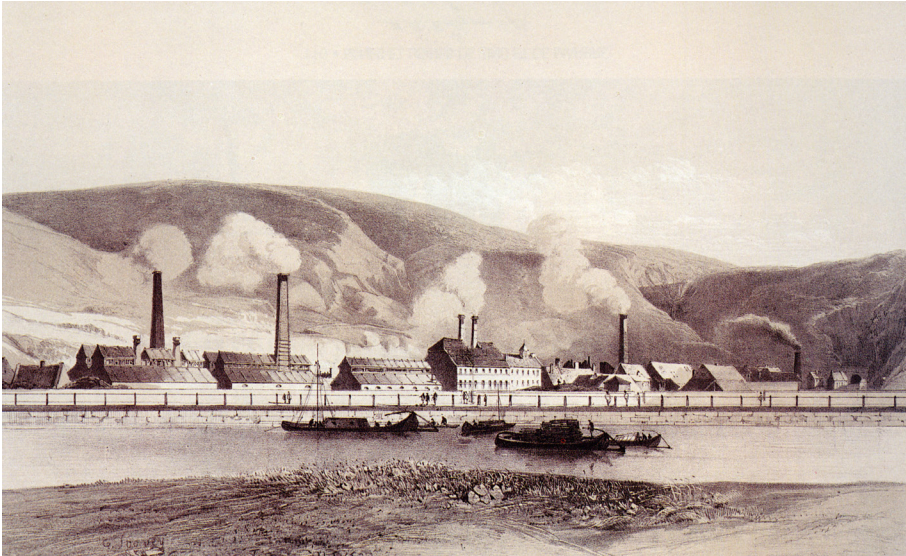
18 Firket, 'Sur les causes des accidents', 704.

19 Het gaat om de jaren 1901, 1911, 1917 en 1919. In sommige jaren was de industriële activiteit echter gering door de oorlog (1917) of de nasleep ervan (1919).

20 F. Bertyn, 'Le brouillard et le bétail', *Annales de Gembloux* 23 (1913) 153-173.

21 *The Evening Independent*, 6 december 1930; *Het Vaderland*, 7 december 1930.

22 C. Matignon, 'Sur les brouillard nocifs', *Comptes Rendus* 195 (1932) 633-635.

De zink- en loodfabrieken van de S.A. de Corphalie bij Huy. Bron: Bart van der Hertten, Michel Oris en Jan Rogiers, Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850 (Antwerpen-Brussel 1995).

door Paissé duidt inderdaad op een soortgelijke situatie met dagenlang aanhoudende dichte mist, zware luchtverontreiniging door kolengebruik en ernstige gezondheidsklachten.²³

Al aan het eind van de negentiende eeuw was de schadelijke werking van bepaalde vormen van luchtverontreiniging – ook op de menselijke gezondheid – bekend en was er ook al inzicht in de herkomst van luchtverontreiniging.²⁴ Bovendien was er al een zeker besef van de verspreiding van luchtverontreiniging.²⁵ De ramp in de Maasvallei was echter in zekere zin uniek, omdat voor de eerste maal werd getracht na een dergelijk ernstig incident een directe relatie te leggen tussen het veronderstelde (hoge) niveau van luchtverontreiniging en de geconstateerde verschijnselen.

Meteorologische omstandigheden

Vanaf 30 november bouwde zich boven Midden-Europa een krachtig hogedrukgebied op. Het hogedrukgebied zorgde voor stabiel weer met weinig wind in een gebied dat reikte van Polen, Duitsland, Nederland, België tot en met Engeland.

23 M. Paissé, 'Sur le brouillard qui a eu lieu à Maestricht le 14 nivôse, an 8', *Annales de Chimie* 34 (1800) 217-221.

24 Zie bijvoorbeeld R.A. Smith, *Air and Rain* (Londen 1872); M.A. Ladureau, 'L'acide sulfureux dans l'atmosphère de Lille', *Annales de Chimie et de Physique* 29 (1883) 427-433; C.P. Mabery, 'An examination of the atmosphere of a large manufacturing city', *Journal of the American Chemical Society* 17 (1895) 105-122.

25 Zie bijvoorbeeld H. Ost, 'Der Kampf gegen schädliche Industriegase', *Zeitschrift für angewandte Chemie* 20 (107) 1689-1693; W. Liesegang, 'Über die Verteilung schwefelhaltiger Abgase in freier Luft', *Gesundheits-Ingenieur* 54 (1931) 705-709.

Aanvankelijk was er zware bevolking met de in dit jaargetijde niet ongebruikelijke mist. De mist bleek in sommige gebieden, waaronder in de Maasvallei, hardnekkig. De temperaturen waren overdag net boven nul; 's nachts tien graden lager. Dit weertype hield aan tot en met 5 december, waarna het hogedrukgebied snel in betekenis afnam. Op 5 december werd nog in grote delen van Europa dichte tot zeer dichte mist gemeld.²⁶ Op 6 december echter zorgde een diepe depressie uit het noorden voor totaal ander weer met een flinke wind, waardoor de luchtverontreiniging (en de mist) in de Maasvallei snel was verdwenen.

Van 1 tot 5 december was er in de Maasvallei slechts een zwakke wind uit richtingen tussen oost en oostzuidoost, met een windsnelheid van meest minder dan 3 km per uur; van 2 tot en met 4 december zelfs van 1 km per uur.²⁷ Een hardnekkige inversie hield de luchtlaag in de Maasvallei opgesloten. De inversiehoogte bedroeg 70 tot 80 meter. De schoorstenen hadden alle een hoogte die onder de 70 meter lag.²⁸ De luchtverontreiniging in het gebied kon dus niet verticaal ontsnappen. De oostelijke wind zorgde ervoor dat sterk verontreinigde lucht uit het industriegebied in de omgeving van Luik het dal werd ingedreven. Ooggetuigen zouden later verklaren dat de rook uit de schoorstenen van de fabrieken in de Maasvallei niet omhoog ging, maar werd neergeslagen.²⁹ Deze waarneming komt overeen met de boven geschetste omstandigheden en duidt op bijzonder slechte verspreidingscondities met zogeheten fumigatie.

De bronnen en de aard van de luchtverontreiniging

Het gebied rondom en ten zuiden van Luik was in 1930 zwaar geïndustrialiseerd. De onderzoekscommissie die de gebeurtenissen in de eerste week van december onderzocht, presenteerde een imposante lijst van uiteenlopende industrieën. Hieronder bevonden zich vier hoogovencomplexen annex cokesfabrieken, een staalfabriek, vier staalfabrieken, vier elektriciteitscentrales, zes glasfabrieken, drie complexen van kalkbranderijen, drie zinksmelterijen, een kruisfabriek, een zwavelzuurfabriek en een kunstmestfabriek. Ook heeft de onderzoekscommissie geïnventariseerd welke chemicaliën door deze fabrieken in de lucht werden gebracht. Het ging om een zeer diverse verzameling van chemicaliën, waaronder bekende vormen van luchtverontreiniging als zwaveldioxide (SO₂), stikstofoxiden (NO, NO₂), ammoniak (NH₃), stof en roet, maar ook een breed scala organische stoffen. Voor de kwantitatief belangrijkste stoffen werd een soort emissieregistratie verricht.³⁰ Hierin waren ook de emissies door huishoudens in betrokken. Emissies door verkeer en transport werden daarentegen niet geschat.

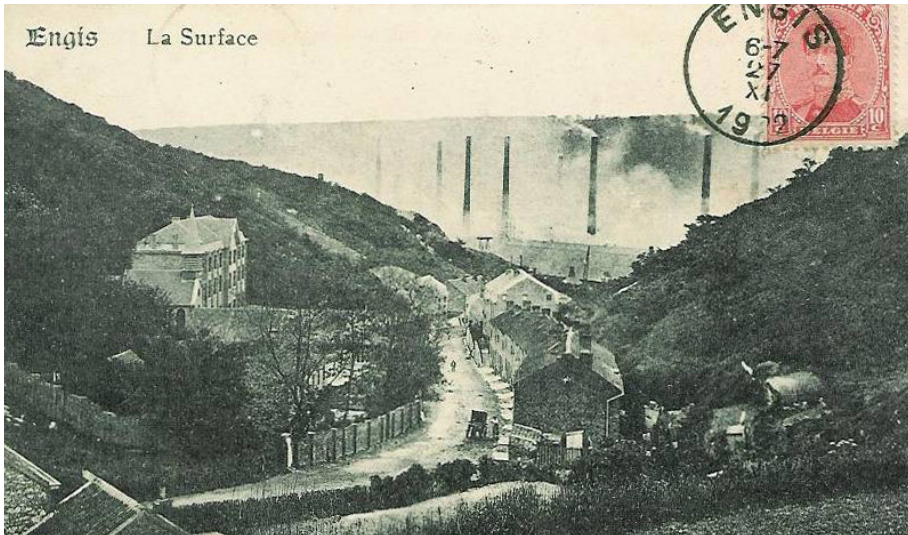
26 Zo meldt *Het Vaderland* in zijn editie van 6 december 1930 over zware mist in Londen ('... zoo zwaar, als in geen jaren is voorgekomen') en op de Elbe ('zulk een dikken mist, dat de geheele scheepvaart stil lag').

27 Firket, 'Sur les causes des accidents', 701. In sommige krantenartikelen was zelfs sprake van windstil weer.

28 *Ibidem*.

29 In krantenartikelen werden ook ooggetuigen opgevoerd die uitspraken deden over de kleur van de 'mist'. Beschrijvingen repten van bruin, oranje en geel. Zie ook F. Flury, 'Die Todesursache bei der Nebelkatastrophe im Maastal', *International Archives of Occupational and Environmental Health* 7 (1936) 117-125.

30 Zie voor een overzicht bijlage 1.

De rokerige fabrieken in het Maasdal bij Engis, ansichtkaart z.d. Bron: <http://delcampe.net>

De emissie-inventarisatie leert dat de fabrieken 50 ton zwaveldioxide per dag in de lucht brachten. Huishoudens voorzagen destijds grotendeels met kolenstook in de benodigde warmte.³¹ Dit leverde ook nog eens 20 ton zwaveldioxide per dag op. De commissie merkte bij dit laatste op dat het om een conservatieve schatting ging.³² Daarnaast zorgden twee fabrieken voor een emissie van 2,5 ton fluor per dag. De stofemissies in het gebied waren enorm: ruim 200 ton per dag. Hiervan was 183 ton toe te schrijven aan één fabriek. Deze lag in Hermalle ten zuidwesten van Engis.

Er is wel beweerd dat dit gebied in de periode waarin de ramp plaatsvond, het zwaarst geïndustrialiseerde gebied in Europa was.³³ Volgens de huidige inzichten klopt dat waarschijnlijk niet, zoals blijkt uit de HYDE-database (History Database of the Global Environment, een databank onder auspiciën van het Planbureau voor de Leefomgeving, Ministerie van Infrastructuur en Milieu). Deze bevat schattingen van emissies van zwaveldioxide vanaf 1890. De emissies van zwaveldioxide kunnen in 1930 als een goede benadering voor de omvang van de industriële activiteit (en van de grootte van de stedelijke agglomeraties) worden beschouwd.³⁴ Dit leert dat het gebied bij Luik pas op plaats 23 staat in de ranglijst

31 Kolen was in dit gebied in ruime mate voorhanden; de streek rond Luik was van oudsher een belangrijk kolenwinningsgebied.

32 Men ging uit van een verbruik van 15 kilo kolen per dag per huishouden en een zwavelgehalte van de kolen van 1 procent.

33 Nemery, 'The Meuse valley fog'.

34 Deze benadering is geoorloofd, omdat steenkolen zowel in huishoudens als in de industrie verreweg de meest gebruikte energiedrager was. De emissieschattingen zijn gemaakt per gebied van 1°x1° (1° = breedte- c.q. lengtegraad). Weliswaar is dit vrij grof, maar in eerste aanleg zeker bruikbaar. Een gebied van 1°x1° komt voor de uitsnede waarin de Maasvallei ligt, overeen met 75x100 kilometer. De betreffende cel van 1°x1° strekt zich tevens uit tot het industriegebied van Zuid-Limburg.

van Europese gebieden geordend naar de omvang van de zwaveldioxide-emissies (zie bijlage 1, tabel B2). De ranglijst wordt gedomineerd door Engelse gebieden. De emissies in de Londense agglomeratie, koploper in de lijst, liggen maar liefst een factor vijf hoger ligt dan in de gridcel waarin de industrie in de Maasvallei ligt. De conclusie moet dan ook zijn dat in de Maasvallei niet alleen de dichtheid van de industrie – die zeker indrukwekkend was – een rol heeft gespeeld. Het was veel-
eer de extreme luchtverontreiniging in combinatie met de lokale topografie die aanleiding was voor de ramp.

Het niveau van de luchtverontreiniging

In latere publicaties zijn op basis van de gegevens van de onderzoekscommissie schattingen van de concentraties van een aantal componenten gemaakt.³⁵ Deze berekeningen waren gebaseerd op de emissiegegevens en de inhoud van de Maasvallei. Een eenvoudige berekening leidde tot het gewenste gegeven.³⁶ Zo kwamen onder andere schattingen van de zwaveldioxideconcentraties tot stand. Deze werden gepresenteerd als 'maximum amount which could have been reached after 1 Day of Fog', respectievelijk 'maximum amount which could have been reached after 4 Days of Fog'. Voor zwaveldioxide bedroegen deze concentraties 25 en 100 mg SO₂/m³ en voor waterstoffluoride 0,08 en 0,3 mg HF/m³.³⁷ Dit zijn extreem hoge concentraties. Deze getallen zijn in latere publicaties vaak overgenomen om de ernst van de situatie aan te geven. Het is echter de vraag hoe realistisch deze benadering is. Daarom is nagegaan of op een andere wijze een schatting van de orde van grootte van de concentraties gemaakt zou kunnen worden.

Het verloop van de concentratie van zwaveldioxide, stof en fluoride in de Maasvallei is daartoe berekend met een eenvoudig boxmodel. Hierbij is het gebied tussen Tilleur en Flone gemodelleerd. Dit is hemelsbreed een afstand van 15 kilometer. Er is een uniforme breedte van de Maasvallei van 1.000 meter verondersteld. In de lengterichting is het traject verdeeld in cellen van 250 meter. De hoogte is gesteld op 80 meter op basis van de gerapporteerde hoogte van de inversielaag. Voor de periode 1 tot en met 3 december is een windsnelheid van 0,8 m/s genomen; voor 4 en 5 december 0,3 m/s genomen. Dit zijn de officieel opgegeven waarden voor deze periode.³⁸ De emissiegegevens zijn ontleend aan de oorspronkelijke publicatie.^{39,40}

35 Firket, 'Fog along the Meuse', 1195.

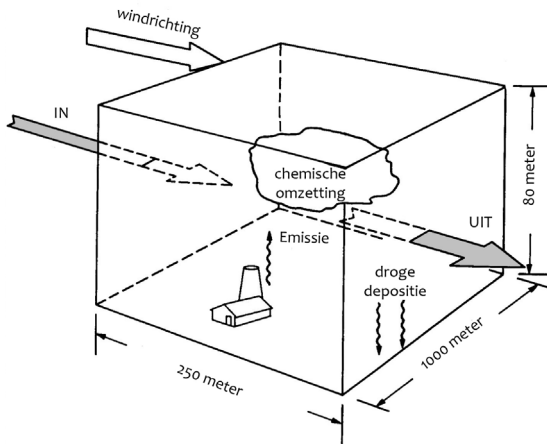
36 De commissie beschouwde de Maasvallei van Huy tot 'a point near Liège' als een doos, waarvan de lengte 25 kilometer bedroeg. Met een hoogte van 80 meter – de veronderstelde inversiehoogte – en een breedte van het Maasdal van 1.000 meter is de inhoud van de doos bekend. Alle emissies werden vervolgens over de doos verdeeld. Er werd geen verwijdering verondersteld; de concentraties na vier dagen waren dan ook vier maal zo hoog als na een dag.

37 1 mg = 1 miligram = 1 duizendste gram.

38 Firket, 'Sur les casuses des accidents', 701.

39 *Ibidem*, tussen 710 en 711.

40 Voor de drogedepositiesnelheid van zwaveldioxide en voor waterstoffluoride is een waarde van 0,1 cm/s aangenomen; voor de chemische omzetting van zwaveldioxide een waarde van 4%/uur. De keuze van de waarde van deze invoerparameters wordt beargumenteerd in Bijlage 2.

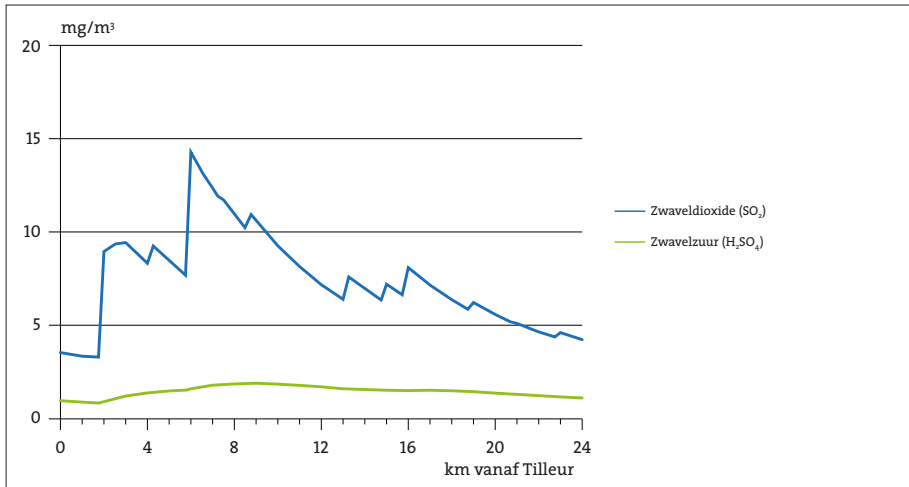

Het boxmodel waarmee luchtconcentraties zijn berekend. De emissie in de cel (box) wordt verondersteld onmiddellijk homogeen over de inhoud van de cel verdeeld te zijn. Luchtverontreiniging uit de vorige cel komt de cel in ('IN'). In de cel wordt luchtverontreiniging omgezet ('chemische omzetting') en aan het aardoppervlak verwijderd ('droge depositie'). Ook wordt luchtverontreiniging naar de volgende cel getransporteerd ('UIT').⁴⁰

Het blijkt dat de daggemiddelde concentraties van zwaveldioxide in de periode 1 tot en met 3 december 5-10 mg/m³ en op 4 en 5 december 5-15 mg/m³ geweest kunnen zijn. Het verloop in de concentraties weerspiegelt in grote lijnen de ligging van de industriële bronnen. De geringe snelheid van verwijdering door droge depositie en omzetting leidt tot aan Engis door de bijdragen van de bronnen in de opeenvolgende cellen tot aan Chokier tot een cumulatie van zwaveldioxide. Ondanks de geringe omzettingssnelheid van zwaveldioxide in zwavelzuur ontstaan er toch hoge concentraties van zwavelzuur in de orde van 0,5-1,5 mg/m³. Dit kan volledig worden toegeschreven aan de bijzonder hoge concentraties van zwaveldioxide. Na Chokier neemt de concentraties van zwaveldioxide en zwavelzuur geleidelijk aan weer af.

Om te onderzoeken hoe gevoelig de uitkomsten zijn voor de waarde van de modelparameters, zijn tevens berekeningen gemaakt met andere waarden. De keuze ervan is voor de meteorologische omstandigheden gebaseerd op de beschrijving door Firket.⁴¹ Hierbij zijn vooral de windsnelheid en de hoogte van de inversie laag belangrijke parameters. Verhoging van de windsnelheid en de inversiehoogte leidt tot lagere concentraties. De keuze van de snelheid van de chemische omzetting is gebaseerd op de huidige atmosferisch-chemische kennis; de onzekerheid erin is gering. De droge depositie is een belangrijk verwijderingsmechanisme. Een verandering van deze snelheid leidt echter niet tot een spectaculaire verandering van de concentraties (zie ook bijlage 3). De plaats waar de maximumconcentratie optreedt, is echter in alle varianten steeds vlak

41 Firket, 'Sur les causes des accidents', 700-701.

De concentraties van zwavedioxide nemen aanvankelijk toe tot aan Chokier (cel nummer 26-30) tot 15 mg/m³; daarna volgt een gestage afname. De concentraties van zwavelzuur tonen een veel vlakker verloop en liggen in de orde van 1-2 mg/m³.

voor Chokier. Wel kan de hoogte van de maximumconcentratie verschillen afhankelijk van de gekozen modelparameters. Deze analyse leert dat de concentraties van zwavedioxide (en zwavelzuur) hoe dan ook op een bijzonder hoog niveau gelegen moeten hebben.

Voor waterstoffluoride is de situatie eenvoudiger, omdat er maar twee bronnen van deze stof in het gebied zijn. Een fabriek in Flémalle en een in Engis. De precieze locaties zijn niet bekend, maar in de nabijheid van de fabriek in Flémalle zou de concentratie opgelopen kunnen zijn tot 1 mg/m³. Volgens sommige krantenberichten was de fabriek in Engis echter al geruime tijd gesloten. Voor stof is de situatie nog simpeler. Er zijn drie bronnen: een in Seraing, een kleine in Engis en een uitzonderlijke in Hermalle. De aard van de laatste bron is niet bekend, maar met een emissie van 183 ton per dag geeft dit in de onmiddellijke omgeving een – naar de huidige maatstaven – onvoorstelbare stofconcentratie van 100 mg/m³.⁴²

Het model dat is gebruikt om de concentraties te berekenen, is eenvoudig van opzet. Zo wordt verondersteld dat geëmitteerde stoffen onmiddellijk homogeen over de betreffende cel worden verspreid. In werkelijkheid duurt dit enige tijd. Dit gevoegd bij het al genoemde verschijnsel van fumigatie kan ertoe geleid hebben dat – zeker gedurende korte periodes – op grondniveau veel hogere concentraties kunnen zijn voorgekomen.

42 Volgens de huidige Europese regelgeving mag de jaargemiddelde fijnstofconcentratie niet meer dan 40 µg/m³ bedragen. Een daggemiddelde concentratie van 50 µg/m³ mag op niet meer dan 35 dagen per jaar worden overschreden. Zie ook het *Compendium voor de Leefomgeving* <http://www.compendiumvoorleefomgeving.nl/indicatoren/nlo237>.

Een aspect dat in eerdere publicaties tot nu toe geen aandacht heeft gekregen, zijn de niet gerapporteerde emissies. De omvangrijke emissies van zwaveldioxide duiden op een fors gebruik van fossiele brandstof, dat – gezien de aard van het gebied en de tijd waarin zich een en ander afspeelt – grotendeels uit kolen zal hebben bestaan.⁴³ Dat betekent dat naast de emissie van zwaveldioxide ook een aanzienlijke emissie van stof in de vorm van roetachtige bestanddelen moet hebben plaatsgevonden.⁴⁴ Latere metingen van dit soort stof tijdens smogperiodes hebben aangetoond dat de concentraties ervan in dezelfde orde van grootte kunnen liggen als de concentraties van zwaveldioxide.⁴⁵ Een soortgelijke waarneming werd gedaan tijdens de Europese smogepisode van december 1962.⁴⁶ Dit betekent dat tijdens de episode in de Maasvallei de concentratie van verbrandingsgerelateerde stof in de orde van enkele tot tientallen mg/m³ kan hebben bedragen.

Er is weinig vergelijkingsmateriaal voor de concentraties aan zwaveldioxide in de Maasvallei in december 1930. De beruchte smogepisode in Londen in december 1952 gaf daggemiddelde zwaveldioxideconcentraties tot 2 mg SO₂/m³ te zien.⁴⁷ Naar schatting 4.000 mensen lieten hierbij het leven.⁴⁸ In december 1962 was er een smogepisode in grote delen van Europa.⁴⁹ In Rotterdam bereikten de daggemiddelde zwaveldioxideconcentraties een niveau van 1,6 mg SO₂/m³; in het Ruhrgebied kwamen de concentraties tot 4,0 mg SO₂/m³ en in Londen zelfs tot 4,6 mg SO₂/m³.⁵⁰

De oorzaak van de ramp

Volgens Firket bedroeg de normale sterfte in Engis 65 personen per jaar.⁵¹ De meerdere sterfgevallen op 4 en 5 december werden daarop aan de luchtverontreiniging toegeschreven. In de publicatie van de onderzoekscommissie wordt voor

43 S. Mylona, 'Sulphur dioxide emissions in Europe 1880-1991 and their effect on sulphur concentrations and depositions', *Tellus* 48B (1996) 662-689.

44 In de jaren 1960 zou hiervoor de grootheid 'zwarte rook' in zwang komen. Zie OECD, *Methods of measuring air pollution*, (Parijs 1964). Voor die tijd was het een niet goed gedefinieerde grootheid die in Engelstalige gebieden kon worden aangeduid met 'smoke' of 'soot'. Zie bijvoorbeeld A.R. Meetham, *Atmospheric pollution; its origins and prevention*, 3th revised edition (Londen 1964) 143.

45 Brimblecombe, *The big smoke*, 124, geeft een schatting van de concentraties van zwaveldioxide en 'smoke' tijdens smogepisodes in Londen vanaf 1873.

46 L. Burema e.a., *Luchtverontreiniging en volksgezondheid in Rotterdam*, (Rotterdam 1964).

47 Brimblecombe, *The big smoke*, 168.

48 F. Godlee, 'Air pollution. I: From pea souper to photochemical smog', *British Medical Journal* 303 (1991) 1459-1461.

49 Het Algemeen Nederlands Persbureau maakte op 5 en 6 december 1962 melding van de ernstige situatie in Londen. De concentraties in Rotterdam en omstreken waren eveneens hoog, maar over Nederland werd alleen bericht over mist en de hinder voor het verkeer. Zie anp.kb.nl; geraadpleegd op 5 april 2010.

50 Burema e.a., *Luchtverontreiniging en volksgezondheid*, 16.

51 Firket, 'Sur les causes des accidents', 684. Dit lijkt een hoog getal. Op een bevolking van 3.759 betekent dit een sterfte van 17,3% op jaarbasis. Volgens het Nederlandse Centraal Bureau voor de Statistiek bedroeg de sterfte in Nederland in 1930 9,1%; dat is dus een factor twee lager dan in Engis. Mogelijk duidt de hogere sterfte in Engis op de in zijn algemeenheid slechte omstandigheden in Engis (of in dit gebied).

het gehele gebied een op deze wijze berekend dodental van 60 gegeven.⁵² Het is echter denkbaar dat er meer dan 60 doden zijn gevallen. Het getal van 60 geldt alleen voor 4 en 5 december. Het is heel wel mogelijk dat al eerder mensen zijn overleden. In ieder geval is bekend dat ook na 5 december nog oversterfte optrad. Het ging hier om mensen die in de dagen vóór 6 december al symptomen hadden ontwikkeld, maar die blijkbaar met enige vertraging zijn overleden.⁵³

Veel publicaties hebben de uitzonderlijke sterfte in het dorp Engis benadrukt dat met 14 doden de meeste slachtoffers telde. Dit gegeven krijgt nog meer betekenis als het niet absoluut wordt uitgedrukt maar wordt gerelateerd aan het inwonertal (tabel 2). Dan wordt echter ook een ander fenomeen zichtbaar. De relatieve sterfte nam namelijk in zuidwestelijke richting toe en bereikte in Engis het hoogtepunt. Daarna volgde weer een afname.

Er waren aanvankelijk zeer uiteenlopende speculaties over de oorzaak van de ramp. In krantenartikelen werden vele deskundigen van uiteenlopende disciplines opgevoerd, die een veelheid van oorzaken aangaven: giftige gasen uit een begraven Duitse munitiedump,⁵⁴ moerasgassen,⁵⁵ blauwzuurgas,⁵⁶ een uitbarsting van malaria,⁵⁷ giftige afvalgassen van een lokale zinkfabriek,⁵⁸ een gaswolk van ammoniak,⁵⁹ arseenverbindingen,⁶⁰ zand uit de Sahara,⁶¹ een onbekend influenzavirus,⁶² niet nader benoemde giftige afvalgassen van nabijgelegen fabrieken,⁶³ dodelijke gasen uit de staart van een uiteengevallen komeet,⁶⁴ giftige gasen van een vulkaanuitbarsting, of zelfs de pest.⁶⁵ Er werd ook nog geopperd dat mensen waren doodgegaan aan natuurlijke oorzaken,⁶⁶ of dat het overlijden te wijten was aan de invloed van een gewone, stevige winterse mist.⁶⁷ De overheid hield het aanvankelijk op de laatste verklaring.

Gezondheidskundige evaluatie

De secties op een aantal slachtoffers van de ramp gaven overeenkomstige resultaten. Er was sprake van ernstige aantasting van de slijmvliezen van de

52 *Ibidem*, 688.

53 Flury, 'Die Todesursache', 118: 'Spätere Todesfälle sind ganz vereinzelt vorgekommen, selbst noch bis in den Januar hinein'.

54 *The Evening Independent*, 6 december 1930.

55 *The New York Times*, 7 december 1930.

56 *Ibidem*.

57 *Ibidem*.

58 *Ibidem*; *Het Vaderland*, 7 december 1930.

59 *Ibidem*.

60 *The New York Times*, 7 december 1930.

61 *The Canberra Times*, 8 december 1930.

62 *Ibidem*.

63 *Het Vaderland*, 11 december 1930.

64 *Time*, 15 december 1930.

65 Professor Haldane (Cambridge University) in *The Manchester Guardian* van 6 december 1930.

66 *The New York Times*, 7 december 1930; *The Manchester Guardian*, 8 december 1930.

67 *The Evening Independent*, 6 december 1930.

Tabel 2. Sterfte in de gemeenten in de Maasvallei op 4 en 5 december 1930

Plaats	Inwoners	Doden	Relatieve sterfte	Vanaf Tilleur
	<i>aantal</i>	<i>aantal</i>	<i>doden/ 10.000 inwoners</i>	<i>km</i>
Seraing	45.133	12	2,7	1,5
Jemeppe	13.905	9	6,5	1,5
Flémalle-Grande	5.840	5	8,6	3,5
Flémalle-Haute	6.074	9	15	5,5
Yvoz-Ramet	3.786	7	19	6,5
Engis	3.759	14	37	9,5
Amay	6.353	4	6,3	15

Bronnen: inwoners: Volkstelling 1930. Gegevens ter beschikking gesteld door de Dienst Volkstelling, afdeling Statistiek en Economische Informatie; Brussel, doden: Firket 'Sur les causes des accidents'.

N.B. Tilleur ligt op de linker Maasoever tegenover Seraing.

ademhalingsorganen. Stof was bovendien tot zeer diep in de longen doorgedrongen. Andere organen waren niet aangetast. Toxicologische analyse van het bloed leverde niets op. Opvallend was dat er bij hen die overleden waren, slechts enkele uren verlieden tussen de verschijning van de eerste symptomen en het tijdstip van overlijden. Er was uit de secties geen eenduidige verklaring af te leiden. Niettemin constateerde de onderzoekscommissie dat de geconstateerde verschijnselen zeker niet strijdig waren met de inwerking van zwaveldioxide (en zwavelzuur).⁶⁸ Een aanvullend schadelijk effect van waterstoffluoride kon echter op sommige plaatsen zeker niet worden uitgesloten. De onderzoekscommissie sloot uit dat de lage temperatuur en de mist tot overlijden had geleid, een standpunt dat door anderen al eerder naar voren was gebracht.⁶⁹

Er was rond 1930 nog geen milieuhygiënisch of gezondheidskundig toetsingskader om de waargenomen concentraties van de luchtverontreiniging te beoordelen. Het zou tot in de jaren 1960 duren, voordat wetenschappelijk onderbouwde criteria voor luchtverontreiniging geformuleerd zouden worden.⁷⁰ Sinds

68 Als de problemen inderdaad door zwaveldioxide werden veroorzaakt, zouden deze misschien op een eenvoudige wijze te voorkomen of te verlichten zijn geweest. Een flesje met huishoudammonia zou heel effectief geweest zijn. Zwaveldioxide (en het omzettingsproduct zwavelzuur) heeft een zuur karakter. Veel van de schadelijke werking kan opgeheven worden door het zuur te neutraliseren, bijvoorbeeld door aan een flesje met ammonia te ruiken. Deze eenvoudige remedie was (onbedoeld) tijdens de smogepisode in Londen in 1952 waargenomen. Tijdens deze smogepisode was er een dierentoonstelling. Veel dieren werden ziek, naar men aannam door de luchtverontreiniging; enkele stierven zelfs, andere werd afgemaakt. Opvallend was dat de problemen minder waren bij schapen en varkens. Men schreef dit later toe aan de hokken waarin deze dieren verbleven. Deze hokken werden minder goed schoongehouden dan hokken van ander vee. Daardoor bleef de mest langer liggen; dit leverde ammoniak op. Het ammoniak neutraliseerde vervolgens de zure mistdruppels. Zie Brimblecombe, *The big smoke*, 123 en Meetham, *Atmospheric pollution*, 231.

69 Storm van Leeuwen, 'Die Nebelkatastrophe'; [*idem.*] 'Schwefeldioxyd- oder Flußsäure-Vergiftung?'

70 Voor Nederland zie vooral L.J. Brasser e.a., *SO₂ – in welke mate toelaatbaar?*, Werkrapport G 300, Instituut voor Gezondheidstechniek TNO (Delft 1966).

De milieuramp in het Maasdal kostte 14 inwoners van Engis het leven. Hier wordt één van hen naar zijn laatste rustplaats begeleid. Bron: <http://delcampe.net>

de jaren 1970 zijn op dit terrein de adviezen van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) maatgevend. Zo heeft de WHO een aantal malen richtlijnen opgesteld voor de maximaal toelaatbare concentraties van zwaveldioxide.⁷¹ De huidige Europese regelgeving voor de luchtkwaliteit – en in navolging daarvan ook de Nederlandse – is grotendeels gebaseerd op de adviezen van de WHO.⁷² Volgens de huidige inzichten dient bij een kortdurende blootstelling van tien minuten een concentratie van $500 \mu\text{g SO}_2/\text{m}^3$ niet overschreden te worden. Voor blootstelling gedurende 24 uur mag een waarde van $125 \mu\text{g SO}_2/\text{m}^3$ niet overschreden worden. De WHO tekent hier overigens bij aan dat er nog steeds grote onzekerheid bestaat of zwaveldioxide wel het verantwoordelijke agens is. Mogelijk is het een surrogaat voor ultrafijn stof of een andere gecorreleerde stof.

71 De eerste richtlijnen dateren van 1979; zie WHO, *Sulfur oxides and suspended particulate matter*. Environmental Health Criteria 8, (Genève 1979). Voor de meest recente inzichten zie WHO, *WHO Air Quality Guide Lines Global Update 2005* (Genève 2005).

Zie http://www.who.int/phe/health_topics/outdoorair_aqg/en/. Geraadpleegd op 2 april 2010.

72 Zie bijvoorbeeld EU, 'Richtlijn 2008/50/EG van het Europees Parlement en de Raad van 20 mei 2008 betreffende de luchtkwaliteit en schonere lucht voor Europa', *Publicatieblad van de Europese Unie* L 152, 1-44.

Afsluiting

Haldane was de eerste die wees op de uitzonderlijke dimensie van het ramp in de Maasvallei: 'If a similar concentration of similar products of combustion were to occur in the air of any large town in this country, the deaths would be numbered not in tens but in thousands'.⁷³ Firket maakte vervolgens daadwerkelijk een kwantitatieve vergelijking en wel met Londen. De sterfte tijdens de luchtverontreinigingsramp in de Maasvallei op 4 en 5 december was 10,5 maal zo hoog als normaal. Firket becijferde dat als een dergelijke ramp in Londen zou plaatsvinden, er 3.200 doden zouden vallen.⁷⁴ Haldane en Firket hadden een vooruitziende blijk, want de smogepisode die twintig jaar later – december 1952 – in Londen zou plaatsvinden, zou 4.000 mensen het leven kosten.⁷⁵

Een aantal onderzoekers heeft betoogd dat de sterfte het gevolg van emissies van waterstoffluoride zou kunnen zijn geweest.⁷⁶ Anderen hebben dat bestreden.⁷⁷ Het kan zeker niet worden uitgesloten dat waterstoffluoride mede een rol heeft gespeeld. De streek had namelijk zeker te leiden van een overmatige fluoridebelasting. Zo meldde Strom van Leeuwen: 'Glasbirnen elektrischer Lampen rascher an Durchsichtigkeit verlieren als sonst üblich (glasätzende Wirkung der Flußsäure?)'.⁷⁸ Het belangrijkste argument dat waterstoffluoride als hoofdschuldige uitsluit, zijn de identieke en gelijktijdig optredende klachten die zich in een groot deel van de Maasvallei voordeden. Het is niet waarschijnlijk dat de twee bronnen – die ook nog eens vijf kilometer van elkaar aflagen – dit veroorzaakt zouden kunnen hebben. Bovendien zou volgens een aantal krantenartikelen de fabriek in Engis al enige tijd gesloten zijn.

Als meest aannemelijke verklaring voor de dood van de 63 mensen hebben diverse onderzoekers de werking van hoge concentraties zwaveldioxide gegeven. De concentraties die – zelfs in conservatieve schattingen – toch dagenlang boven de vijf mg/m³ gelegen kunnen hebben, lijken hier wel aanleiding toe te geven. Maar mogelijk moet de verklaring toch elders gezocht worden. Er waren waarschijnlijk tevens hoge concentraties verbrandingsgerelateerd stof aanwezig. Daarin kan ook de oorzaak gelegen hebben. Er is namelijk een ver-

73 J.S. Haldane, 'Atmospheric pollution and fogs', *The British Medical Journal* 1 (1931) 366-367. Haldane doelt met 'this country' op het Verenigd Koninkrijk.

74 Firket, *Fog along the Meuse*, 1192.

75 Londen, waaronder we Greater London verstaan, had in het begin van de jaren 1930 8,1 miljoen inwoners. In het begin van de jaren 1950 waren dit er 8,2 miljoen. Wel moet hierbij worden aangetekend dat de concentraties in Londen maximaal ongeveer 2 mg SO₂/m³ bedroegen. Dit is dus lager dan berekend voor de Maasvallei in december 1930. Allix maakte eenzelfde soort berekening voor Lyon. Dat leverde op dat 410 doden het gevolg zouden kunnen zijn. Zie A. Allix, 'A propos des brouillards Lyonnais. 4. Le brouillard mortel de Liège et les risqué pour Lyon', *Les Études* 8 (1932) 133-144. In Lyon zou zich nooit een vergelijkbare smogepisode als in de Maasvallei voordoen.

76 Zie bijvoorbeeld K. Roholm, 'The fog disaster in the Meuse valley, 1930: a fluorine intoxication', *The Journal of Industrial Hygiene & Toxicology* 19 (1936) 126-137.

77 J. Mage e.a., 'Le rôle de l'acide fluorhydrique dans la nocivité du brouillard de la Meuse en 1930', *Chimie et Industrie* 30 (1933) 787-788.

78 Storm van Leeuwen, 'Die Nebelkatastrophe'; *idem*, 'Schwefeldioxyd- oder Flußsäure-Vergiftung?'

gelijkbare situatie als die in Londen tijdens de smogepisode van december 1952. Hierbij gingen hoge concentraties van zwaveldioxide (tot 3,7 mg/m³) gepaard met hoge concentraties aan 'smoke' (tot 4,4 mg/m³).⁷⁹ Hierbij was de oversterfte 4.000.⁸⁰ De episode in december 1962 in Londen ging gepaard met vergelijkbare concentraties van zwaveldioxide maar de concentraties van 'smoke' waren nu een factor drie lager dan in 1952. De oversterfte was echter een factor tien lager. Hieruit wordt duidelijk dat 'smoke' een belangrijke verklarende variabele zou kunnen zijn voor de mate van oversterfte. De conclusie moet dan ook zijn dat niet zwaveldioxide, maar verbrandingsgerelateerd stof of zwaveldioxide in combinatie met verbrandingsgerelateerd stof de oorzaak van de oversterfte in de Maasvallei in 1930 moet zijn geweest. De schadelijke bijdrage van het verbrandingsroet moet dan mede mogelijk worden gezocht in de aanwezigheid van (hoge concentraties) zwavelzuur dat uit de zeer hoge concentraties zwaveldioxide is ontstaan aan het oppervlak van de roetdeeltjes.

Het aantal overledenen tijdens de ramp in de Maasvallei is gebaseerd op een schatting van de oversterfte. Hierbij is uitgegaan van de gemiddelde sterfte, waarbij echter geen rekening is gehouden met de seizoensvariatie in de sterfte.⁸¹ De sterfte is in de wintermaanden hoger, zodat de berekende oversterfte van 63 mensen een overschatting zou kunnen zijn. Aan de ander kant is al opgemerkt dat het aantal van 63 alleen gebaseerd is op de doden op 4 en 5 december. Het is echter aannemelijk dat al daarvoor en zeker ook daarna nog mensen door de extreme luchtverontreiniging zijn overleden. Het precieze aantal zal waarschijnlijk nooit gegeven kunnen worden.

Er zou nog geruime tijd na de ramp een nasleep van gerechtelijke procedures zijn. Incidenteel zou hierover in de kranten nog bericht worden.⁸² Uiteindelijk is uit de ramp weinig lering getrokken. De schadelijkheid van luchtverontreiniging en de mogelijkheid van een ongekeerde cumulatie van luchtverontreiniging tijdens bijzondere meteorologische omstandigheden zou nog lang genegeerd worden. De luchtverontreinigingsramp in Donora in de Verenigde Staten in 1948 en vooral die in Londen in 1952 waren nodig, voordat er sprake zou zijn van een begin van een serieuze aanpak van luchtverontreiniging en de ontwikkeling van een wettelijk kader.

79 Brimblecombe, *The big smoke*, 124. De oversterfte bedroeg naar schatting 4.000 mensen.

80 P. Drinker, 'Problems of air pollution in great cities', *Zeitschrift für Präventivmedizin* 2 (1957) 358-272. Overigens kwamen Bell e.a. ('Reassessment of the lethal London fog of 1952: Novel indicators and chronic consequences of acute exposure to air pollution', *Environmental Health Perspectives* 109 (2001) 389-394) bij een heranalyse tot een oversterfte van 12.000.

81 In Nederland is de sterfte in de wintermaanden enkele tientallen procenten hoger dan in de zomermaanden. De sterfte wordt echter sterk beïnvloed door meteorologische omstandigheden.

82 Zo zou volgens *The Times* van 22 augustus 1931 een aantal fabrieksdirecteuren zwaar gestraft zijn.

Dankwoord

Paul Van Herck, Dienst Volkstelling, Statistiek en Economische Informatie, Brussel, voorzag in de gegevens over de bevolkingsaantallen in 1930. Frank de Leeuw, Centrum voor Milieukwaliteit van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven, en Hans van Jaarsveld waren bijzonder behulpzaam bij de modelmatige schatting van de concentraties.

Bijlage 1 Emissies

Tabel B1. Emissies van luchtverontreinigende stoffen in de Maasvallei ten zuiden van Luik volgens Firket (1931) ¹⁾

Plaats	Zwavel dioxide		Fluor ²⁾	Stof ²⁾	Overig ²⁾
	huisbrand	industrie			
	<i>kg/dag</i>				
Luik	8.985				
Angleur--Kinkempois	818				
Ougrée-Sclessin	1.451	10.848		11.532	H ₂ S: 20
Tilleur	464	1.654			
Seraing	3.119	14.523		9.100	H ₂ S: 10
Jemeppe	1.047	149			
Val Saint-Lambert	429	1.992			NO ₂ : 230
Flémalle-Grande, Flémalle-Haute, Chokier	959	9.217	2.300 ³⁾		H ₂ S: 230
Aigremont		392			
Ramet	80				
Engis	312	1.674	200	735 ⁴⁾	NO ₂ : 2.120 SO ₃ : 134
Ehein	14				
Clermont sur Huy	66				HNO ₃ : 146
Hermalle sur Huy	114	2.939		183.072	
Flone	20	2.289			
Ombert-Hansa	89				
Amay	538	2.973			
Ampsin	229				
Corphalie		1.095			
Neuville sur Huy	11				
Tihange	152				
Huy	1.141				
	<i>ton/dag</i>				
Totaal	20	50	2,5	205	-

1) De onderzoeksc commissie presenteerde veel emissies in m³. Deze zijn omgerekend naar gewichtshoeveelheden bij 0° C en 1,01325.10⁵ Pa.

2) Het gaat in alle gevallen om industriële emissies.

3) Als waterstoffluoride (HF).

4) Gespecificeerd als 'poussière d'oxyde de zinc' (zinkoxide, ZnO).

Tabel B2. Industriële emissies van zwaveldioxide in 1930 (HYDE, 2010)

Rang-nummer	Gridcel (x, y) ¹⁾	Emissie van zwaveldioxide	Agglomeratie	
		<i>10⁶ kg SO₂/jaar</i>		
1	0	51	578	Londen
2	-1	51	528	Londen
3	-3	53	488	Manchester
4	-2	52	462	Birmingham
5	13	52	432	Berlijn
6	-1	53	430	Lincolnshire
7	-2	53	418	Sheffield/Leeds
8	2	48	286	Parijs
9	12	51	282	Leipzig/Dresden
12	4	50	258	Brussel/Charleroi
13	0	49	185	Le Havre
14	-4	56	177	Perth/Dundee
15	-4	51	175	Cardiff
16	-2	51	161	Oxford
17	4	45	144	Lyon
18	-2	54	144	Newcastle
19	-5	55	141	Glasgow
20	7	51	125	Dortmund
21	5	43	123	Marseille
22	-3	52	122	Wolverhampton
23	5	50	118	Luik ²⁾
24	-4	40	117	Madrid
25	-2	50	110	Southampton
26	12	50	110	Karlovy Vary
27	16	48	100	Wenen
28	6	49	96	Metz/Luxemburg
29	13	51	91	Dresden
30	-3	51	89	Bristol

1) Aanduiding van de linkeronderhoek van de gridcel, waarbij x en y staan voor de lengtegraad respectievelijk breedtegraad. Een positief getal bij de lengtegraad duidt op oosterlengte; een negatief op westerlengte.

2) Firket (1931) geeft voor de Maasvallei tussen Luik en Huy een emissie van 26.106 kg SO₂/jaar.

Bijlage 2 Atmosferisch-chemische processen

Zwavel dioxide in de lucht kan op een aantal manieren worden omgezet of verwijderd. De belangrijkste routes zijn:⁸³

- 1) droge depositie op bodem, water of vegetatie;
- 2) omzetting met het hydroxylradicaal (OH); dit leidt via een aantal reacties tot zwavelzuur;
- 3) omzetting door ozon in de waterfase;
- 4) omzetting door waterstofperoxide in de waterfase;
- 5) omzetting door zuurstof in de waterfase;
- 6) gekatalyseerde omzetting met zuurstof in de waterfase;
- 7) omzetting aan het oppervlak van vaste deeltjes.

De droge depositie van zwavel dioxide (reactie 1) hangt af van een aantal karakteristieken van het receptoroppervlak.⁸⁴ Belangrijke factoren zijn bijvoorbeeld de vochtigheidsgraad van het oppervlak en, in het geval van vegetatie, de toestand van de huidmondjes en dus van het tijdstip van de dag. Daarnaast kan de aanwezigheid van onder andere ammoniak een belangrijke rol spelen. De mist in de Maasvallei in december 1930 zal de bodem zeker vochtig hebben gemaakt. Toch zal de droge depositie van zwavel dioxide waarschijnlijk gering zijn geweest. De bodem in dit gebied was door de jarenlange depositie van zwavel dioxide zeer zuur.⁸⁵ Hierbij werd opgemerkt dat vee in dit gebied door de zure bodem daarom niet kon worden gehouden. Ammoniak – dat zuurneutraliserend werkt – was niet of nauwelijks aanwezig, zo is af te leiden uit de emissie-inventarisatie. Biologische activiteit zal door de lage temperaturen en geringe lichthoeveelheid afwezig of gering zijn geweest. De drogedepositiesnelheid is daarom op een (geringe) waarde van 0,1 cm/s gesteld.

De luchtverontreinigingsramp in de Maasvallei vond begin december plaats. De fotochemische activiteit is in december minimaal en daarmee is ook de beschikbaarheid van OH-radicalen minimaal. Dit zal nog versterkt worden door de mist. De oxidatie van zwavel dioxide door het OH-radicaal (reactie 2) zal dan ook onder deze omstandigheden van weinig betekenis zijn. Niettemin zal door de uitzonderlijk hoge concentraties van zwavel dioxide toch veel zwavelzuur gevormd kunnen worden. Zwavelzuur heeft een grote affiniteit voor water. De hoge luchtvochtigheid betekent dan ook dat er waterdruppeltjes met zwavelzuur zullen ontstaan. Ook de roetdeeltjes die het gevolg zijn van de verbranding van grote hoeveelheden kolen, zullen zwavelzuur adsorberen (zie ook onder bij reactie 7).

Belangrijke omzettingen van zwavel dioxide kunnen echter ook in de waterfase optreden (reacties 3 en 4). Maar ook hier geldt dat de reacties waarbij fotochemische activiteit is vereist waaronder die met ozon en waterstofperoxide waarschijnlijk van weinig betekenis zullen zijn.⁸⁶ In de winter zijn concentraties van waterstofperoxide in de orde van 0,02 ppb waargenomen.⁸⁷ Bij mist zal, door de nog mindere lichthoeveelheid, de concentratie nog lager zijn. De concentratie is daarom op 0,01 ppb gesteld. Dit resulteert in een omzettingssnelheid van 4 %/uur.

De ongekatalyseerde reactie van zwavel dioxide met zuurstof (reactie 5) en de omzettingsreactie met zuurstof (reactie 6) die gekatalyseerd wordt door bepaalde metaalionen, is van weinig betekenis.⁸⁸

De reactie op het oppervlak van vaste deeltjes (reactie 7) is bijzonder snel. De reactie komt echter ook weer snel tot stilstand, omdat het beschikbare oppervlak binnen korte tijd geheel bezet is. Niettemin zullen deze deeltjes echter wel zwavelzuur bevatten.

83 D. Möller, 'Atmospheric hydrogen peroxide: Evidence for aqueous-phase formation from a historic perspective and a one-year measurement campaign', *Atmospheric Environment* 43 (2009).

84 M.L. Wesely e.a., 'A review of the current status of knowledge on dry deposition', *Atmospheric Environment* 34 (2000) 2261-2282.

85 Storm van Leeuwen, 'Die Nebelkatastrophe'; [*idem*.] 'Schwefeldioxyd- oder Flußsäure-Vergiftung?'

86 Zie ook D. Lillis e.a., 'Production and removal of aerosol in a polluted layer: Model evaluation and fog effect on PM', *Atmospheric Environment* 33 (1999) 4797-4816.

87 Möller, 'Atmospheric hydrogen peroxide', 5923-5936.

88 *Ibidem*.

Bijlage 3 Gevoeligheidsanalyse

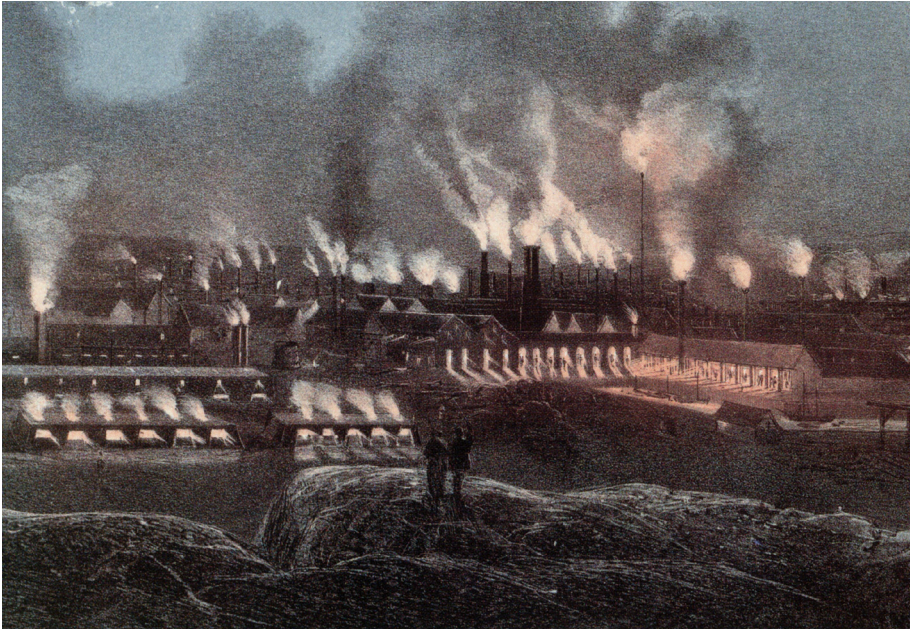
Tabel B3. Verandering in de berekende concentraties op 4 en 5 december in afhankelijkheid van de waarde van modelparameters

Parameters	Concentratie	
	Range ¹⁾	Gemiddeld ²⁾
	<i>mg SO₂/m₃</i>	
Basissituatie ³⁾	5-17	12
Beginconcentratie x 2	8-17	13
Beginconcentratie x 0,5	3-14	9
Droge depositie x 2	5-15	10
Droge depositie x 0,5	5-18	14
Omzettingssnelheid x 2	5-10	15
Omzettingssnelheid x 0,5	5-13	18
Windsnelheid x 2	5-9	12
Windsnelheid x 0,5	5-25	15
Inversiehoogte +20 meter	5-15	11
Inversiehoogte -20 meter	5-12	14

1) Laagste waarde en hoogste waarde, berekend over alle gridcellen.

2) Gemiddelde over de concentratie van alle gridcellen.

3) Beginconcentratie 5 mg SO₂/m₃, drogedepositie 0,1 m/s, omzetting 4%/uur, windsnelheid 0,28 m/s [= 1 km/uur], inversiehoogte 80 meter, celgrootte 250 meter.

De fabrieken van de firma Cockerill bij Luik in vol bedrijf. Detail van een prent van de Belgische lithograaf Edwin Toovey, 1852. Bron: Bart van der Hertten, Michel Oris en Jan Rogiers, Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850 (Antwerpen-Brussel 1995).

Alexis Zimmer

Dodelijke nevels in het Maasdal bij Luik tussen 1897 en 1938: ontdekking en ontkenning van de industriële luchtvervuiling

Rondom Luik is alles zwart en vol stof; de natuur ontmoet daar een onverzoenlijke vijand: de industrie. Hier zie je Lemnos en de cyclopen: de aarde, het gras, de dieren zien alle zwart van het fabrieksstof. Dat stof dringt door tot in de kleding en het lichaam; men wordt erdoor verblind en ademt het in [1855].¹

In het Maasdal in de provincie Luik strekken zich aan de ene oever zonder onderbreking industrieplaatsjes uit, die aan dezelfde straat alleen van naam veranderen. Onder de grijze lucht bevinden zich slechts ingewikkelde constructies, stalen loopbruggen, torens van staalfabrieken, overal vuur van hoogovens en glinstering van cokesovens, en, tenslotte, rijen eenvormige en sombere arbeidershuisjes. Aan de andere kant van de rivier, waarin het water stilstaat als in een kanaal, hangen zware rookwolken over het bouwland en onder de bomen op de hogere delen van het terrein, die alle begroeiing aantasten. Op deze vruchtbare grond is geen veeteelt mogelijk. De dampen hebben de weilanden vernietigd [1930].²

Van 1 tot 5 december 1930 breidde een dichte mist zich uit in het Maasdal, niet ver van Luik. Mensen en dieren werden er ernstig door getroffen: de plotseling opgekomen mist kostte een groot aantal het leven. Nadat de mist was opgetrokken, concludeerden deskundigen al snel dat die de enige oorzaak was. Maar ter plekke wezen velen op de uitstoot van de fabrieken in het gebied, een van de meest geïndustrialiseerde van Europa. Een jaar later kwamen experts van het openbaar ministerie tot andere conclusies: het grootschalig gebruik van steenkool en de zwavelhoudende bestanddelen van de industriële uitstoot werden in de verklaring betrokken.³

Deze mist markeert een sleutelmoment in de geschiedenis van de luchtvervuiling, omdat het een van de eerste keren was dat het risico van de concentratie van industriële activiteiten werd onderkend en de ziekmakende en dodelijke werking van de luchtvervuiling wetenschappelijk werd aangetoond.⁴ Als zodanig was hij de eerste in een reeks van drie catastrofale gevallen van mist, die door hun onverwachte intensiteit de plotselinge dood van enkele tien- tot duizend-

1 Anonyme, *Guide de la ligne du Nord, Londres, Cologne, Aix-la-Chapelle* (Parijs 1855) 80.

2 *Le Matin*, 8 december 1930.

3 Voor meer details over deze mist zie het artikel van Ed Buijsman in dit jaarboek en Alexis Zimmer, "Le brouillard mortel de la vallée de la Meuse". Décembre 1930. Naturalisation de la catastrophe', in: Thomas Le Roux en Michel Letté (eds.), *Débordements industriels: Environnement, territoire et conflit* (Rennes 2013) 115-134. Zie ook: Alexis Zimmer, *Brouillards mortels. Une histoire de la production de météores industriels. 19e/20e siècles. Le cas de la vallée de la Meuse* (dissertatie Université de Strasbourg 2013).

4 Benoit Nemery, Peter H.M. Hoet en Abderrahim Nemmar, 'The Meuse Valley Fog of 1930: An Air Pollution Disaster', *The Lancet* 357 (2001) 704-708, en *Organisation mondiale de la santé. Série de monographies n° 46. La pollution de l'air* (Genève 1963).

tallen personen tot gevolg hadden. De volgende waren: de mist in Donora (VS) in 1948 en die in Londen in 1952.⁵

De catastrofale mist van 1930 in het Maasdal, de eerste in deze reeks, leidde tot het eerste wetenschappelijke bewijs van sterfte door luchtvervuiling, maar er zijn sterke aanwijzingen dat dit soort mist hier mensen, dieren en planten heeft gedood sinds het einde van de negentiende eeuw. De dichte mist in 1897, 1901 en 1911, die sommigen zich in 1930 nog herinnerden en waarop door deskundigen opnieuw de aandacht werd gevestigd, had al eerder mensen en dieren getroffen.⁶ Dit maakt duidelijk hoe gewoon dit industrieel-metereologische verschijnsel in het Maasdal was:

In 1930 nam de ramp zodanige proporties aan dat niemand er meer aan voorbij kon gaan, maar het is niet onmogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat dit soort mist zich in hetzelfde gebied ook in voorgaande jaren af en toe heeft voorgedaan zonder dat die de bijzondere aandacht trok van het publiek, of zelfs van medici, behalve in 1911, toen er eveneens verschillende personen aan zijn bezweken.⁷

Zo beschouwd en historisch gezien, was de mist van 1930 niet zozeer de aanleiding voor het eerste wetenschappelijke bewijs voor de dodelijke gevolgen van de industriële luchtvervuiling, als wel het moment waarop die niet meer konden worden ontkend.

In dit artikel worden de opvattingen over de oorzaken van het mistverschijnsel in het Maasdal onderzocht. Ik onderzoek drie gevallen van dichte en verstikkende mist die voorafgingen aan die van 1930 (in 1897, 1901 en 1911), en hoe de effecten daarvan werden gedocumenteerd en geïnterpreteerd. Aan de hand van het werk van een aan het eind van de Eerste Wereldoorlog ingestelde commissie van onderzoek naar de zinkfabrieken wordt het overheidsoptreden met betrekking tot de luchtvervuiling geanalyseerd. Tenslotte zullen de maatregelen die na de mist van 1930 werden genomen en hun praktische consequenties worden beschreven.

- 5 Over de mist in Donora zie: Lynne Page Snyder, *'The Death-dealing Smog over Donora, Pennsylvania': Industrial Air Pollution, Public Health, and Federal Policy, 1915-1963* (PhD thesis, University of Pennsylvania, 1994) en [*idem*,] "'The Death-Dealing Smog over Donora, Pennsylvania": Industrial Air Pollution, Public Health Policy, and the Politics of Expertise, 1948-1949', *Environmental History Review* 18 (1994) 117; over die in Londen kan ik verwijzen naar Virginia Berridge et Suzanne Taylor (eds.), *The Big Smoke: Fifty Years After the 1952 London Smog* (Londen 2005) en P. Brimblecombe, *The Big Smoke: A History of Air Pollution in London since Medieval Times* (Londen/New York 1987) 161-178. Andere, minder uitgesproken catastrofale gevallen van smog hebben eveneens grote bekendheid gekregen, bijvoorbeeld die in Los Angeles en Athene. Zie: J.R. McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (New York 2001) 72-76.
- 6 J. Firket, 'Sur les causes des accidents survenus dans la vallée de la Meuse lors des brouillards de décembre 1930: résultat de l'expertise judiciaire faite par MM. Dehalu, Schoofs, Mage, Batta, Bovy et Firket', *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique* 11 (1931) 683-734, aldaar 704.
- 7 Rubay, 'À propos du brouillard observé dans la vallée de la Meuse en décembre 1930 et de ses effets nocifs chez les animaux', *Annales de médecine vétérinaire* 77 (1932) 97-158, aldaar 100.

In dit artikel wil ik laten zien dat de dodelijke ramp van 1930 geen uitzonderlijk geval was en veroorzaakt werd door hetzij een plotseling eenmalig disfunctioneren van de industrie, hetzij een combinatie daarvan met uitzonderlijke weersomstandigheden, maar eerder beschouwd moet worden als een verheviging van een normale situatie, die van voortdurende vervuiling, waarover verder nauwelijks werd bericht. De lange duur en blijvende aanwezigheid van die vervuiling zijn een gevolg van de nauwe betrekkingen die de staat, de industrie en de wetenschap onderhielden, betrekkingen, of beter: allianties, die kenmerkend zijn voor de ontwikkeling van het industriële kapitalisme.⁸

Ziek worden van mist vóór 1930

Mist werd lange tijd slechts gezien als waterdamp, als uitwaseming met vaste en vloeibare elementen, die in waterdruppeltjes konden zweven en die soms een speciale geur verspreidden.⁹ In de negentiende eeuw veranderde het karakter van de mist, zowel de samenstelling ervan als de manier waarop Europese wetenschappers het verschijnsel analyseerden. In het laatste kwart van de negentiende eeuw nam de frequentie en de dichtheid van de gevallen van mist toe, vooral in Londen. In het begin van de jaren 1860 werd de tot dan toe meestal witachtige mist in toenemende mate zwavelhoudend en geel van kleur.¹⁰ De aard van de mist scheen te zijn veranderd. Meteorologen en chemici begonnen eraan te twijfelen of het alleen om een massa zwevende waterdruppeltjes ging. De zwarte en vette resten die op de gebouwen achterbleven na het optrekken van de mist, maakten duidelijk dat die ook ondoorzichtig werd door rookgassen en stofdeeltjes, die werden uitgestoten door de grootschalige verbranding van steenkool door de industrie en de huishoudens.

Met de toename van de frequentie van de gevallen van mist werd het verschijnsel meer en meer onderwerp van studie, analyse en meting door de wetenschappelijke gemeenschap. Volgens historicus Bill Luckin ging de wetenschappelijke elite de door luchtvervuiling veroorzaakte problemen daardoor als potentieel gevaarlijker zien dan die door watervervuiling, die tot dan toe vooral de aandacht hadden getrokken.¹¹ Sindsdien werd de onvolledige verbranding van steenkool verantwoordelijk gehouden voor de gevaren van de aanhoudende mist.¹²

8 Voor een theoretische analyse van deze allianties, zie met name Dominique Pestre, *Science, argent et politique* (Parijs 2003); voor een historische analyse van de constructie ervan: Jean-Baptiste Fressoz, *L'apocalypse joyeuse* (Parijs 2012), en ook: Thomas Le Roux, *Le laboratoire des pollutions industrielles: Paris, 1770-1830* (Parijs 2011).

9 Cf. Lucien Dufour, 'Quelques considérations historiques et lexicologiques sur le sens météorologique des termes brume et brouillard', *Ciel et Terre* 80 (1964) 38-52; Peter Thorsheim, *Inventing Pollution: Coal, Smoke, and Culture in Britain Since 1800* (Athens, Ohio 2006) 14-15.

10 Bill Luckin, "'The Heart and Home of Horror': The Great London Fogs of the Late Nineteenth Century", *Social History* 28 (2003) 31-48.

11 *Ibidem*, 34.

12 Cf. Francis Albert Rollo Russell, *The Atmosphere in Relation to Human Life and Health* (Washington 1896) 44-46.

Het verband tussen de uitstoot van steenkoolgas en de aantasting van de gezondheid door de Londense mist bleef echter lange tijd controversieel. De Engelse hygiënisten schijnen het op dit punt niet definitief eens te zijn geworden. Het ontstaan van de aanhoudende gevallen van mist werd weliswaar beschouwd als een gevolg van de aanwezigheid van grote hoeveelheden uitstoot in de atmosfeer door verbranding van steenkool, maar de steeds weer terugkerende longziekten als bronchitis en astma ten spijt, bleef men aan die uitstoot een reinigende werking toeschrijven tegen de uitwaseming van ongezonde dampen in de lucht, of zag men die slechts als een secundaire oorzaak van de toename van de sterfte. De koude en de plotselinge temperatuurdaling waarmee de mist vaak gepaard ging, beschouwde men als een veel belangrijker verklaring. Dat was aan de vooravond van de dodelijke mist in het Maasdal nog steeds het geval.¹³

Tot aan het einde van de negentiende eeuw werd noch door hygiënisten, noch door chemici, noch door meteorologen melding gemaakt van een bijzonder dichte mist over heel België, die de gezondheidstoestand van degenen die erdoor werden getroffen zou hebben aangetast. In 1897 werd evenwel juist in het Maasdal, op de linkeroever, voor het eerst gewezen op de dodelijkheid van een mist. Januari 1897 was buitengewoon mistig. Gedurende die maand liet de zon zich slechts 43 uur zien, op 265 uur mogelijke zonuren. Tussen 12 en 23 januari was hij zelfs maar drie uurtjes verschenen. Van 2 tot 4 januari was heel België bedekt door extreem dichte nevels, maar het verschijnsel was het meest opvallend in het Maasdal, niet ver van Hoei.¹⁴

Tussen 1 en 4 januari heerste er zonder onderbreking een bijzonder dichte mist in de omgeving van Hoei, Andenne en Sclayn. De correspondent van een meteorologisch observatorium mat de afstand waarop hij geen objecten meer kon onderscheiden. Hij gebruikte een witte vaas in de tuin als ijkpunt. Die was op acht meter niet meer waarneembaar. Hij schreef: '[deze mist] lijkt giftige gasen in opgeloste of zwevende toestand te bevatten'. De mist maakte 'een aantal personen en zelfs dieren' onpasselijk. 'Alle artsen en veeartsen die Hoei telt zijn daarvan overtuigd'. Het inademen van de mist

veroorzaakte een irritatie van de slijmvliezen van de neus, de keel, de luchtwegen, de longen; het zicht werd troebel, en bij bepaalde personen leidde het tot kortstondige symptomen van flauwte, die nog werden verergerd door een slechte stemming als gevolg van de vele dagen van intense nevelachtigheid, het ontbreken van zicht, de onzekerheid over het verloop, de beduchtheid voor botsingen en ongevallen.

Ook het vee leed onder de mist; enkele dieren moesten worden afgemaakt. Hoger, op de heuvels boven het dal, 'scheen de zon aan een wolkenloze hemel'. Maar, maakte hij duidelijk, 'dit soort dichte mist, die meerdere dagen aanhoudt, is niet zeldzaam in dit gebied. Die doet zich in gemiddeld een op de twee of drie

13 Brimblecombe, *The Big Smoke*, 165-166.

14 A. Lancaster, 'Revue climatologique mensuelle - Janvier 1897', *Ciel et Terre* 17 (1897) 686-695.

winters voor'.¹⁵ Onschuldige gevallen van wat dierenartsen 'mistastma' noemden werden elk jaar geregeld geconstateerd. In 1897 brachten analyses van de rijp die de mist had afgezet nadat die was opgetrokken de aanwezigheid van zwavelzuur aan het licht.¹⁶

In 1902 was er opnieuw een bijzonder dichte mist. Naar aanleiding van een groot aantal sterfgevallen onder het vee gelastte de regering een onderzoek. Het stond onder leiding van Achille Grégoire, directeur van het chemische en bacteriologische instituut van Gembloux, die werd bijgestaan door de heer Hougardy, veterinaire inspecteur te Hoi. Van de dieren die waren bezweken 'was het bindweefsel in de borst zodanig doorbloed en opgezwollen dat de schouderbladen en de voorpoten extreem ver uit elkaar stonden'.¹⁷ Om te bepalen welke elementen in de lucht deze onverwachte 'ziekte door mist' veroorzaakten, installeerden Grégoire et Hougardy op diverse plekken in de vallei Petrischalen en apparaten om de mist op te vangen. De uitkomst schijnt echter niet eenduidig te zijn geweest, want in 1909 besloten ze de installaties weg te halen en hun onderzoek te beëindigen.¹⁸

In 1911 kwam er evenwel in het Maasdal opnieuw een bijzonder dichte mist op. De epidemische veeziekte kreeg daardoor een nog een grotere omvang dan in voorgaande gevallen.¹⁹ Het begon op 14 januari met een dichte mist 'die een aparte geur had, de keel aantastte en bij mensen hoest en druk op de borst veroorzaakte'. De mist breidde zich uit tussen Andenne en Seraing, dus over een afstand van meer dan 20 kilometer, in de gemeenten Antheit, Vinalmon, Couthuin, Amay, Villers-le-Bouillet, Crisnée, Freloiux, Thys, Odeur, Momalle, Hollogne-s/Geer, Hollogne-aux-Pierres, Horion-Hozémont, Frélius, Othée, etcetera, en in beperkte mate ook op grotere hoogte, op het plateau van de Haspengouw. Opnieuw werden de meeste en ernstigste gevallen op de linkeroever vastgesteld. Rundvee, maar ook varkens en schapen werden getroffen. De veeartsen schreven over een soort acute astma en ademnood. Bij de getroffen dieren ging het om 'het beste vee: drachtige koeien en kalveren of vette beesten met een goede kwaliteit vlees';²⁰ de ademhaling werd heviger, de veehouders rapporteerden allerlei soorten gerochel, 'kortom, alle symptomen van ernstig longemfyseem'. De polsslag was zwak en erg moeilijk waar te nemen. De dieren raakten in paniek, de neusgaten verwijdden zich, de tong hing uit de bek, kwijlend. Na sectie knapte de long ineen bij aanraking, de longblaasjes waren gescheurd, waardoor holtes waren gevormd, 'soms zo groot als een mensenhoofd'.

15 *Ibidem*, 692-693.

16 Royer, 'Asthme des brouillards', *L'écho vétérinaire* (1911) 368-372.

17 Felix Bertyn, 'Action morbide du brouillard', *Ciel et Terre* 34 (1913) 343-346.

18 [*Idem.*] 'Sur les brouillards de la vallée de la Meuse', *Annales de Gembloux* 37 (1931) 20-35. Wij beschikken helaas niet over meer informatie over deze mistgevallen, noch over de uitkomsten van het onderzoek dat daarop werd ingesteld. In de archieven of publicaties van het ministerie van Landbouw of de archieven van het instituut in Gembloux werd over dit onderwerp niets aangetroffen.

19 Royer, 'Asthme des brouillards'.

20 Thomas, 'Situation janvier 1911', *Bulletin de l'administration de l'Agriculture* 4/1 (1911) 19-21.

De dierenarts uit Hoesi, de heer Royer, kon op deze wijze verschijnselen van deze symptomen vaststellen bij meer dan 65 dieren, dat is bij 10 procent van de vee-stapel van zijn klantenkring. Negen van de tien getroffen koeien waren drachtig in gevorderde staat. Een koe overleed als gevolg van deze aandoeningen, acht koeien moesten worden afgemaakt. Volgens door hem bij vijftientig collega's ingewonnen inlichtingen, waren deze verhoudingen overal dezelfde.²¹ Royer veronderstelde dat men de oorzaak van deze effecten moest zoeken in wijzigingen in de omringende lucht, meer in het bijzonder in de chemische samenstelling daarvan. Er was echter bij deze gevallen geen bloed afgenomen en de toxicologische analyses van de ingewanden waren niet overtuigend. De landbouwkundige van de overheid, de heer Thomas, gevestigd te Luik, legde van zijn kant alle verantwoordelijkheid voor de slachting bij de veehouders:

Het volksgeloof wil dat deze mist, komend uit het Maasdal, onderweg schadelijke rookgassen van de zinkfabriek in Hologne-aux-Pierres in zich heeft opgenomen en dat het vee als gevolg van deze rookgassen is gestikt. Het merendeel van de verstandige boeren heeft zijn stallen goed gelucht en heeft daarmee het dreigende onheil afgewend. Als de landbouwers zich beter rekenschap zouden hebben gegeven van het nut van frisse lucht en de aard van de mist, zouden de geconstateerde gevallen nooit deze funeste gevolgen hebben gehad.²²

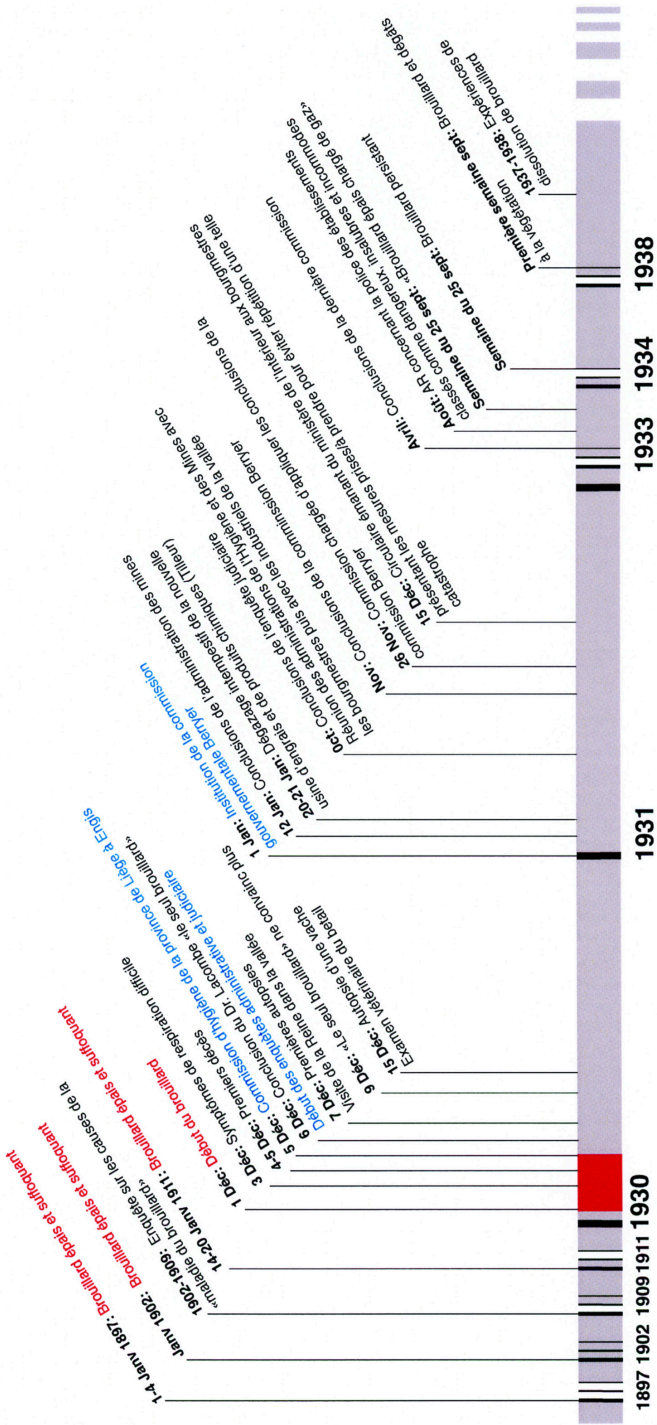
In 1913 ging Félix Bertyn, meteoroloog van het Koninklijk Meteorologisch Instituut te Brussel, uitgebreider in op de vastgestelde symptomen. Hij herhaalde de bijzonderheden van deze gebeurtenissen: beperkt tot een klein gedeelte van het Maasdal, aan de linkeroever; de eerste gevallen openbaarden zich op de hogere delen, vervolgens had de aandoening zich verder uitgebreid naar de lager gelegen gebieden. In een poging te onderscheiden wat de mogelijke oorzaak van de aandoening was geweest, wees hij op de twee samenstellende elementen van de mist: waterdruppeltjes en ontelbare microscopisch kleine stofdeeltjes, die de kern van de condensatie vormden. Zijn redenering was vervolgens betrekkelijk eenvoudig. De mist had hevig gewoed 'in het hele land, op alle hoogten; hij was in het algemeen zeer dicht geweest en had lang geduurd'.²³ Hij veronderstelde dat men ervan uit kon gaan dat de waterdruppeltjes in het hele land dezelfde samenstelling hadden. Men moest de bijzondere oorzaak van de ziektesymptomen dus toeschrijven aan de aard van de stofdeeltjes: 'de stofdeeltjes waren afhankelijk van de streek waar de mist ontstond'.²⁴

21 Volgens Hougardy, veterinaire inspecteur te Hoesi, die een gedetailleerd rapport over deze aandoeningen naar het ministerie van Landbouw stuurde. Vermeld in: F. Bertyn, 'Le brouillard et le bétail - Note préliminaire', *Annales de Gembloux* (april 1913) 24.

22 Thomas, 'Situation janvier 1911'.

23 Bertyn, 'Le brouillard et le bétail'.

24 *Idem*, 'Action morbide du brouillard'.

De mist, dat wil zeggen het ons bekende waterige weersverschijnsel, heeft dus als zodanig, door zijn intrinsieke eigenschappen, niet het vermogen de ziekte bij de dieren, en in sommige gevallen hun dood, te veroorzaken. De aandoening kan niet worden toegeschreven aan de oorspronkelijke en intrinsieke samenstelling van de mist, maar veeleer aan plaatselijke bijzonderheden.²⁵

Bertyn noemde 'algemene gevolgen van mist voor de gezondheid', en hij wees daarbij op gevallen in Londen en de toename van de sterfte die daar was vastgesteld. In de Engelse literatuur schreef men de groei van de sterfte bij dieren toe aan de kou, maar in België was het door deze ziekte getroffen vee 'in de stal geweest'. Dat bracht Bertyn ertoe naar een andere verklaring te zoeken dan de lage temperaturen. Om te kunnen bepalen wat er van deze symptomen kon zijn veroorzaakt door elementen in de mist, noemde Bertyn enkele symptomen die ook mensen hadden aangedaan: aanvallen van hevige hoest, grijszwart opgehoest slijm, een brandend gevoel in de keel. In de handboeken over industriële hygiëne ontdekte hij vervolgens waar deze symptomen mee konden worden verbonden: de stofdeeltjes.²⁶ Hij wees op mijnwerkers en arbeiders in bepaalde industrieën om te onderbouwen dat de stofdeeltjes bij deze beroepsgroepen een specifieke pathologie in de borst veroorzaakten. De atmosfeer in de steden was vervuild door rook die werd uitgestoten door fabrieksschoorstenen en locomotieven, zoals bleek in bepaalde wijken van Brussel. Eenieder die door het Maasdal reisde, kon vaststellen 'dat de atmosfeer vervuild is door industriële afvalstoffen, die voortdurend in de lucht worden opgenomen'.

Bertyn ging nader in op de rol die deze stofdeeltjes speelden. Die waren niet alleen maar onderdeel van de mist. Hij wees op het werk van Aitken om te onderstrepen dat de stofdeeltjes 'belangrijk zijn voor de vorming van de mist'.²⁷ Voordat er mist is, vervolgde hij, moeten er dus stofdeeltjes zijn. Die maken er integraal deel van uit. Hoe minder die er zijn, des te witter is de mist. Hoe meer die er daarentegen zijn, des te dichter en zelfs gekleurder is dit weersverschijnsel.

De rookgassen bevorderen het ontstaan van de mist, die op zijn beurt het neerslaan daarvan bevordert. Om de mist voort te brengen moet niettemin aan bepaalde klimatologische voorwaarden zijn voldaan: plotselinge verlaging van de temperatuur, verspreiding over het land, een hoog vochtgehalte. Al deze voorwaarden kwamen in deze derde week van januari 1911 samen in het Maasdal: de rook was er 'gevangen, ingesloten'.

25 [Idem.] 'Sur les brouillards de la vallée de la Meuse'.

26 Bertyn verwijst daarvoor naar E.-L. Poincaré, *Traité d'hygiène industrielle à l'usage des médecins et des membres des conseils d'hygiène* (Parijs 1886), waaruit hij ook uitgebreid citeert.

27 F. Bertyn, 'Sur les brouillards de la vallée de la Meuse', 31. Zie: John Aitken, 'On the Formation of Small Clear Spaces in Dusty Air', *Earth and Environmental Science. Transactions of the Royal Society of Edinburgh* 32/2 (1884) 239-272.

Uit dit alles trok Bertyn de conclusie:

Het zijn de industriële afvalstoffen, meer in het bijzonder de rookgassen en alle deeltjes van steenkool en roet die zij meevoeren, in een woord de sterke aanwezigheid van vaste, vloeibare, en gasvormige materie in de mist, die de gemelde ademhalingsproblemen hebben veroorzaakt, en waarvan het eindresultaat het longemfyseem is geweest. Wij zijn het in dat opzicht eens met de landbouwers en allen die dit instinctief hebben toegeschreven aan de uitstoot van de fabrieken, en niet 'aan het gebrek aan zuurstof in de ingeademde lucht, toe te schrijven aan het teveel aan waterdamp dat die zou bevatten'. Voor ons staat vast dat de dieren, of ze nu waren omgeven door mist, zoals wij hebben beschreven, of zich in een gesloten en weinig geventileerde ruimte bevonden, dezelfde effecten hebben ondergaan, geconfronteerd met de talloze verschillende stofdeeltjes.²⁸

Deze studie werd in november 1929 naar het ministerie van Landbouw gestuurd. Bij de publicatie in januari 1931 voegde Bertyn een noot toe over de steeds ernstiger gevolgen van dit soort mist, zoals vastgesteld in december 1930. Verwijzend naar de benoeming van een commissie van deskundigen door het parket, uitte hij de wens dat deze 'alles aan het licht zou brengen, en dat het mysterie – *als er een mysterie is* – eindelijk zou worden opgelost'.²⁹

De dodelijke mist in het Maasdal van 1930 was dus zeker niet de eerste dodelijke mist die voortkwam uit de grootschalige verbranding van steenkool. De eerste verschijnselen van dit soort mist kunnen worden teruggevonden in Londen, sedert 1873, en in het Maasdal tenminste sedert 1897. De relatie tussen de zwavelhoudende bestanddelen van het kolenstof aan de ene, en de toename van de sterfte aan de andere kant, kon echter niet duidelijk worden bewezen.

Milieuaspecten van de zinkfabricage

Hoewel dat verband niet kon worden aangetoond met de instrumenten van de wetenschap, schreef het 'volksgeloof' – een uitdrukking die ertoe diende de klachten van bepaalde veehouders als 'ook maar een mening' te diskwalificeren – de geconstateerde aandoeningen van het vee niettemin toe aan de uitstoot van de zinkfabrieken. Door de ongezonde productie en de schade die zij toebrachten, bleven die fabrieken voorwerp van klachten en herhaalde stakingen door het personeel. De 'gewone' behandeling van deze klachten was sinds lang de taak van de *Administration des Mines*. Zij werden echter door de ingenieurs van deze dienst systematisch gediskwalificeerd, hetzij met een beroep op de technische vooruitgang: de actuele vervuiling was slechts een tijdelijk gevolg van technische processen die voortdurend werden verbeterd; hetzij op grond van het achterhaalde karakter van het medische onderzoek waarmee de klachten waren onderbouwd: in het licht van de wijzigingen in de industriële

²⁸ *Ibidem*, 33.

²⁹ *Ibidem*, 35. Cursivering door de oorspronkelijke auteur.

uitrusting die sinds hun publicatie hadden plaatsgevonden, werden die afgedaan als verouderd. In het ene geval na het andere werd de snelle vooruitgang aangegrepen om de klachten en de schade, die evident was toegebracht door de industriële uitstoot, niet werkelijk serieus te nemen.

In de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog nam het aantal klachten en bezwaren tegen de zinkfabrieken en hun oprichting sterk toe. De toename van langlopende processen en de onmogelijkheid de zeer schadelijke effecten van de zinkfabricage te ontkennen, dwong de overheid te reageren. Vaak kwamen deze processen niet tot een einde, omdat de klagers de enorme bedragen voor de noodzakelijke expertise om hun klachten te onderbouwen niet op konden brengen en hun eigendomsrechten moesten overdragen om die te betalen.³⁰ Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog werd een speciale commissie ingesteld, die middelen moest vinden om de omvang van de schade door de uitstoot van deze fabrieken te verminderen.

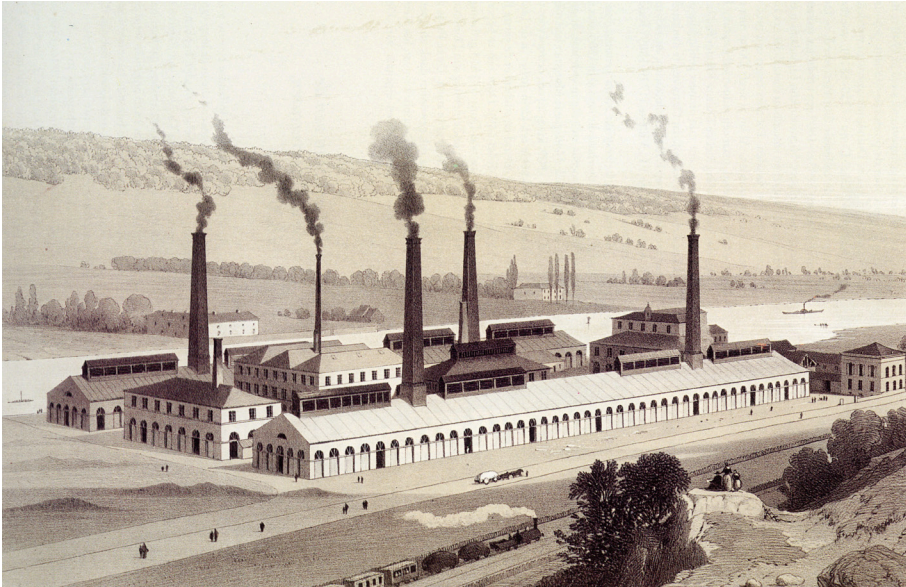
De sterke toename van het aantal processen tegen zinkfabrieken heeft belangrijke documentatie opgeleverd, die ons op betrekkelijk nauwkeurige wijze kan informeren over de werkwijze van een zinkfabriek en over de effecten daarvan op de nabije en verder weg gelegen omgeving. Die documenten beschrijven gedetailleerd dat er steeds meer aanwijzingen waren voor de aantasting van het milieu in de directe omgeving van de zinkfabrieken. Zonder uitgebreid in te gaan op alle technische aspecten, volgt hier een impressionistische beschrijving van enkele elementen die deel uitmaakten van de werking van zo'n fabriek.³¹

Allereerst en in zeer algemene termen moesten er voor het functioneren van een zinkfabriek ovens aanwezig zijn voor de verwijdering van zwavel door het 'roosten' en 'reduceren' van het erts,³² een hal om die ovens te plaatsen, golfplaat om de daken te bedekken, bakstenen om de muren en de schoorstenen op te bouwen. Naast het bouwwerk dat al deze voorzieningen bevatte, waren er mensen, mineralen, steenkool, lucht voor het vuur en terracotta voor de smeltkroeven nodig. Zinkertsen vormden, met steenkool als belangrijkste brandstof, de grondstoffen voor de productie. Er waren hoofdzakelijk twee soorten zinkerts: blende en galmei. De eerste moest worden 'geroost' en daarbij kwamen relatief grote hoeveelheden zwaveldioxide en lood vrij in de vorm van damp en stof, die

30 Archives Générales du Royaume (AGR), Administration des Mines, troisième série, n° 567, *Dossier accompagnant la requête au roi des Belges, adressée par Julien Barcel*, 17 juin 1914. Het dossier bevat meer dan een dozijn recente zaken waarin bewoners en fabrikanten tegenover elkaar stonden. De voorbeelden liggen hier voor het oprapen. Als voorbeeld een vonnis van 11 juni 1915 waarin de fabrieken van de *Nouvelle Montagne* in Engis werden veroordeeld voor de schade, toegebracht aan eigendommen die daar meer dan vijf kilometer van verwijderd lagen. Het proces was tien jaar eerder begonnen en kostte een bedrag van bijna 20.000 frank. *Séance de la chambre des parlementaires*, 26 april 1923.

31 Dit verslag is hoofdzakelijk gebaseerd op de volgende documenten: *Les usines du Bleyberg et les propriétaires voisins. Rapport des experts* (Verviers 1891); Eg. Rosseels, 'Usines à zinc - dégâts à la végétation', *Bulletin de la société centrale forestière de Belgique* 27 (1924) 202-214; A. Damseaux, 'Influence des dégagement. d'anhydride sulfureux sur les terres et la production agricole', *Bulletin de l'Agriculture* 10 (1894) 57-70.

32 'Roosten' (Frans: 'grillage') is: '(m.b.t. steenachtige ertsen) in vlamovens aan hitte blootstellen onder toetreding van lucht, waardoor oxidatie plaatsvindt, de stukken murw worden en vluchtige stoffen (b.v. zwaveldioxide, water, koolzuur) ontsnappen' (Van Dale) [noot van de vertaler].

De fabriek van zink en lood bij Engis-sur-Meuse. Bron: Bart van der Hertten, Michel Oris en Jan Rogiers, *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850* (Antwerpen-Brussel 1995).

zich in de hal verspreidden tot diep in de longen van de arbeiders, op hun huid en in hun kleding.³³ De rookgassen van deze operaties verspreidden zich in de hal waar de ovens stonden en ontsnapten via daartoe speciaal aangebrachte openingen naar buiten, maar ook in de hal zelf.

Naarmate de schoorstenen hoger waren, verspreidde de zwaveldioxide zich bij een kalme en droge atmosfeer over een groter gebied. De bewoners en de experts die ter plekke een onderzoek instelden, konden 'de kenmerkende geur van het gas op meer dan vier kilometer afstand [waarnemen] en de uitdroging van de keel bij ademhaling voelen'. De uitgestoten rookgassen trokken als een soort dichte, witachtige wolk over de streek, met een scherpe zwavellucht die op de keel sloeg en hoesten veroorzaakte. Soms zijn de rapporten van de experts bijna poëtisch: 'wij hebben aantasting van beukenbladeren waargenomen, bedekt met grote hoeveelheden zwavelzuur door oxidatie van de zwaveldioxide, in de na een heldere nacht neergeslagen dauw en in het na een motregen vochtige gras'.³⁴

De waterhoudende elementen in de atmosfeer gingen een verbinding aan met de rookgassen, met verschillende gevolgen en reikwijdte. Regen, motregen, mist en dauw, kortom waterachtige weersverschijnselen, transporteerden de in zwavelzuur omgezette zwaveldioxide soms verschillende kilometers van de

33 Adolphe Firket, 'Usines à zinc, plomb et argent de la Belgique. Étude sur leurs conditions de salubrité intérieure', *Annales des mines de Belgique* 6/1 (1901) 21-63 en 205-236. 'Zwaveldioxide' wordt in het Frans 'anhydride sulfureux' genoemd [noot van de vertaler].

34 *Les usines du Bleyberg*, 11.

plaats van hun emissie. De seizoenen, de wind, het vochtgehalte van de lucht, de warmte, de zonnestralen, hadden alle (bij rustig weer, wanneer het vochtgehalte hoog was, als het warm was, of de zon al of niet achter de wolken bleef) invloed op de samenstelling en hadden op z'n minst verschillende gevolgen. Ook de gesteldheid van het terrein kon de opeenhoping of de oplossing van de rookgassen bevorderen. In dat opzicht werkten met name de diepe dalen als katalysator, in die mate dat 'daar speciale voorzorgsmaatregelen noodzakelijk waren, zelfs voor achterblijvend gas met een gering zuurgehalte'.³⁵

De zinkcommissie

Bij Koninklijk Besluit van 14 december 1920 werd op voorstel van het ministerie van Arbeid en Voedselvoorziening bij de directie van de mijnen een commissie ingesteld, 'belast met onderzoek naar de middelen – voorzieningen en procedures – om de hygiëne in de zinfabrieken en die van andere bijzondere metalen te vergroten en de schade die door deze fabrieken wordt toegebracht aan de omliggende eigendommen te verminderen'.³⁶ De interne en externe gezondheidseffecten werden daarmee voor het eerst sinds de tweede helft van de negentiende eeuw onderwerp van een overheidsenquête.

De bevindingen over de interne en externe effecten die aanleiding waren voor de enquête, werden meteen bij de eerste bijeenkomst ter sprake gebracht. Als motief om de commissie in te stellen, werd erop gewezen dat

de atmosfeer in de zinkfabrieken en die van andere bijzondere metalen [...] altijd in meer of mindere mate ongezond is. In sommige gevallen kan de gerealiseerde uitstoot zelfs tot ernstige aantasting van de inwendige organen van de arbeiders leiden. Anderzijds bevatten en vervoeren de rookgassen die aan de fabrieken ontsnappen elementen die een schadelijke werking hebben op de vegetatie in het omliggende gebied.³⁷

Afhankelijk van de uitgevoerde taken konden de arbeiders stijve handen hebben. Ook hoofdpijn kwam regelmatig voor. In de opeenvolgende rapporten van de commissie komen steeds weer opmerkingen voor in de trant van 'een zinkfabriek is altijd een onaangename en ongemakkelijke buur geweest en zal dat waarschijnlijk altijd blijven'.³⁸

Voor de externe gezondheidseffecten noemde de commissie twee bronnen: het 'roosten' van de blende (zinkerts) en de uitstoot van gas, rook en stofdeeltjes door de ovens, die zich verspreidden in de atmosfeer, hetzij via de schoorstenen, hetzij via de fabriekshallen.³⁹ Al gedurende meer dan een eeuw deden zich 'dezelfde' kwalijke effecten voor en werd 'dezelfde' schade vastgesteld, maar werd de ernst

35 Damseaux, 'Influence des dégagements d'anhydride sulfureux', 214.

36 AGR, Administration des Mines, troisième série, n° 567, *Arrêté royal instituant la commission*, 14 december 1920.

37 *Ibidem*, n° 568, *Procès-verbal de la séance du 13 janvier 1921*.

38 *Ibidem*, n° 567, *Procès-verbal de la séance du 5 mai 1922, annexe II*.

39 *Ibidem*.

daarvan door de *Administration des Mines* geminimaliseerd.⁴⁰ Dat deze effecten zich herhaaldelijk en in toenemende mate bleven voortdoen, kon dus minder aan een gebrek aan kennis worden toegeschreven, dan aan een onderschatting van het belang ervan en aan de politieke onmacht om er iets tegen te doen.

De commissie had aanvankelijk grote ambities. Op het programma stonden onder meer 'directe waarnemingen van de werkelijke gezondheidstoestand van de arbeiders en de omwonenden',⁴¹ onderzoek naar de precieze effecten van de vele bestanddelen op de gezondheid en de vegetatie in de omgeving, analyses van de lucht op verschillende afstand van de schoorstenen, de invloed van diverse technische en klimatologische omstandigheden, etcetera. Maar al snel werden deze ambities naar beneden bijgesteld. Vanaf de eerste vergaderingen werden suggesties gedaan om de situatie in technische zin te verbeteren. Een van de vakbondsvertegenwoordigers in de commissie wees op de mogelijkheid om technieken te ontwikkelen om de door de zinkovens uitgestote gassen terug te winnen, zoals men deed bij hoogovens.⁴² Mijninspecteur Vincent Firket merkte echter op dat zo'n oplossing totaal onvoorstelbaar was. De uitgestote gassen van zinkfabrieken konden op deze wijze niet worden hergebruikt, omdat ze geen enkel belang hadden voor het productieproces. Hij kon hier slechts een van de principes herhalen die leidend waren bij dit onderzoek en die hij al enkele jaren eerder duidelijk had geformuleerd:

Om ervan verzekerd te zijn dat de toepassing en het duurzame resultaat van een nieuwe productiemethode of van verbeterde installaties een merkbare vooruitgang bewerkstelligen op het gebied van de industriële hygiëne, is het belangrijk dat de extra onkosten, die er in het algemeen mee gepaard gaan, gedekt worden, althans grotendeels, hetzij door de terugwinning van nuttige producten die eerder verloren gingen, hetzij door een vermindering van de aan de industrie opgelegde onkosten voor medische of farmaceutische zorg en voor de vergoeding van de schade door ziektedagen of voortijdige arbeidsongeschiktheid.⁴³

Het was dus niet mogelijk een oplossing voor de hygiënische problemen te vinden buiten het technische en financiële kader van de compensatie van de kosten ervan. Daarmee waren grenzen gesteld aan de mate waarin de commissie haar ambities kon waarmaken.

Naast deze beperkingen was het ook moeilijk om de voor het onderzoek noodzakelijke informatie te verkrijgen. Bepaalde bronnen – met name de medische rapporten van de arbeidsinspectie – bleken van slechte kwaliteit. Gezien

40 Dit werd door de onderzoekers zelf vastgesteld. Enigszins omfloerst merkte Vincent Firket op: 'de zinkfabricage brengt bijzondere problemen mee, die sedert meer dan een eeuw dezelfde zijn gebleven', en elders: 'de productieprocessen in de bewerking van zink zijn niet principieel veranderd sedert meer dan een eeuw'. V. Firket, 'Salubrité des usines à zinc, plomb et argent', *Annales des mines de Belgique* 21 (1920) 1069-1093, aldaar 1079.

41 AGR, Administration des Mines, troisième série, n° 567, *Sous commission d'hygiène. Procès-verbal de la séance du 26 janvier 1921*.

42 *Ibidem*, *Procès-verbal de la réunion du 13 janvier 1921*.

43 Firket, 'Salubrité des usines à zinc'.

de omvang en de beperkte middelen die de commissie ter beschikking had, werd de kwestie van de externe gezondheidseffecten in feite losgelaten. Het onderzoek naar de schade aan de vegetatie beperkte zich tot de studie van reeds bestaande werken; die naar de hygiëne werd teruggebracht tot slechts twee gifbronnen: de uitstoot van lood en koolmonoxide.

De medische analyses van de commissie werden op twee manieren uitgevoerd. Om te beginnen maakten bedrijfsartsen een klinische diagnose van een honderdtal arbeiders, ingedeeld naar de uitgeoefende beroepen in het bedrijf. Vervolgens zou de scheikundige van de arbeidsinspectie chemische analyses uitvoeren van de atmosfeer in de fabrieken. Deze analyses hebben echter om verder niet uit de archieven blijken te geven nooit plaatsgevonden. Voor het onderzoek naar de schade die de uitstoot van de zinkfabrieken toebracht aan hun omgeving, raadpleegden de onderzoekers de bestaande literatuur over dit onderwerp en rapporteerden over metingen van de uitstoot, uitgevoerd in drie fabrieken. De samenvatting van de literatuur, opgesteld door de botanicus in de commissie, maakte opnieuw melding van de inmiddels bekende schade die door de uitstoot van de zinkfabrieken werd veroorzaakt: verminderde opbrengst van het bouwland, vergiftiging van boscomplexen, aantasting van het gebladerte, ontkalking en verarming van de grond, vergiftiging van dieren en ondergronds levende insecten, etcetera. Hij wees op de invloed van de klimatologische factoren als wind, luchtvochtigheid en de seizoenswisseling op de werking van het gas en op de verspreiding daarvan, die soms meer dan tien kilometers bedroeg. Hij herinnerde eraan dat 'van de talloos vele gassen die eenmalige, chronische of permanente vergiftigingen kunnen veroorzaken, [...] het zwaveldioxide verreweg de meest voorkomende en belangrijkste is'.⁴⁴ Verder maakte hij duidelijk dat dit 'gas de dood van planten kan veroorzaken, zelfs in zeer kleine doses gemengd met lucht'.

Deze overwegingen waren voor de commissie aanleiding een voorstel voor aparte regelgeving voor de zinkindustrie uit te werken. In de loop van de besprekingen merkte Vincent Firket op dat deze regelgeving niet ten doel had de industrie te benadelen. Daarom zou het voorgestelde reglement slechts 'bepaalde maatregelen verplicht moeten stellen die overigens al in veel fabrieken worden toegepast'.⁴⁵ De reglementering had dus niet zozeer tot doel nieuwe procedures voor te schrijven om de vervuiling te verminderen, als wel om vast te leggen en te veralgemenen wat al in werking was. Er was ook maar één onderdeel dat onderworpen zou worden aan wetgeving en dat werd erkend als 'voornaamste oorzaak van de overlast in de omgeving', namelijk de uitstoot van zwaveldioxide.⁴⁶

De studies die voor dit doel door de commissie werden geraadpleegd, maakten duidelijk dat lucht met 1/25.000^e aan zwaveldioxide (SO₂) al dodelijk was voor alle aan licht blootgestelde planten. Toch was het voor Firket eenvoudigweg 'ondenkbaar' om een dergelijke mate van verdunning voor te schrijven, omdat die erop neer zou komen dat de op steenkool gebaseerde economie als

44 AGR, Administration des Mines, troisième série, n° 567, Rapport de M. Roesel, 20 december 1923.

45 *Ibidem*, Procès-verbal de la réunion du 3 mai 1922.

46 *Ibidem*, Procès-verbal de la réunion du 28 novembre 1924.

zodanig ter discussie zou worden gesteld: 'de rookgassen van kolengestookte haarden kunnen 1,717 gram aan SO₂ per kubieke meter bevatten, wat correspondeert met [...] 1/1.667^e deel'.⁴⁷ Trouwens, 'men kan niet een zodanige graad van verdunning van de SO₂ voorschrijven dat alle gevaar van dit giftige gas voor de vegetatie kan worden uitgesloten'.⁴⁸

Om deze zaken te regelen wilde men twee hefboomen gebruiken: de hoogte van de schoorstenen en de verdunning van de rookgassen, die weer werd bepaald door de waarde van de samenstelling daarvan. Er werd een bovengrens aan die samenstelling voorgeschreven tot een niveau van 1/1.000^e aan SO₂. Zoals Firket duidelijk maakte: 'bijgevolg bevat het voorgestelde reglement niet de verplichting de zwavel in de rookgassen terug te winnen'.⁴⁹ Op zichzelf verplichtte deze drempelwaarde tot weinig, omdat de hoogte ervan niets veranderde aan de reeds bestaande industriële praktijk. Het voorstel moet daarom misschien vooral worden gezien als een manier om zo'n drempelwaarde in het beleid ten aanzien van vervuilende bedrijven ingang te doen vinden. De invoering gaf een zekere waarde aan het onderzoek en een rechtvaardiging achteraf van het werk van de commissie. Ook al was deze drempel in feite slechts een van de weinige positieve resultaten van het onderzoek, hij bood wel de mogelijkheid om het arsenaal aan wetgeving ten aanzien van industriële bedrijven uit te breiden. Omdat de nieuw voorgeschreven drempelwaarde echter geen beperkingen aan de bedrijfsvoering met betrekking tot de industriële uitstoot oplegde, werd die laatste in feite gewaarborgd en gelegitimeerd. Wel verschaftte de invoering van een drempelwaarde een nieuw instrument in de omgang met de problemen van de industriële uitstoot, waarmee de meest zichtbare gebreken van eerdere maatregelen gedeeltelijk konden worden ondervangen.

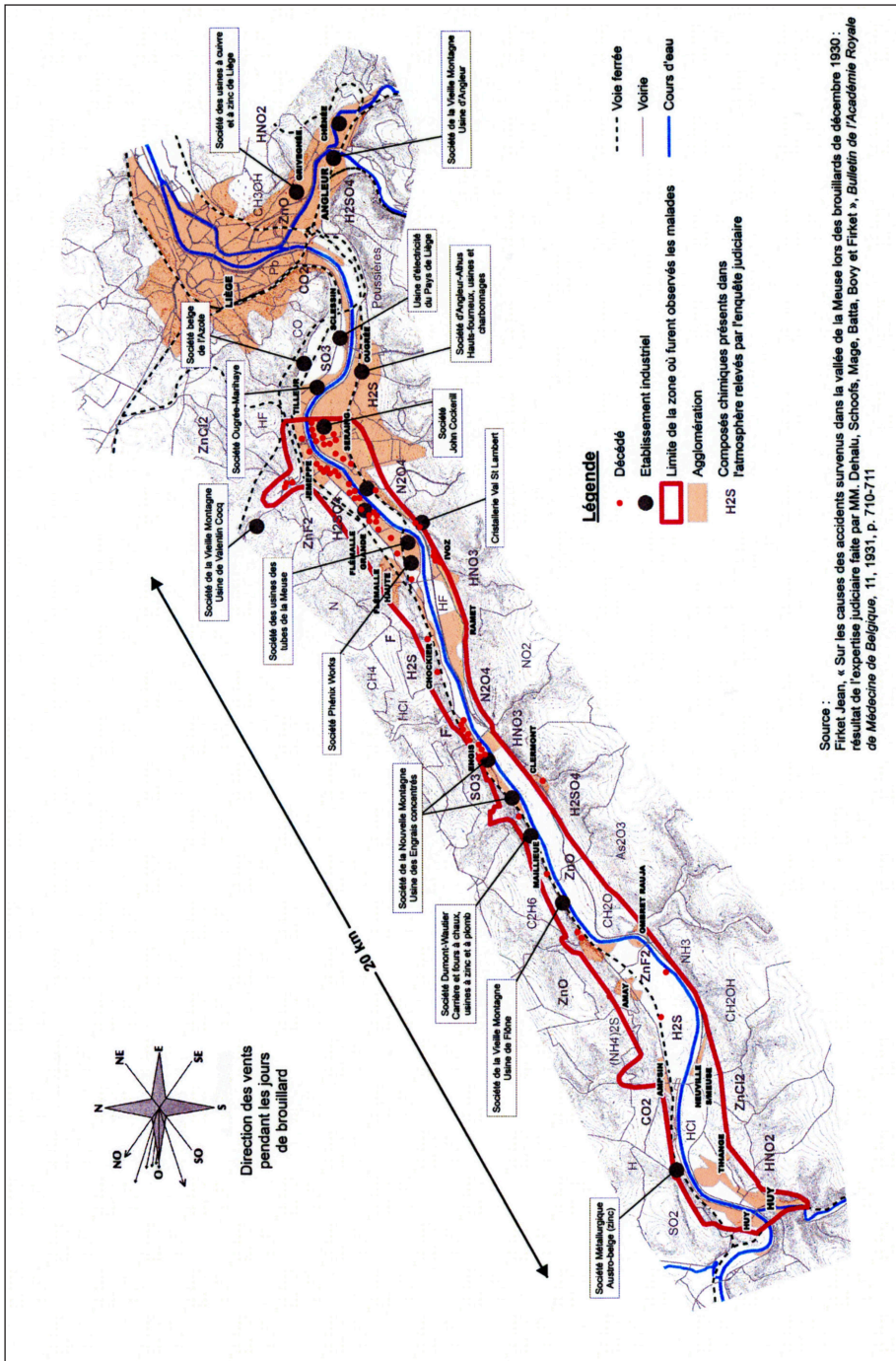
Het Koninklijk Besluit van 12 maart 1925 bouwde voort op de resultaten van de commissie. Wat de uitstoot van de fabrieken betreft, schreef het voor dat de hoogte van de schoorstenen gerelateerd moest zijn aan het gehalte aan zwavelhoudende bestanddelen ervan; het gaf aan dat er steekproeven van de rook moesten worden genomen 'elke keer als de toezichhoudende ambtenaar dat eist'. De zinkfabrieken konden, als voorheen, hun emissies in de atmosfeer uitstoten, met dit verschil dat ze dat voortaan deden op grond van een wettelijk voorschrift.

Nauwkeurige bestudering van het werk van deze commissie laat zien dat de geneeskunde in het industriële milieu structureel tekort bleef schieten, en dat het medisch onderzoek tot de zaak zelf beperkt bleef, zonder de meer algemene aspecten in de beschouwing te betrekken. In het algemeen tastten de conclusies van de commissie de situatie die was ontstaan na bijna een eeuw van (gebrek aan) toezicht op de industrialisatie van het Maasdal niet aan: de onmogelijkheid om de zinkindustrie effectief te reglementeren werd bevestigd. Daarnaast bekrachtigde de wetgeving de noodzaak of de onvermijdelijkheid van de omvangrijke uitstoot van industriële afvalstoffen en verschaftte zich daarvoor een nieuw technisch-wettelijk instrument: de drempelwaarde.

47 *Ibidem*.

48 *Ibidem*.

49 *Ibidem*.

Kaartje van het Maasdal tussen Huy en Luik, met de ligging van de verschillende industrieën en de plekken waar de dodelijke slachtoffers vielen.

Onderzoek naar de oorzaken van de dodelijke mist

In dit wettelijk kader vond de ramp van 1930 plaats. Naar aanleiding van deze dodelijke mist werden drie verschillende onderzoeken uitgevoerd. Het eerste, dat werd ingesteld door de hygiënische commissie van de provincie Luik, schreef de toename van de sterfte uitsluitend toe aan de mist zelf en de koudegolf die ermee gepaard ging. Deze conclusie correspondeerde echter nauwelijks met de verhalen van degenen die de effecten zelf hadden ondervonden. De twee andere onderzoeken hielden daar wel rekening mee. Het ene werd uitgevoerd door de *Administration des Mines*; het andere, juridisch van aard, door een commissie van deskundigen. Het is hier niet de plaats gedetailleerd in te gaan op de uitkomst en aanpak van deze drie onderzoeken. Volstaan kan worden met de conclusies van het juridisch onderzoek:

Na te hebben onderzocht welke bestanddelen de schadelijkheid van de mist zouden kunnen verklaren, en na de meeste successievelijk te hebben uitgesloten, zijn wij tot de conclusie gekomen, dat voor alles de zwavelhoudende bestanddelen die voortkomen uit de verbranding van steenkool een funeste werking hebben gehad, in de vorm van zwaveldioxide, zwavelig zuur, of zwavelzuur, waarvan de productie in zo grote hoeveelheid mogelijk is geworden door de uitzonderlijke meteorologische omstandigheden in de eerste dagen van december 1930.⁵⁰

De industriële oorsprong van de giftige bestanddelen werd niet expliciet genoemd. Die beschouwde men als het product van de massale verbranding van steenkool, los van de industriële activiteiten als zodanig; de productie, de functie en het gebruik van steenkool door de industrie, die toch dominant was, bleven althans onvermeld.

Gesuggereerd werd dat de schadelijke bestanddelen die in de mist aanwezig waren, daar niet waren gekomen door het normale dagelijkse gebruik van duizenden tonnen steenkool door de industrie, en aanvullend daarop door huisbrand, maar veeleer door 'een samenloop van uitzonderlijke weersomstandigheden'. Deze conclusies gaven de industriële activiteiten slechts een beperkt aandeel in het geheel; de weersomstandigheden leken in deze redenering de uiteindelijke oorzaak te zijn. Het juridisch onderzoek leidde er dus 'logischerwijs' toe dat geen enkele specifieke industrie in het geding werd gebracht, laat staan vervolgd: het parket concludeerde dat 'niet de een of andere specifieke fabriek verantwoordelijk kon worden gesteld'.⁵¹

De bijzondere aandacht die uitging naar het 'doorslaggevende' belang van de topografische gesteldheid van het dal en de weersomstandigheden, brengt aan het licht dat er onder deze deskundigen een neiging bestond om de ramp te 'naturaliseren'. Men meende dat de gevolgen van de ramp werden bepaald door de 'natuurlijke' omgeving en de klimatologische omstandigheden in de vallei, en door de 'aanleg'

50 Firket, 'Sur les causes des accidents survenus dans la vallée de la Meuse'.

51 Zie met name *La Libre Belgique*, 14 oktober 1931.

en intrinsieke kwetsbaarheid van de zieke en overleden personen. Met andere woorden, zij werden herleid tot veronderstelde natuurlijke omstandigheden: de natuur werd als de belangrijkste oorzaak van de ramp beschouwd. Deze 'naturalisatie' had tenminste drie effecten: de gewone uitstoot van de industriële productie en de giftige werking daarvan op de omgeving en de gezondheidstoestand werden gebagatelliseerd; de aandacht verschoof van te ondernemen acties om de industriële vervuiling te beheersen en te verminderen naar de veronderstelde 'natuurlijke' oorzaken, die moeilijk te bestrijden waren; tenslotte werden de gevaren van de luchtvervuiling tot lokale en uitzonderlijke omstandigheden gereduceerd.

De genoemde effecten bleven niet beperkt tot een manier van redeneren. De daarop door de Belgische autoriteiten genomen maatregelen maakten dat nog eens duidelijk: zij gingen uit van dezelfde logica. Op 15 december 1931 werd er door het ministerie van Binnenlandse Zaken een circulaire verstuurd aan alle burgemeesters van de gemeenten in het industriegebied van de Maas.⁵² Daarin werd uiteengezet welke wegen door de overheid waren bewandeld om een herhaling van een dergelijke ramp te voorkomen. Er werden twee soorten acties ondernomen: de eerste was dat het Koninklijk Meteorologisch Instituut per telegram aan gemeentelijke overheden en industriële berichten als er 'een mogelijkheid bestond van een herhaling van de atmosferische omstandigheden als die van afgelopen december'. Na ontvangst van zo'n bericht moesten de burgemeesters 'onmiddellijk de bevolking waarschuwen dat die de in de tussentijd door hen gedane aanbevelingen moest navolgen'. Van haar kant zou 'de regering zich actief bezighouden met het vraagstuk van de luchtvervuiling door de uitstoot van industrie en onderzoek doen naar preventieve maatregelen die de overlast zouden kunnen beperken'.⁵³

Na 1930: herhaalde gevallen van mist

Er werd dus geen enkele beperkende maatregel genomen, ook niet nadat de zure mist zich na 1930 steeds opnieuw in de vallei bleef voordoen. Over de nacht van 20 op 21 januari 1931 schreef een administratief medewerker van de staatsspoorwegen:

In de nacht van de 20e op de 21e van deze maand, precies om middernacht, werd ik wakker van een doordringende geur die me deed denken aan arsenicum. Het venster van mijn kamer stond slechts op een kier. Om mij in mijn eerste slaap via deze beperkte opening te kunnen wekken, moet de hoeveelheid gas in de straat dus behoorlijk groot zijn geweest. De geur bleef gedurende ongeveer een kwartier hangen en ik heb vrij lang last gehad van misselijkheid en maagkrampen. Omdat ik vrij ver van

52 Men vergat daarin niet te vermelden dat 'de gassen en de rook afkomstig van de talrijke kolenkachels en fabrieksovens in de regio in het algemeen te zeer verdund zijn om een schadelijke werking uit te oefenen, en slechts gevaarlijk zijn geworden als gevolg van hun condensatie in een uitzonderlijke samenloop van verschillende weersomstandigheden'. AGR, deuxième inspection générale des Mines à Liège, *Circulaire du ministère de l'Intérieur, Inspection d'hygiène*, 15 december 1931.

53 *Ibidem*.

fabrieken af woon, moet dit om een grote uitstoot van gas zijn gegaan. Ik merk nog op dat er op dat moment geen mist was, noch, voor zover ik kon beoordelen, wind.⁵⁴

Waarover deze beambte iets meer dan een maand na de tragische ongevallen door de mist berichtte, was een ontijdige lozing door de nieuwe fabriek van de *Société Anonyme des Engrais et Produits Chimiques de la Meuse* in Tilleur. De oprichting van deze fabriek was heftig bestreden door de burgemeesters van Tilleur en Ougrée, en tevens door de Provinciale Raad, met een beroep op de koning,⁵⁵ maar was niettemin toegestaan. Deze gemeenten en de provincie hechtten geen geloof aan het door de *Administration des Mines* opgestelde advies om vergunning te verlenen, waarin de mogelijkheid dat gassen zouden ontsnappen uit deze fabriek werd ontkend. Op het betreffende grondgebied bevond zich al vier jaar een soortgelijke fabriek, behorend tot de *Société Belge d'Azote*, waarvan de uitstoot het soms dagenlang onmogelijk maakte de ramen van talloze huizen in deze gemeenten open te zetten.

Aansluitend op deze ontsnapping van gassen, waarover de media direct na de mist berichtten,⁵⁶ begaven vertegenwoordigers van de *Administration des Mines* en het openbaar ministerie zich onafhankelijk van elkaar ter plekke. De directeur van de fabriek berichtte op 24 januari dat er voortaan geen enkele 'verdachte' ontsnapping meer zou plaatsvinden. Niettemin, op 15 april 1931:

Op een boerderijtje [tussen Tilleur en Sclessin-Ougrée] had een moeder van zo'n 60 jaar oud een droge keel gekregen, nadat zij misselijk was geworden, had overgegeven, en vervolgens bloed had opgehoest. De dood van een koe kon worden toegeschreven aan vergiftiging door uitgestote gassen. [...] Men kon vaststellen dat alle metalen voorwerpen in de inboedel, de werktuigen, de koperen koplampen van een vrachtauto, hun glans hadden verloren; dat ze mat en vaal waren geworden door oxidatie (zeker veroorzaakt door stikstof- of zwavelhoudend gas). In een naastgelegen huis had een klein kind vanaf die dag duidelijk last gehad van acute oogklachten. Alle metalen voorwerpen waren daar eveneens geoxideerd en dat verminderde niet door herhaald poetsen. [...] Tijdens ons onderzoek begon het hevig te regenen en het water dat van de zinken dakgoten en dakbedekking stroomde liet een van geoxideerde bestanddelen (ZnO) doortrokken vloeistof op de grond achter.⁵⁷

De experts van het parket ontkenden deze effecten niet. Zij interpreteerden die echter niet als een permanente bedreiging in het dal, maar als een 'bewijs' van het beperkte gevaar van een zekere mate van concentratie van SO₂ in de atmosfeer:

54 AGR, deuxième inspection générale des Mines à Liège, n° 133, *Lettre de V. Alexandre à Firket*, 23 januari 1931.

55 Archives de l'État à Liège (AEL), deuxième inspection générale des Mines à Liège, n° 134, *Recours au Roi contre l'autorisation accordée à la Sté. Am. Engrais et Produits Chimiques de la Meuse*, Liège, 13 januari 1930.

56 Zie bijvoorbeeld: 'Les gaz sont devenus une hantise pour nos populations des régions industrielles', *La Wallonie* 21 januari 1931.

57 AEL, Archives de l'Administration des Mines, Division du bassin de Liège, nouveau fonds, n° 161, *Rapport de l'inspecteur principal d'hygiène Locombe à Monsieur le Gouverneur de la Province de Liège*, 16 april 1931.

Symptomen van tijdelijke irritatie van de slijmvliezen in de keel en de luchtwegen, met hoesten en stemwijzigingen, hebben zich geopenbaard bij personen die in de buurt van de bron van de SO_2 woonden, maar er is geen enkel ernstig ongeval door ademhalingsproblemen (astma, oedeem, of hartfalen) gemeld; de lucht was droog, er was geen mist en de wind heeft het schadelijke gas snel verdreven; ongetwijfeld hebben zich geringe hoeveelheden H_2SO_4 en H_2SO_3 kunnen ontwikkelen in deze lucht, die verder relatief rijk was aan SO_2 .⁵⁸

In deze vallei waren de gemelde feiten niets bijzonders. Na de mist verzekerden de experts dat er een onderscheid moest worden gemaakt tussen omstandigheden waarin de uitstoot gevaarlijk zou kunnen worden en waarin die niet verontrustend was. In de maand april werd dit soort feiten door geen enkele krant meer gesignaleerd. Nauwelijks enkele maanden na het optrekken van de mist was alles weer 'normaal' geworden.

Toch bleven zich gevallen van giftige mist voordoen. Op 29 september 1933 schreef de barones van het kasteel van Hermalle-sous-Huy aan de gouverneur dat 'het Maasdal sinds het begin van de week gedurende een deel van de nacht en de ochtend opnieuw is volgestroomd met een dichte mist, vol gassen, die een sterke geur verspreiden'.⁵⁹ In deze brief vermeldde zij dat haar ongerustheid, gezien het feit dat de wind uit de richting van Engis kwam, verband hield met de activiteiten van de chemische, zink- en kunstmestfabrieken daar, en dat zij verplicht was de ramen van haar woning gesloten te houden. Haar vrees voor een herhaling van de ramp was des te sterker, omdat de winter nog niet was begonnen. Zij signaleerde dat de aan de bewoners van de vallei beloofde maatregelen niets aan de situatie hadden veranderd.⁶⁰ De ingenieur van de mijnen Masson trachtte bij het Koninklijk Meteorologisch Instituut meer informatie over de mist te verkrijgen. Het Instituut antwoordde dat 'mist een verschijnsel is dat sterk wordt beïnvloed door lokale omstandigheden [en dat het] onmogelijk is precieze informatie te geven over de manier waarop die zich in het Maasdal voordoet'. Het wees niettemin op het vrijwel voortdurend nevelachtige weer tussen 21 september en 6 oktober.⁶¹ De enige concrete maatregel die was uitgewerkt om een herhaling van de ramp te voorkomen, lijkt dus geen enkel effect gehad te hebben.

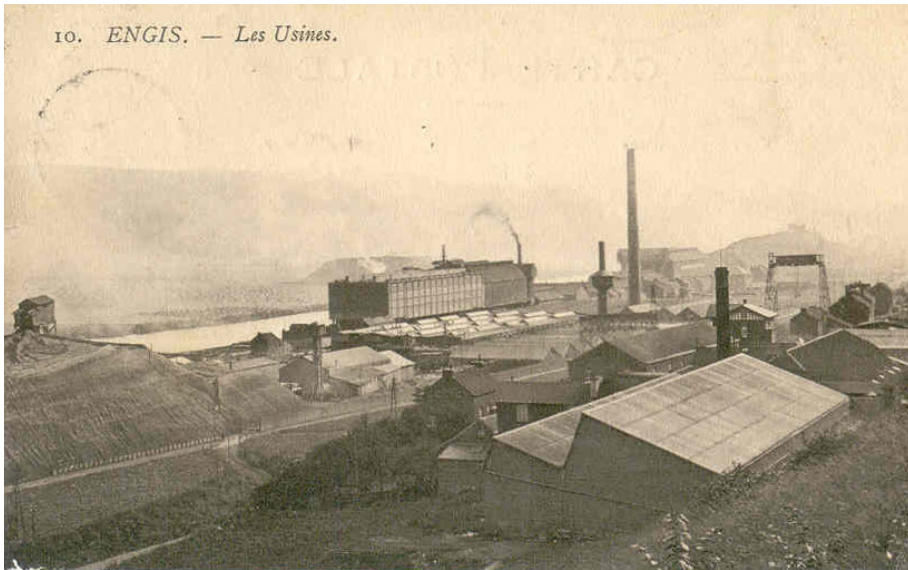
Meer dan een jaar later, in de week van 24 november 1934, kwam er opnieuw mist op in het dal. Toen hij na meer dan 48 uur nog niet was opgetrokken, nam de directeur van de fabriek Cockerill in Seraing de moeite om de directeur van de *Administration des Mines* erop te wijzen: 'Na telefonisch contact met het Koninklijk Meteorologisch Instituut komt het ons voor dat dit geen speciale aandacht heeft voor de mist die het Maasdal teistert, noch voor de opdracht om

58 Firket, 'Sur les causes des accidents survenus dans la vallée de la Meuse', 722.

59 AEL, Archives de l'administration des Mines, Division du bassin de Liège, nouveau fonds, n° 161, *Lettre adressée au gouverneur de la province de Liège par la Baronne du château d'Hermalle*, 29 september 1933.

60 *Ibidem*.

61 *Ibidem*, *Lettre du directeur de l'institut royal de météorologie à l'ingénieur des mines René Masson*, 11 oktober 1933.

De geïndustrialiseerde Maasoever bij Engis, ca. 1920. Bron: <http://delcampenet>

industriëlen te waarschuwen in het geval er maatregelen moeten worden genomen.⁶² De onwerkbaarheid van de genomen maatregelen werd dus bevestigd.

Er waren meer van dit soort mistgevallen, maar normalere, lijkt het, die beperkt bleven tot de zeer lokale uitstoot van gassen door verbranding van steenhopen (*terrils*) bij kolenmijnen. Een voorbeeld is de *terril* van de kolenmijn van Six-Bonniers, 'gelegen in het hart van Seraing, die bij mist steeds voor overlast zorgt voor de bewoners'.⁶³ Deze gevallen van mist, die niet catastrofaal waren, werden genoemd tijdens een vergadering van de in het Maasdal werkzame mijn- en arbeidsinspecteurs. Volgens de directeur van de arbeidsinspectie was de mist van 1930 niet te wijten aan de gebruikelijke uitstoot van SO₂ in het dal, maar eerder aan een fabrieksongeval. Er was dus geen reden tot ongerustheid over de emissies uit de *terrils*.⁶⁴

In de eerste week van september 1938 werd er bij Engis opnieuw een dichte mist gesignaleerd. Tal van tuinen waar die langs was getrokken, waren erdoor gebrandmerkt. De ingenieur van de mijnen, opgeroepen om de zaak te onderzoeken, verklaarde dat 'natuurlijk toegegeven kan worden dat bepaalde zure emissies als gevolg van de aanwezigheid van mist en een ongunstige windrichting schade aan de vegetatie hebben kunnen veroorzaken. [...] Er is [echter] geen sprake van een abnormale toestand, die een interventie van onze kant zou

62 *Ibidem*, *Lettre Secrétariat Cockerill à l'ingénieur en chef directeur de l'administration des mines*, 23 november 1934.

63 *Ibidem*, *Exécution des décisions de la commission des 'brouillards de la Meuse', Mémoire de la réunion du 22 mars 1934*.

64 *Ibidem*.

rechtvaardigen'.⁶⁵ De gemeente Engis zorgde van haar kant voor de toezending van een reeks steekproeven van aangetaste planten naar het staatsinstituut voor plantenziekten te Gembloux. De analyses van deze steekproeven bevestigden dat 'de aard van de beschadiging wordt bepaald door de invloed van zure industriële uitstoot, in het bijzonder van zwaveldioxide'.⁶⁶ Aan deze affaire schijnt verder geen vervolg te zijn gegeven.

Omdat men er niet in slaagde, of dat niet wilde, maatregelen op te leggen die de industriële zou dwingen hun uitstoot van gassen en stofdeeltjes drastisch te verminderen – door verandering van brandstof, vermindering van de productie, of vergroting van de efficiency van bepaalde industriële processen – onderzocht het ministerie van Volksgezondheid de mogelijkheid van experimenten, gericht 'op de invoering van een permanente collectieve bescherming tegen een mogelijke herhaling van de ongevallen van 1930'.⁶⁷ Dr. Dautrebande, hoogleraar aan de faculteit der geneeskunde in Luik en directeur van de hogere school voor bescherming tegen oorlogsgassen, had hierin de leiding. De bescherming kon volgens hem worden gerealiseerd vanuit individueel of vanuit collectief perspectief. Hij gaf er meteen een warencatalogus bij. Niettemin 'kan de individuele bescherming [door zijn toevlucht te nemen tot maskers met filters] in dit geval niet worden toegepast, [omdat] er in België nog geen maskers bestaan die zonder gevaar voor de niet getrainde burgerbevolking kunnen worden gedragen'.⁶⁸

Voor collectieve bescherming werden diverse oplossingen aangedragen: de bouw van luchtdichte schuilplaatsen of -kelders met daarin een voorraad samengeperste zuurstof, en het creëren van een opwaartse luchtstroom van laag naar hoog in de vallei om de opeenhoping van giftige gassen onderin te belemmeren. De eerste oplossing was volgens Dautrebande niet haalbaar. Het was volgens hem niet mogelijk om van elk gezinshoofd te vragen flessen samengeperste zuurstof aan te schaffen. Bleef over: de oplossing van de opwaartse luchtstromen. Om die in werking te zetten stelde Dautrebande voor 'grote vuren [te gebruiken] met een zodanige omvang dat de opstijgende luchtkolom voldoende hoogte kan krijgen'. Om deze oplossing werkbaar te maken, ging hij na hoeveel vuren, en van welke omvang, er per oppervlakte-eenheid nodig zouden zijn. Hij concludeerde dat het een weinig kostbaar experiment zou zijn, dat gemakkelijk permanent zou kunnen worden toegepast.

De redenen die Dautrebande noemde om te kiezen voor deze oplossing en die hij fel verdedigde, zijn nauw verbonden met zijn opvattingen over het karakter van de mist van 1930: '... is de mist slechts giftig geworden door de lange duur ervan, die de opeenhoping en neerslag van giftige dampen heeft mogelijk gemaakt, zowel in tijd, met name van 1 tot 4 december, als in plaats, in toenemende mate van de

65 *Ibidem*, *Lettre de l'ingénieur des Mines Masson à l'ingénieur en chef du 1er district du 7e arrondissement des Mines*, 20 juli 1939.

66 *Ibidem*, *Station de phytopathologie de l'État à Monsieur le Bourgmestre de la commune d'Engis*, 19 september 1938.

67 *Ibidem*, n° 162, *Extrait du Soir*, 14 december 1937.

68 *Ibidem*.

hoger naar de lager gelegen delen'.⁶⁹ Volgens hem was de hoeveelheid giftige damp in een stad als Londen zeker groter dan in Engis. Toch had men 'in Londen nooit ongevallen kunnen waarnemen die vergelijkbaar zijn met die in de Maasvallei'. Hij verklaarde dat door 'de grotere warmte die daar aan de grond wordt geproduceerd (vooral door de gasverlichting)'. Daardoor verminderde het aantal zwevende waterdeeltjes en ontstonden er opwaartse luchtstromen, waarmee de door de schoorstenen uitgestote giftige stoffen omhoog werden gevoerd.

Toch zag Dautrebande in 1938, anders dan hij in 1933 suggereerde, niet meer 'intensieve verwarming in de woningen'⁷⁰ als een middel om opwaartse luchtstromen te creëren. Inmiddels had hij juist geconcludeerd dat de giftige dampen 'het gewone product van de kolenstook in *kachels* [zijn]'.⁷¹ Misschien was hij tot het inzicht gekomen dat met het stoken van kachels niet zozeer kwaad met kwaad zou worden bestreden, maar dat het kwaad er alleen maar door zou worden versterkt.

Conclusie

De dodelijke gevolgen van de mist in het Maasdal waren niet voldoende om er een nieuwe industriepolitiek op te baseren, maar zij werden wel onderwerp van wetenschappelijk onderzoek en aanleiding voor een debat over de juridische competenties die erdoor ontstonden.⁷² In sommige steden werden die aangegrepen om de noodzaak van overheidsingrijpen op het gebied van de luchtvervuiling te legitimeren en te verdedigen.⁷³ Na de Tweede Wereldoorlog werd de dodelijke mist uit 1930 een historisch referentiepunt als 'intense episode' van luchtvervuiling, samen met de mist in Donora in 1948 en die in Londen in 1952.⁷⁴ Jean Firket, de arts die leiding had gegeven aan het juridisch onderzoek in het Maasdal, bracht de resultaten ervan in 1955 in verband met de verontrustende toename van longkanker, die hij als directeur van het antikankercentrum van de provincie Luik kon vaststellen.⁷⁵ Door de kankers die zich (met name) in het Maasdal ontwikkelden, ontsnapte dit

69 Lucien Dautrebande, *Les gaz toxiques: physiologie, toxicologie, protection, thérapeutique* (Parijs 1933) 169.

70 *Ibidem*, 170.

71 AEL, Archives de l'administration des Mines, Division du bassin de Liège, nouveau fonds, n° 162, *Extrait du Soir*, 14 december 1937.

72 Jaj Roholm, 'The Fog Disaster in the Meuse Valley, 1930: A Fluorine Intoxication', *The Journal of Industrial Hygiene and Toxicology* 19 (1937) 126-137; Philip Drinker, 'Atmospheric Pollution', *Industrial and Engineering Chemistry* 31 (1939) 1316-1320.

73 Voor Lyon kan men de reeks artikelen raadplegen die na de mist in het Maasdal werden gepubliceerd in het tijdschrift *Études rhodaniennes*. André Allix, 'Plan d'étude météorologique des brouillards lyonnais', *Les Études rhodaniennes* 7 (1931) 299-307; Commandant Ruby, 'A propos des brouillards lyonnais. 2. Brouillard et Brume', *Ibidem* 8 (1932) 1-8; G. Liandrat, 'A propos des brouillards lyonnais. 8. Le problème du brouillard et des fumées à Lyon', *Ibidem* 9 (1933) 229-246. Zie hierover: Stéphane Frioux, 'Problème global, action locale: la difficulté de la lutte contre les fumées industrielles à Lyon (1900-1960)', in: Thomas Le Roux et Michel Letté (red.), *Débordements industriels: Environnement, territoire et conflit* (Rennes 2013) 317-333.

74 *Organisation mondiale de la santé. Série de monographies n° 46. La pollution de l'air* (Genève 1963).

75 Jean Firket, 'Les problèmes médico-sociaux que pose l'augmentation de fréquence continue des cancers du poumon', *Archives belges de médecine sociale, hygiène, médecine du travail et médecine légale* 13 (1955) 375-391; *idem*, 'The Problem of Cancer of the Lung in the Industrial Area of Liège during Recent Years', *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 51 (1958) 347-352.

gebied dus geenszins aan de opleving en de nieuwe verschijnselen van luchtvervuiling, waar het al sinds de negentiende eeuw een tol voor had betaald.

De dodelijke mist in het Maasdal in 1930 was slechts een hoogtepunt in een reeks van ziekmakende en dodelijke nevels en van voortdurende vervuiling in het algemeen, die niet meer aan de maatschappelijke aandacht kon ontsnappen. Deze gevallen van mist en vervuiling roepen vragen op over de aard van de samenleving die deze voorbracht zonder het functioneren ervan zelf ter discussie te stellen. Wat is de aard van de ‘wetenschappelijke’ kennis die wij mobiliseren om ons daarvan rekenschap te geven en wat is de functie daarvan (relativering?) in de reproductie van de maatschappelijke verhoudingen? Welke logica en welke waarden krijgen voorrang (‘economische ontwikkeling’, ‘werkgelegenheid’, ‘welvaart’, etcetera), en volgens welke regels, door wie, en met welk doel? Waren deze gevallen van mist een teken van de onvermijdelijkheid van rampen waarmee de vooruitgang gepaard gaat? Maar om wat voor soort vooruitgang gaat het dan? Deze vragen doen ertoe en dringen zich op, ook al door het vervolg op dit verhaal met de hiervoor genoemde toename van het aantal kankergevallen in het Maasdal in de jaren 1950, en in onze tijd met giftige mist in de Chinese steden, maar begin 2014 bijvoorbeeld ook in Londen, Parijs en Brussel. Daardoor wordt duidelijk dat wij niet zo heel ver verwijderd zijn van de logica die het handelen van deskundigen en overheden in ons verhaal over het Maasdal vóór 1940 bepaalde.

[Vertaling: Ad Knotter]

Eduard Dormans

Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse Landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)

Na de Vrede van Aken in 1748, die een einde maakte aan de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), werden de Zuidelijke Nederlanden vanuit het regeringscentrum Brussel geconfronteerd met fiscale modernisering die de afschaffing van de traditioneel ingerichte bestuurspraktijk van de regionale machthebbers beoogden. Het bestaande fiscale model bracht te weinig op voor de financiële behoeften van de premoderne staat en stond de machtsontplooiing van de absolute monarch in de weg. De traditionele feodale ordening moest worden vervangen door een administratie op basis van rationele en theoretisch gefundeerde uitgangspunten en technieken.

In het Habsburgse rijk was minister Friedrich Wilhelm Graf Haugwitz (1702-1765) na het verlies van Silezië aan Pruisen gestart met bestuurlijke hervormingen die tot doel hadden om de regering in Wenen meer invloed te geven op de provinciale en regionale besluitvorming. Als voorbeeld diende de door hem in Silezië ingevoerde en daarna door Pruisen verder geperfectioneerde fiscale administratie. De financiële basis van dit model was het kadaster, waarmee het inkomen van de drie standen: kerk, adel, boeren en burgers, voor ieder inzichtelijk, op gelijke voet werd gemeten en aangeslagen in de belasting. Wat betreft het genoten inkomen werden acht bronnen onderscheiden: akkers, tuinen, weiden, bossen, visvijvers, molens, brouwerijen en stokerijen. Als het kadaster eenmaal was voltooid en na acceptatie ervan in de Statenvergadering, konden regeringsambtenaren de belastingen innen. Het systeem moest zo transparant zijn dat verdere tussenkomst van lokale bestuurders en rechters uitgesloten kon worden. De regering hoefde dan ook niet meer jaarlijks de bede te laten goedkeuren om na moeizame onderhandelingen vervolgens te wachten op de daadwerkelijke remissie van de belastingpenningen. Al naar gelang de financiële behoeften kon het zogenaamde kadastrale inkomen jaarlijks met een wisselend percentage worden belast.¹

Na de invoering in het Oostenrijkse stuk van Silezië werden de hervormingen door Haugwitz in 1748-1750 met succes opgelegd aan Bohemen en Moravië. Het op uniforme grondslag samengestelde provinciale kadaster betekende een belangrijke overwinning op de oppositie van de adellijke grootgrondbezitters, omdat die daarmee de controle over de plaatselijke verdeling van de belasting binnen de heerlijkheden en een deel van hun privileges verloren.² In de Zuidelijke Nederlanden was de modernisering van de staatsfinanciën in de achttiende eeuw nauw verbonden met de instelling van de zogeheten Junta der Besturen en Beden. In 1749 werd in Brussel de *Jointe pour l'audition des*

1 Het principe werkte zoals tegenwoordig de gemeentelijke aanslag voor de Onroerend Zaak Belasting.

2 P.G.M. Dickson, *Finance and government under Maria-Theresia 1740-1780. Volume 2 Finance and credit* (Oxford 1987) 211-242.

Comptes opgericht om wat meer lijn te brengen in het toezicht van Brussel op de financiën van de Zuid-Nederlandse provincies. Deze commissie was 'de eerste naoorlogse poging om via nieuwe organen de lagere besturen onder controle te brengen en te hervormen, hiervoor bepaalde principes op te stellen en continuïteit te verzekeren'.³

Het traditionele fiscale model stond politiek onder zware druk maar werd vanuit het achttiende-eeuwse verlichtingsdenken ook maatschappelijk steeds minder vanzelfsprekend. Door de traditionele privileges van de adel en geestelijkheid was de belastingdruk in Frankrijk voor de boeren en burgers hoog, ongelijk verdeeld, arbitrair opgelegd en duur in de uitvoering. 'La justice dans l'Imposition de la taille étant mon principal objet', aldus de hertog van Orléans over zijn regentschap na de dood van Lodewijk XIV.⁴ Nog tijdens haar leven liet keizerin Maria Theresia (1717-1780) op de voor haar bestemde graftombe als een van haar voornaamste verdiensten de tekst beitelen: 'Tributorum aequitatem instauravit', te vertalen als: 'Zij voerde gelijkheid van belastingplicht in'.⁵ De fysiocratische fiscale idealen van bijvoorbeeld Marquis de Mirabeau (1715-1789) waren voor de jonge Brusselse bureaucraten op zijn minst een inspiratiebron.⁶

De directe aanleiding voor de Brusselse bemoeienis met Limburg was de vereffening van de oorlogsuitgaven en -schulden die waren ontstaan in de Oostenrijkse Successieoorlog. Rekeningen bleven daarna nog onbetaald en de enorme stijging van de oorlogsschulden werd niet tot stilstand gebracht. De desastreus verlopen oorlog had pijnlijk duidelijk gemaakt dat toekomst van de dynastie op wankele voet stond en dat er hervormingen nodig waren om het militaire apparaat te versterken en het Rijk binnen Europa overeind te houden. Een onderzoek naar de omvang en rechtmatigheid van de gedeclareerde oorlogsschade lag daarom voor de hand, waarbij de pijlen van de Brusselse bestuurders zich als eerste richtten op de meest rurale, feodale en armste provincies Luxemburg en Limburg en de Landen van Overmaze.

In beide gewesten speelde de interne verdeeldheid binnen de Staten Brussel in de kaart. De kleinste meningsverschillen werden met jarenlange volharding tot aan de hoogste instanties uitgevochten. Hun betekenis voor de Brusselse fiscaliteit was daarentegen relatief gering en hun economie, vooral geënt op de landbouw, leende zich goed voor het nieuwe fiscale model. Waarschijnlijk was de overweging van Brussel dat door deze beide factoren de kans op succes van

3 P. Lenders, 'De Junta der Besturen en Beden (1764-1787) en haar werking in de Oostenrijkse Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1977) 19. Over de effectiviteit van de eerste *Jointe pour l'audition de Comptes* uit 1749 was men in Brussel niet tevreden en ook een hervorming in 1754 pakte niet naar tevredenheid uit: ze werd te weinig dynamisch en laks bevonden. In 1764 kwam een tweede, definitieve reorganisatie tot stand onder de naam 'Junta voor Besturen en Beden'.

4 Geciteerd door F.K. Mann, *Steuerpolitische ideale* (Jena 1937) 130.

5 Aangehaald door Lenders, 'De Junta der Besturen en Beden', 25. De tombe bevindt zich in de crypte van het kapucijnenklooster te Wenen.

6 Claude de Moreau de Gerbey, *L'abrogation des privilèges fiscaux et ses antécédents. La lente maturation du cadastre thérésien au Duché de Luxembourg (1684-1774)* (Brussel 1994) 307. Van Victor Riquetti Marquis de Mirabeau (1715-1789) verscheen in 1760 anoniem *Theorie de l'impôt* over de *impôt unique* op de grond.

Portret van Maria Theresia van Oostenrijk (1717-1780), geschilderd door Martin van Meytens in 1759. Akademie der Bildende Künste, Wenen.

de modernisering groot was, met een beperkt afbreukrisico als het toch tot een politieke mislukking zou komen. Om de interne disputen over de belastingen en de vereffening van de oorlogsschulden blijvend de wereld uit te helpen, waren een verdeelsleutel gebaseerd op de kadastrale vastlegging van vermogen (*matri-cule*) voor de hele provincie en een centraal bestuur (*union*) nodig, en daarmee de afschaffing van de plaatselijke autonomie in fiscale zaken. De centrale overheid zou daardoor rechtstreekse toegang tot de beurzen van haar onderdanen krijgen.

Deze *top down* ingrepen in de traditionele organisatie van de samenleving op het platteland werden echter afgeremd door de vitaliteit van de bestaande bestuursinstellingen en haar representanten. De regering van Maria Theresia was genoodzaakt om de tijd te nemen en om in overleg en onder zachte drang de lokale machthebbers te overreden. Veranderingen hadden een compromiskarakter en kregen daardoor een duurzame werking. Nieuwe ideeën beproefde men eerst in de praktijk waardoor lokale praktische kennis en ervaring konden worden meegenomen. Deze wisselwerking leidde op den duur tot een werkelijk functionerende nieuwe ordening. Onder haar opvolger Josef II werden deze schokdempers echter gedemonteerd en groeide de afkeer van de vernieuwingen wat tenslotte leidde tot een reactie in de vorm van de Brabantse Revolutie.

In dit artikel zal ik de praktijk van de belastingheffing vóór de reorganisatie, de financiële perikelen als gevolg van de oorlogslasten, het ambtelijk onderzoek daarnaar, en de hervormingen in de belastingheffing in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse Landen van Overmaze nader onderzoeken. De fiscale hervormingen kan men beschouwen als een stap op weg naar de moderne, gecentraliseerde staat, ingericht volgens rationele en uniforme standaarden. Het kadaster maakte dat de bijzonderheden van elke plaats meetbaar en vergelijkbaar werden en geschikt voor centrale machtsuitoefening zoals het opleggen van belastingen of ingrepen in het landschap. Met voortschrijdende staatsvorming zullen regeringen de samenleving steeds meer met administratieve modellen willen ordenen en beheersen.⁷ Dat proces is niet met de Franse Revolutie geëindigd of begonnen, het is nog steeds aan de gang; men leze slechts wat financieel specialist David Marsh zegt over de oplossing van de Euro-crisis:

Om de euro te redden [...] moeten de EU-landen meer soevereiniteit gaan opgeven: hun economie en begroting moeten door Brussel worden gecontroleerd, ze moeten belastinggeld apart gaan zetten om andere landen in geval van nood te kunnen helpen en bovendien moeten Europese instituties de mogelijkheid krijgen om zelf belasting te heffen. Om daar direct achteraan te stellen: vooralsnog wil geen enkele lidstaat met dat soort vergaande voorwaarden instemmen.⁸

Zijn de ideeën op het gebied van de openbare financiën in meer dan 250 jaar wezenlijk veranderd? Afgaand op bovenstaand citaat niet fundamenteel. Het 'Brussel' uit 1750 had nauwelijks andere doelstellingen dan het 'Brussel' in 2014. De verlichte absolutistische vorsten in de achttiende eeuw hadden drastische hervormingsplannen om de staatsfinanciën op orde te krijgen. Daartoe moest men de 'anarchie' in de belastingheffing en de uitgaven in de provincies onder controle krijgen, net als nu de Europese Unie in de EU-lidstaten. In dat opzicht was hun optreden 'van alle tijden'.

7 Over de betekenis van het kadaster in dit verband zie: James C. Scott, *Seeing like a State. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven-Londen 1998) 33-52.

8 Financieel specialist David Marsh, auteur van *Europe's Deadlock. How the Euro Crisis Could be Solved - and Why it Won't Happen* (New Haven/Londen 2013), geïnterviewd door Jurgen Tiekstra, 'Het ergste hebben we nog niet gehad', *VPRO gids* (17mei-23 mei 2014) 36.

Financieel bestuur: de verdeling van de bede en de landslasten

Het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze werden onder het bewind van de Bourgondiërs vanaf het begin van de zestiende eeuw samen als een zelfstandige bestuurlijke eenheid behandeld, tweede in rang onder de zeventien gewesten van de Lage Landen, wier lotgevallen de provincie voortaan zou gaan delen. Formeel beschouwden de heerlijkheden Valkenburg en 's-Hertogenrade, het graafschap Dalhem en het hertogdom Limburg zich echter autonoom, zij het verenigd onder dezelfde kroon.⁹ Pas vanaf 1600 trad de Statenvergadering van Limburg en de drie Landen van Overmaze als een min of meer permanent bestuurslichaam op de voorgrond, in het bijzonder door de jaarlijkse vergadering waarin de bede van de vorst werd goedgekeurd.¹⁰

Elk jaar in oktober diende de hoog-drossaard van het hertogdom Limburg namens de vorst de petitie voor het komende jaar in, met het dringende verzoek hierover ten spoedigste te willen beslissen. Bij die jaarlijkse gebeurtenis schoven de vertegenwoordigers van Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg aan bij de voltallige Statenvergadering van het hertogdom Limburg, de *Assemblée Générale*, die meestal in Henri Chapelle plaatsvond in de herberg 'La Couronne'. Vergaderingen vonden zo min mogelijk plaats en konden formeel alleen bijeengeroepen worden door de gouverneur en na autorisatie van de centrale regering. Dat verhinderde de Staten niet om voltallig of stands- en landsgewijs zonder oproep te vergaderen; men noemde dat niet *Assemblée* maar *Jointe* of *Entrevue*. Eenmaal bijeengeroepen in formele vergadering moesten besluiten worden genomen zonder last of ruggenspraak. Meestal werd het gevraagde bedrag nog in dezelfde vergadering 'onder protest' toegekend. Van dit besluit werd de soeverein schriftelijk in kennis gesteld, waarbij jaarlijks, naast de obligatoire betuigingen van afhankelijkheid aan de vorst, de deplorabele toestand van de gewestelijke financiën door oorlog, misoogst, handelsbelemmeringen, ziektes en plagen, overvloedige regenval of juist droogte breed werd uitgemeten. De soeverein reageerde dan met een dankbrief (akte van acceptatie) op het provinciale aanbod en gaf tegelijk toestemming om dit bedrag bij de onderdanen te incasseren.¹¹

Als bestuurslichaam was de Generaliteit van de provincie, zoals de verenigde Statenvergadering ook wel werd genoemd, verder nauwelijks effectief. De tegenstellingen waren groot, reglementen werden niet gerespecteerd, de bijeenkomsten waren chaotisch, en de omgangsvormen weinig parlementair.¹² De grootste discussies over de toekenning van de jaarlijkse bede waren echter sedert het einde van de zeventiende eeuw verdwenen. Na de deling van de

9 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), archief Landen van Overmaas, inv.nr. 458 en 456 (inwil-
liging bede door Valkenburg, in 1546 resp. 1480 tegen bevestiging van hun privileges).

10 G. Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des Pays de Outremer pendant le premier tiers du XVIIIe siècle* (Kerkrade 1910) 15-16.

11 Bijvoorbeeld: Archives de l'État à Liège (AEL), archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremer, oud inv.nr. 49: Recès des États de Fauquemont et des autres pays d'Outremer 1749-1757, *Assemblée générale* 18-10-1753.

12 Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des Pays de Outremer*, 18.

Landen van Overmaze tussen de Republiek en Spanje in 1662 werd de bedde van de provincie Limburg (Spaanse partage) met ongeveer 50.000 gulden vermindert tot 128.000 gulden of 32.000 pattacons (of écus).¹³ Na 1712 werd de hoogte van deze bijdrage nauwelijks meer gewijzigd, onderbroken in 1747 en 1748 door de extra lasten in verband met de Oostenrijkse Successieoorlog. De *extraordinaris* subsidie van 8.000 écus werd in deze periode permanent; de Staten moesten dus jaarlijks een last van 160.000 gulden opbrengen.¹⁴ In het perspectief van de totale Brusselse ontvangsten aan bedden en subsidies van de provincies, die in het midden van de achttiende eeuw 3,5 miljoen gulden bedroegen, was dit een spreekwoordelijke druppel op de gloeiende plaat.¹⁵

De hofhoudingssubsidie, waarmee in 1725 een begin werd gemaakt, kwam voor Limburg en Overmaze neer op een additionele jaarlijkse bijdrage van 3.000 écus. Daarbovenop kwamen ook de onkosten van de Generaliteit van de provincie voor eigen rekening, zoals de gouverneur, die tweejaarlijks bedacht werd met een *douceur* van 100 pistolen (1.500 gulden); zijn secretaris kreeg de helft (50 pistolen) voor de goede werken voor de provincie verricht. Voor eigen rekening was ook de aanleg van de steenweg tussen Battice en Aken: daarvoor werden in 1751 en 1753 in totaal 6.500 pattacons toegekend. Ook de kosten van de gezamenlijke pensionaris in Brussel en de declaraties van gedelegeerde commissarissen zijn in de generale repartitie van de provincie in detail terug te vinden.¹⁶

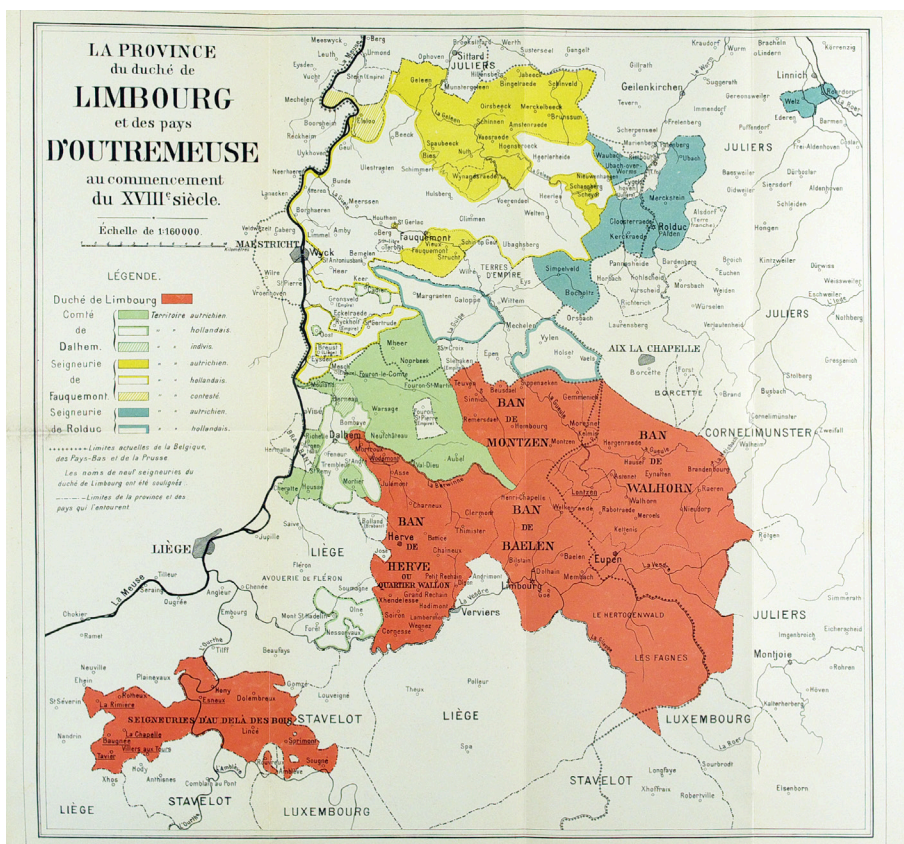
Hoewel ze door Brussel als één provincie werden gezien, waren de onderlinge betrekkingen gereserveerd. De Staten van Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem hielden principieel vast aan zelfbestuur, ook nadat zij met het Partagetraktaat van 1662 de helft van hun grondgebied hadden verloren aan de Republiek. Binnen de Generaliteit van de provincie werkten Valkenburg en 's-Hertogenrade in bestuurlijke kwesties vaak samen; meestal hadden ze vooroverleg voor het provinciaal reces. Dalhem pacteerde de ene keer met het hertogdom Limburg en in andere gevallen met Valkenburg en 's-Hertogenrade. De voornaamste onderlinge band binnen de provincie was dat ze gezamenlijk optrokken om hun belangen tegenover Brussel veilig te stellen. Het belangrijkste agendapunt van hun gezamenlijke vergadering was het consent in de jaarlijkse bedde, of incidenteel de inwilliging van *extraordinaris* subsidies. De verdeling of *repartitie* daarvan volgde een soort piramidemodel, waarbij vanuit de top elke volgende bestuurslaag in een vastgestelde verhouding werd aangeslagen in de belasting, die tenslotte vooral van de grondeigenaren en -gebruikers moest komen.

13 Guldens zijn guldens licht of guldens maestrichter cours, verdeeld in 20 stuivers, elk gelijk aan 4 oort. De pattacon of écu werd gerekend tegen 4 gulden licht en was verdeeld in 8 schillingen, 48 stuivers of 576 deniers (12 deniers per stuiver). De gulden swaer brabant, werd omgerekend tegen 1,666 guldens licht.

14 Herman Coppens, *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en onder Oostenrijks bewind (ca.1680-1788)* (Brussel 1992) 156-157.

15 *Idem*, *Basisstatistieken voor de reconstructie van de centrale staatsrekening der Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden ca. 1680-1788* (Brussel 1993) 218-219. Georges Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas Autrichiens* (Brussel 1900) Annex B.

16 Reconstructie uit: AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, oud inv.nr. 54: Recès des États de Rolduc et des autres pays d'Outremeuse 1749-1751.

Kaart van Limburg en Overmaze. Bron: G. Goossens, *Étude sur les états de Limbourg et des pays d'Outremeuse pendant le premier tiers du XVIIe siècle* (Kerkrade 1910).

De bede en de gemeenschappelijke uitgaven van de Generaliteit van de provincie werden in een vaste verhouding, *matricule*, toebedeeld aan de drie Landen van Overmaze en het hertogdom Limburg. Vóór de Partage in 1662 was de verdeling 3/7 Limburg, 2/7 Valkenburg, 1/7 Dalhem en 1/7 's-Hertogenrade. Sedert 1663 droeg het hertogdom Limburg 60 procent bij (3/15 voor de adel en de geestelijkheid samen en 6/15 voor de derde stand). De Landen van Overmaze moesten 40 procent (6/15) opbrengen: 15 procent (2,25/15) door Valkenburg, 13,33 procent (2/15) door Dalhem en 11,67 procent (1,75/15) door 's-Hertogenrade.¹⁷ Binnen iedere bestuurslaag moesten verschuivingen gecompenseerd worden. Dit had het voordeel dat het hogere echelon altijd het geaccordeerde bedrag binnenhaalde. Reducties door rampspoed kwamen voor, zij het sporadisch. Werd daarvoor formeel vrijstelling of uitstel van de bedebijdrage verkregen door een contribuant, dan kwam dit in aftrek op de geconsenteerde som, anders niet. Het

¹⁷ Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des Pays de Outremeuse*, 44.

risico van wanbetaling of van lager inkomen lag daarom altijd bij de ontvanger, die instond voor afdracht van het bedrag dat omgeslagen was.

In het land van Valkenburg ging de repartitie terug tot 1611. Toen betaalde de adel 2/6 en elk der vier hoofdbanken (Heerlen, Beek, Klimmen, Meerssen) 1/6 deel.¹⁸ De na de deling in 1662 overgebleven vijftien Spaans/Oostenrijkse heerlijkheden, droegen omstreeks 1750 37.746 gulden bij (ongeveer 75 procent). In de *matricule* van Valkenburg was Hoensbroek met 4.766 gulden de grootste en Vaesrade met 553 gulden de kleinste. Voor 25 procent, ongeveer 12.253 gulden, werden de leengoederen aangeslagen. Het grootste leen, de Haenenhoff te Geleen, betaalde jaarlijks 19½ gulden, het kleinste, het Nelis Clooten leen onder Amstenrade, leverde jaarlijkse 2 stuivers op.¹⁹ De status van de grond, niet die van de eigenaar, bepaalde of een perceel als leengoed bij een leenhof geregistreerd stond. Leengoederen ontvingen de aanslag rechtstreeks van de landsontvanger; de leenmannen verdeelden deze onderling en rekenden vervolgens met hem af; in de dorpen betaalden de 'laten' (dorpsbewoners) de grondschat aan de door de bankvergadering aangestelde collecteur, die met de landsontvanger afrekende. De landsontvanger droeg af aan de ontvanger-generaal van de bedene te Brussel. De heerlijkheden van Valkenburg kozen om de twee jaar twee commissarissen, die samen met twee leden van de ridderschap en de griffier ook de afvaardiging naar de provinciale *assemblée* te Henri Chapelle vormden.²⁰

In het land 's-Hertogenrade ging men op een andere manier te werk bij de verdeling van de bede en bijkomende landslasten. In het midden van de achttiende eeuw bedroegen die jaarlijks gemiddeld zo'n 7.000 pattacons of 28.000 gulden. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen leen- en laatgoederen. De belastingbedragen werden rechtstreeks toebedeeld aan de plaatsen Kerkrade, Ubach, Ubach over Worms, Simpelveld, Merksteijn en Weltz en Roerdorp. Binnen elke gemeente was er een onderverdeling naar de status van het grondbezit naar leen, laat of, zoals in Simpelveld gebruikelijk, naar hoven en naburen. 's-Hertogenrade ging naar de *assemblée* met drie afgevaardigden; dat waren de schouten van de zes gemeenten bij toerbeurt.²¹

De hoogte van de belastingaanslag voor de grondeigenaren (maar in de praktijk de pachters of gebruikers) in Valkenburg en 's-Hertogenrade was in principe recht evenredig met het aantal bunders waarvoor de eigenaar in de schatlijst van de collecteur stond opgetekend. Daarbij werd mogelijk gecorrigeerd door een aftrek op de gemeten oppervlakte toe te passen als de productiviteit van de grond laag was. Bij het opmaken van de aanslag telde onvruchtbare heide bijvoorbeeld maar voor 50 procent van de oppervlakte mee. Het aantal bunders werd door de schepenbank periodiek via metingen gecontroleerd. Wijzigingen door verkoop, vererving of ontginning moesten worden gemeld. Het aantal

18 J. Thielens, *Les assemblées d'États du Duché de Limbourg et des pays d'Outremerse au XVIIe siècle* (Namen 1968) 60.

19 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremerse, oud inv.nr. 323: Répartition des aides aux pays de Fauquemont 1729-1734.

20 *Ibidem*, oud inv.nr. 49: Recès des États de Fauquemont et des autres pays d'Outremerse 1749-1757, Assemblée générale 18-10-1753.

21 *Ibidem*.

aangeslagen bunders werd bepaald op basis van een kadastrale legger van de grondpercelen die door de schepenbank werd bijgehouden. De uniforme belastingaanslag per bunder gold voor de hele gemeente.²²

In het hertogdom Limburg en in Dalhem was de hoogte van de grondbelasting meer gedifferentieerd dan in Valkenburg en 's-Hertogenrade, waarschijnlijk omdat de diversiteit in het landschap er veel groter was. Zo bezat Dalhem al in 1661 een kadaster waarin de opbrengst van de grond werd getaxeerd op basis van de pachtprijs. Die hing weer af van ligging, oppervlakte en gebruik van het stuk. In de opbrengst werden op het perceel drukkende cijzen en tienden verdisconteerd. In 1682 was elk perceel op deze wijze in detail gewaardeerd.²³ De *matricule* van Dalhem die rond 1750 werd gebruikt, stamde uit 1690; vóór de splitsing in een Spaans en een Staats deel ging ze uit van een bijdrage van 1/3 door geestelijkheid en adel en 2/3 van de dorpen. In de achttiende eeuw betaalde de adel ongeveer 1/11, de geestelijkheid 2/11 en de derde stand (dorpen) 8/11. De landsontvanger verdeelde de aanslag over de geestelijkheid, de adel en de dorpen. In Dalhem werd de derde stand vertegenwoordigd door alle plaatselijke schouten waarvan er twee naar de *assemblée* werden afgevaardigd, naast de griffier, meestal een dubbelfunctie.²⁴

In de Generaliteit van de provincie namen de afgevaardigden van het hertogdom Limburg getalsmatig de belangrijkste positie in. In 1753 namen achtentwintig afgevaardigden aan de jaarlijkse *assemblée* deel, waarvan achttien namens het hertogdom.²⁵ Binnen het hertogdom werd de derde stand gevormd door de vier plattelandskwartieren (*bans*) Herve (*Quartier Wallon*), Baelen, Montzen en Walhorn, die negen afgevaardigden naar de Staten stuurden. De stad Limbourg was niet vertegenwoordigd en betaalde ook niet mee aan de beden en de subsidies, dat gold overigens ook voor de hoofdsteden Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem in de Staten van de Landen van Overmaze. De derde stand had een gezamenlijke griffier, maar geen ontvanger. Elke plaats rekende rechtstreeks af met de ontvanger-generaal van de beden in Brussel. Omdat er geen ontvanger was, vergde de goedkeuring van elke betaling een vergadering van de commissarissen van alle negen plaatsen. Daardoor ontbrak het ook aan supervisie vanuit de statenontvanger op de verantwoording van de gemeentelijke rekening en hadden de plaatselijke commissarissen vrij spel.

Niet alle leden van de derde stand werden vertegenwoordigd door de vier kwartieren van het hertogdom. De stad Herve, met de negen heerlijkheden (*seigneuries*), vormde de derde stand van dit kwartier, maar maakte tegelijk onderdeel uit van de adellijke stand in de besluitvorming en het beheer van de financiën.²⁶

22 RHCL, archief Landen van Overmaas, inv.nr. 1347: Schathschedule van de gantsche Heerligheijt OPgeleen, VUijtgetrocken vuijt de generale metinghe der voorsz. Heerligheijt, gedaen door mij Joannes Bollen den 16en Martij des Jaers 1676.

23 Joseph Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'ancien régime* (Luik 1943) 128-137.

24 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremerse, oud inv.nr. 49: Recès des États de Fauquemont et des autres pays d'Outremerse 1749-1757, Assemblée générale 18-10-1753.

25 *Ibidem*.

26 Verdeeld in zes plaatsen *d'au-delà des bois*: Sprimont, Esneux, Tavier, Villers-aux-Tours, La Chapelle, La Rimière et Baugnée, en twee *d'en deçà des bois*: Lontzen et Wodémont.

Deze positie van Herve met de daaraan verbonden privileges was een bron van conflicten met de derde stand als het ging over de verdeling van de bijdragen.

De geestelijke en adellijke stand, met drie respectievelijk vijf leden aanwezig, vormden een eenheid binnen de Staten van het hertogdom, met een gezamenlijke ontvanger, griffier en woordvoerder (meestal de abt van 's-Hertogenrade).²⁷ Hoewel ze oorspronkelijk dezelfde belangen vertegenwoordigden, wilde de geestelijkheid deze band in de achttiende eeuw verbreken, met name omdat de adel zijn financiële verplichtingen niet meer nakwam en schulden begon te maken.²⁸ Gemeenschappelijke uitgaven van de Staten van het hertogdom schijnen er nauwelijks te zijn geweest. Op provinciaal niveau (dus inclusief de Landen van Overmaze) werden die door de ontvanger van de eerste en tweede stand afgewerkt.²⁹

In het hertogdom Limburg was een *matricule* uit 1685 in gebruik, die in 1705, 1707 en 1714 was herzien.³⁰ In deze *matricule* was de splitsing van de feodale samenleving in kerk, adel en burgerij (*manans, roturiers*) ook voor de verdeling of *repartitie* van de bede gevolgd; het aandeel werd gesplitst in kerkelijk en adellijk bezit, inclusief de negen heerlijkheden, en de *tiers* (derde stand) in de vier hoofdbanken (*bans*) van Baelen, Walhorn, Montzen en Herve (*Quartier Wallon*). Er was geen sprake van een gemeenschappelijk beheer van de landspenningen. De provinciale *matricule* van het hertogdom was, net als die van Dalhem, geen rechtstreekse afleiding uit het aantal in cultuur gebrachte bunders per gemeente, maar was gebaseerd op de geschatte opbrengstwaarde van de grond, waarvoor de pacht prijs als indicatie gold (het *revenu annuel* of *revenu cadastral brut*). Op deze waarde werden de grondlasten als cijzen en tienden in mindering gebracht (*charges à decompter*), voor kerkelijk en adellijk bezit werd als opbrengst ook de opbrengst van tienden meegenomen.³¹

De basis waarop het *revenu cadastral* per gemeente in de provinciale *matricule* was berekend kon afwijken van die in de gemeentelijke kadasters. De relatieve aandelen in de *matricule* van het hertogdom waren uiteindelijk het resultaat van politieke onderhandelingen. Men ging uit van gemiddelde waarden en kwam daardoor tot één derde lager uit dan de opgaven in de gemeentelijke kadasters.³² Een andere bijzonderheid was dat er in het hertogdom, net als in Dalhem, ook rekening werd gehouden met de opbrengst van de personele belastingen, die in de meeste plaatsen werden geheven. Het personele element had onder meer betrekking op de vruchten die de gebruikers trokken uit de exploitatie van de gemene gronden. Deze besloegen soms grote delen van de gemeente, in de ooste-

27 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, oud inv.nr. 49: Recès des États de Fauquemont et des autres pays d'Outremeuse 1749-1757, Assemblée générale 18-10-1753.

28 Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des Pays de Outremeuse*, 25-26.

29 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, oude inv.nrs. 328-391: Comptes du receveur des États eccl. et noble du duché 1648-1789.

30 D.D. Brouwers, 'Documents relatifs à la matricule du Duché de Limbourg en 1705', *Bulletin de l'Institut Archéologique liégeois* 33 (1903) 80-88.

31 Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve*, 131-132.

32 *Ibidem*, 129.

lijke gelegen gemeentes tot 60 procent van de oppervlakte. Meestal gebeurde dat dan in de vorm van een omslag over de veestapel (per schaap, rund, varken, geit). Ook een huisbelasting (per huishouden/of haard) kwam voor, evenals aanslagen op industriële activiteiten. De huishouderij (spinnen, weven of metaalbewerking) was in het hertogdom Limburg wijdverbreid. De provinciale *matricule* hanteerde hiervoor een opslag op het *revenu cadastral* van de grond. De *taxe professionnelle*, ook *traffique of bedrijf* genoemd, bedroeg gemiddeld ongeveer 10 procent. In een industrieel centrum als Eupen, waar de betekenis van de landbouw voor de bevolking relatief gering was, was dit 33,3 procent.³³ Deze aandelen waren in 1705 vastgesteld en in 1707 herzien. Zij werden daarna niet meer gewijzigd tot de invoering van de modernisering in 1787, die vooral betrekking hadden op de bepaling van de kadastrale opbrengsten.

In het voorgaande komt duidelijk naar voren dat de *matricule* of de *repartitie* als zodanig geen belastingen oplegde. Het waren verdeelsleutels, waarmee het aandeel van elke gemeente of stand in de totale gevraagde som werd berekend. Noch de centrale regering in Brussel, noch de provincies hadden eigen belastinginkomsten (met als uitzondering de door de centrale overheid geheven in- en uitvoerrechten). Sedert de tiende penning van Alva had geen soeverein in de Nederlanden de moed gehad om belastingen op eenparige voet en geheven over alle provincies voor te stellen.³⁴ De centrale overheid werd wel als moderator en arbiter tussen de gemeentes en standen te hulp geroepen, want geen onderwerp verhitte de gemoederen meer dan de opstelling van een *matricule*. Een *repartitie* waarbij niemand zich bij een ander achtergesteld of benadeeld voelde bestond niet. De inwilliging van de bede, en met name het zo klein mogelijk houden van de te verdelen aanslag per provincie, was de belangrijkste taak van de provinciale Staten.

De aanleiding: het dispuut over de verdeling van de oorlogslasten (*égalité*)

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog werden de Zuidelijke Nederlanden vanaf juni 1744 door de Franse troepen onder de voet gelopen. De Landen van Overmaze werden niet door vijandelijke troepen bezet, maar kregen van oktober 1746 tot het vertrek van de Fransen uit Maastricht op 3 februari 1749 te maken met de militaire logementen en troepenbewegingen van enerzijds Zuid-Nederlandse en Habsburgse regimenten op Oostenrijks grondgebied, en anderzijds Staatse, Pruisische en Britse troepen in vooral de Staatse gebiedsdelen. Het manoeuvreren, bevoorraden en onderbrengen van duizenden militairen met hun paarden, materieel, bagage en hun gevolg van vrouwen, kinderen, knechten en ander personeel was de belangrijkste opgave waarvoor militaire

33 *Ibidem*, 140. De berekening in de provinciale *matricule* als verdeelsleutel voor de Brusselse bede gebeurde dus als volgt: in gemeente X was het *revenu cadastral brut* bijvoorbeeld 23.000 gulden. De grondlasten (*charges a decompter*), bijvoorbeeld 3.000, werden daarvan afgetrokken voor de bepaling van het *revenu cadastral net (foncier)*, in het voorbeeld dus 20.000, plus, zeg, 12 procent *taxe personnel*, geeft 22.400 gulden als aandeel in de provinciale omslag.

34 Ferdinand H.M. Grapperhaus, *Alva en de tiende penning* (Zutphen 1984) 313-314.

No 1701 bij Naal de sequet van den heer
Calvart
Onder opleytingen 110

Een stuk Acker Land van bene groot en thien den
Roeden gelegen boven Laaffelt op den waerweg Reijger
naer Lauffelt on naer ^{de} Roeden Jan ^{de} Middelisen tot olij-
vingen op t groot naer opleytingen de oerwue Jan
Salmans van Laaffelt op t ander hoort naer de Steen-
Straect den waerweg gaende vint Lauffelt naer opleytingen

Wiltart dat dit stuk gemeten is in t Beginnel van t Jaer
1736 on in sijne volle mate gestelt is van 7 1/2 gromt Acker

Roete	Gehayt	Schout geboden	oerwue ontfan	Sime phlypica tot opleytingen
1739	wintergerst	113	20 1/2	
1740	Rog	72	9	
1741	Haver	77	2 1/2	
1742	Rog	80	2 1/2	is vordlagen geant van den Rijk
1743	Haver	79	17 1/2	
1744	Brack			
1745	Tort	144	7 1/2	
1746	Haver	gerroegaert		
1747	nise vint vordganc Jaeren	hebben niet		in dat oerwue
1748	kennen gerekert worden	door den		tot Lauffelt
1749	oorloge der boeren			
1750	Rog	93	7 1/2	
1751	Rog	72	7 1/2	
1752	gemengelt goet	70	2 1/2	
1753	wintergerst	50	9	
1754	Rog	73	6	
1755	Haver	70	12	
1756	Brack			
1757	Rog	107	10	
1758	Brack	80	3	
1759	Brack			
1760	Rog	84	8	
1761	Gemengelt goet	100	7	
1762	wintergerst	75	9	
1763	Rog	150	10	
1764	Haver	70	15	
1765	Brack			
1766	Rog	140	14	
1767	Haver			
1768	Brack			
1769	Tort	86	6	
1770	Haver	80	10	
1771	Brack			
1772	Tort	100	5	

Een lijst van de jaarlijkse opbrengsten van een stuk akkerland boven Lafelt, afkomstig uit het goederenregister van het klooster Calvariënberg te Maastricht. Door de oorlog viel de oogst tussen 1746 en 1748 geheel weg. Bron: J.S.M. Daenen e.a., De slag van Lafelt om Maastricht (Maastricht 1997).

bevelhebbers zich gesteld zagen. Een deel van de bevoorrading was centraal uitbesteed aan gespecialiseerde leveranciers (*entrepreneurs*), maar de plattelandsbevolking moest leveren.

Het Oostenrijkse bewind was in deze periode bezig om zijn militaire organisatie en de financiering ervan te centraliseren. Vanaf 1742 werden de plaatselijke legerstaven in één organisatie geïntegreerd en betaald door de Krijgskas, die vanuit de gewestelijke subsidies gefinancierd werd. In 1745 werd zelfs gepoogd om te komen tot een *union de toutes les provinces des Pays-Bas*, om alle oorlogslasten evenredig over alle provincies te kunnen verdelen.³⁵ Was het leger echter te velde, zoals in de Oostenrijkse Successieoorlog, dan moest er nog steeds een beroep op de lokale autoriteiten worden gedaan voor onderdak, transport en verzorging van mens en dier. Deze uitgaven wilden de gewesten vanzelfsprekend verrekend zien met de bede en subsidie.³⁶

De concentratie en de grote omvang van de te verzorgen legers maakte een intensief contact tussen militaire intendanten, hun *entrepreneurs* en afgevaardigden van het burgerlijk bestuur noodzakelijk om de leveranties tijdig en volledig op de plaats van bestemming te krijgen. Commissarissen, afgevaardigd vanuit de Staten van de Landen van Overmaze en het hertogdom, en plaatselijke bestuurders, vooral burgemeesters, moesten ervoor zorgen dat het de troepen aan niets ontbrak. Het ging om de verzorging van troepen op passage in 1746, winterkwartieren van Zuid-Nederlandse en geallieerde regimenten in 1746/47 en 1747/48, en om de zogenaamde Franse contributie na de inname van de vesting Maastricht in 1748. Zo kennen we (als een voorbeeld uit velen) heel wat details uit de financiële rekeningen van het winterkwartier van de Zuid-Nederlandse infanterieregiment Losrios en Waldeck, die in november 1746 hun intrek namen in het Oostenrijkse Land van Valkenburg. De commissarissen verdeelden 33 officieren en 541 manschappen, met hun vrouwen, kinderen en paarden zoveel mogelijk in lijn met de repartitietabel van het Land van Valkenburg over de gemeentes.³⁷ Het ging hierbij om zeer aanzienlijke bedragen. In Geleen werden de kosten van het winterkwartier van Losrios bijvoorbeeld gespecificeerd op 33.840 gulden.³⁸ Ter vergelijking: de totale bede voor het Land van Valkenburg bedroeg jaarlijks 50.000 gulden, waarvan 18 procent voor Geleen.

De informatie over deze oorlogslasten is plaatselijk goed bewaard gebleven. De banken en hun inwoners kregen militairen over de vloer, of werd per ordonantie bevolen om vrachten te verzorgen of om foerage en hout te leveren in magazijnen en kampementen. Zij lieten niet na om dit alles met getekende kwitanties te documenteren. De plaatselijke burgemeesters en ontvangers stelden lijsten op van alle schade die zij in verband met oorlog hadden geleden

35 Coppens, *De financiën van de centrale regering*, 190-192.

36 *Ibidem*, 239.

37 RHCL, archief Landen van Overmaas, inv.nr. 1955: Staten van uitgaven en leveringen door inwoners van Oirsbeek en omringende dorpen.

38 *Ibidem*, inv.nr. 1369: Memorie over den staet van het winterkwartier van het regiment van sijne excellentie den heere generaal Marquis De los Rios (1 nov. 1746 tot de laatste maart). Specificatie van de lasten voor de Staten bij: P. Ferd. Eussen, 'Kosten van inkwartieringen te Geleen in 1746 en 1747', *Maasgouw* 41/3 (1921) 18-20.

en declareerden die bij de landsontvanger. De overzichten per plaats werden samen met de getekende kwitanties als bewijsstukken ingediend.³⁹ Om de aanspraken van de ingezetenen op schadevergoeding te honoreren gaven de Staten hun ontvanger, die niet over eigen belastinginkomen kon beschikken, opdracht om omslagen op te leggen over de heerlijkheden en banken. De onderbouwing voor de omslag vormde een begroting van de uitgaven, die 'memoriale repartitie' werd genoemd en door de Statenvergadering werd vastgesteld. In principe gebeurde dit één keer per jaar in Valkenburg, maar in bijzondere situaties zo vaak als nodig was om direct aan de militaire eisen tegemoet te kunnen komen en vergeldingsacties te voorkomen. Zo zien we al in 1746 dat in het Land van Valkenburg *extraordinaris* heffingen werden opgelegd, zoals in Hoensbroek van twee schillingen op elke bunder, om daarmee binnen twee weken 737 gulden voor de eerste behoeften op te halen.⁴⁰

De Staten van 's-Hertogenrade volgden geen jaarlijks patroon, maar repartieerden al naar gelang behoefte tot wel vier keer per jaar. Omdat er enige tijd overheen ging vóór de lokale collecteurs of gemeentelijke schatheffers de belastinginkomsten binnenbrachten, werd er door de landsontvanger ook geld geleend en werden de voorschotten van de banken aan het land als een rentegevende schuld in de landrekening opgenomen. Heerlijkheden, die om burgers schadeloos te kunnen stellen vaak lokaal leningen hadden opgenomen, konden de rentekosten hierover declareren bij de landsontvanger. Over de afrekening van Geleen is nog op 3 juli 1755 discussie in de vergadering van de Staten van Valkenburg.⁴¹ In het hertogdom Limburg en in Dalhem was de afrekening nog complexer omdat Dalhem en Limburg ook gezamenlijke uitgaven hadden gedaan.

Na de oorlog traden er allerlei complicaties op bij de vereffening van gedeclareerde schade (*égalisation*), waarbij het er in principe om ging dat eenieder volgens de *matricule* van de provincie en onderliggende eenheden belast zou worden voor de oorlogslasten en in dezelfde verhouding zou profiteren van de te ontvangen compensatie uit Brussel. Zwaar getroffen gemeenten zouden kunnen rekenen op solidariteit van minder getroffen plaatsen. Er was echter onenigheid over de omvang van leveringen die in de vereffening werden toegelaten en tegen welke prijs die zouden worden gewaardeerd. Daarnaast was de eerste en tweede stand in het hertogdom Limburg van mening dat de lasten van de oorlog *extraordinaris* waren. Zij zouden daarom niet in de egalisatie thuishoren. *Extraordinaris contributies* gingen alleen de derde stand aan en de eerste en tweede stand waren niet verplicht daarin bij te dragen. Daarenboven weigerden Valkenburg en 's-Hertogenrade samen met het hertogdom Limburg en Dalhem deel te nemen aan de egalisatie van de Franse contributie. Het dispuut liep zo hoog op, dat de derde stand van Limburg weigerde zijn rekening (over de twee

39 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremerse, inv.nr. CE653: Kwitanties van heerlijkheden in Valkenburg over geleverde 'broods- en peertsportionen', 1 april 1746 - 9 april 1748.

40 RHCL, archief Landen van Overmaas, inv.nr. 1681: Hoensbroek, resoluties 1741-1757, Propositie Vanwege uitgaven der gemeente door de oorlog 14 november 1746.

41 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremerse, oud inv.nr. 49: Recès des Etats de Fauquemont, Jointe 3-7-1755.

winterkwartieren) in te leveren, waardoor leveranciers, militaire entrepreneurs en schuldeisers onbetaald bleven.

Ondertussen werden op lokaal niveau de goederen van adel en geestelijkheid in het hertogdom toch aangeslagen voor hun aandeel in de plaatselijke oorlogslasten. Klachten over het ‘wanbestuur’ in Limburg en plaatselijke misbruiken bereikten Brussel. Daar kwam nog bij dat na de oorlog de Krijgskas in Brussel achterstanden aan geldschieters en *entrepreneurs* had opgelopen van 3 miljoen gulden.⁴² Er waren dus genoeg redenen om de vereffening op te houden en de ingediende schade in de provincie op waarheidsgehalte te onderzoeken.

Op 4 september 1749 werd luitenant-auditeur Beelen belast met een onderzoek naar de door de lokale besturen gedeclareerde oorlogsschade.⁴³ Kort daarop, op 20 september 1749, nam advocaat-fiscaal De Limpens het van hem over,⁴⁴ met als speciale opdracht de beslechting van de geschillen tussen de drie landen en de standen in de provincie. De Limpens, die waarschijnlijk verblijf hield op het familiegoed te Chevremont (Kerkrade), vroeg op 24 september 1749 om hem binnen zes weken lijsten voor te leggen van alle kapitalen die gedurende de oorlog waren opgenomen, om de registers en collectboeken betreffende de imposities en lasten opgelegd gedurende de oorlog, om de rekeningen hierover afgelegd, en om separate staten van kosten (*devoiren* en *vacatien*), ingediend door de lokale regenten en hun personeel.⁴⁵

Abt J.G. Fabritius van Rolduc,⁴⁶ die de eerste en tweede stand van het hertogdom vertegenwoordigde, heeft aantekeningen nagelaten over de besprekingen met commissaris Beelen.⁴⁷ Volgens Fabritius vonden de problemen met de derde stand van het hertogdom hun oorsprong in de wijze waarop de plattelandsgemeenschappen (banken) hun aandeel, zoals vastgelegd in de *matricule*, over de belastingplichtigen verdeelden. Dit argument kon door hem echter niet worden bewezen, omdat de eerste en tweede stand daarover in hun archieven geen stukken meer konden vinden. Zonder officiële documenten waren adel en geestelijkheid niet in staat

42 Coppens, *De financiën van de centrale regering*, 266.

43 Waarschijnlijk gaat het om Jean Albert de Beelen, Baron Seigneur de Bertholff. Lt.Kolonel; Lt-auditeur Général des Pays Bas. Zijn vader was Philippe Lambert de Beelen (*14-2-1667 †10-2-1710) Conseiller Général de la Province de Limbourg, pensionaris van de stad Aken, hoog-drossaard en stadhouder der leenen van het hertogdom Limburg. De familie de Beelen verwierf het buiten te Hergentrath van de Akense familie Bertholff en voegde die naam aan de hunne toe. Bron: <http://www.genealogieonline.nl/genealogie-peeters-rouneau/I15941.php> (8-8-2014).

44 Arnould Wauthier Joseph de Limpens (1708-1787), pensionaris van de Staten van het hertogdom Limburg (1731) sedert 1737 lid van de Raad van Brabant, advocaat fiscaal van 1745 tot 1750. Vanaf 1750 lid van de Geheime Raad. In 1757 benoemd tot conseiller de l'Etat. Bron: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 1* (Leiden 1911).

45 RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1450: Lijst van oude en nieuwe opgenomen kapitalen.

46 Joannes Goswinus Fabritius, geb. te Schinnen 11 febr. 1691, overl. te Rolduc bij Kerkrade 3 aug. 1757, zoon van Adam, scholtis van Schinnen 1683-1710, en van Maria Libotte, trad in in de augustijnerabdij Rolduc en legde aldaar 11 febr. 1710 de kloostergeloften af. Op 12 augustus 1745 tot abt benoemd. Zie: R. Corten en A.H.M. Ruyten, *Rolduc in woord en beeld: geschiedenis der abdij en der onderwijs-inrichting* (Utrecht 1902) 149, waar ook een afbeelding voorkomt van zijn portret dat nog te Rolduc wordt bewaard; *Maasgouw* (1923) 2-3. Bron: Molhuysen en Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 8*.

47 RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1449: Memoire 23 septembre 1749.

Portret van Joannes Goswinus Fabritius, abt van Rolduc van 1745 tot aan zijn dood in 1757. Bron: M.H.R. Corten, A.H.M. Ruyten, Rolduc in woord en beeld; geschiedenis der abdij en der onderwijs-inrichting (Kerkrade 1910).

hard te maken dat de verdeling die de derde stand voorstelde berustte op misverstanden en vooroordelen jegens de geestelijke en adellijke grondbezitters in het hertogdom. Beelen constateerde dat een gedetailleerde studie van de wijze waarop binnen de provincie de belastingen werden verdeeld over de goederen van geestelijkheid, adel, feodale goederen, heerlijkheden en andere belastingbetalers, veel tijd zou kosten. Hij beperkte zich daarom tot het opvragen van lijsten van de lasten en belastingen binnen de provincie gedurende de laatste oorlog.

Beelen en De Limpens vonden genoeg aanwijzingen om een complete herziening van de declaratie van de oorlogsuitgaven te rechtvaardigen. Op 8 juli 1750 werd daarom per ordonnantie een *rédressement des impositions des charges publiques occasionnées ... pendant la dernière guerre* gelast, dus een nieuwe afrekening en verdeling van de oorlogsuitgaven, de zogeheten *agenda*, die onder toezicht van De Limpens door de plaatselijke regenten moest worden uitgevoerd. Op basis van een *Reglement Provisioneel* van 5 november 1750 werd op voet van de in Brabant gebruikelijke tarieven voorgeschreven op welke manier de oorlogslasten in de vereffening of egalisatie verdeeld moesten worden. Daarmee dacht men aan het gekrakeel een einde te kunnen maken.⁴⁸

48 *Ibidem*, inv.nr. 1451: Ordonnantie van 't Hof gedrukt te Brussel datum 5 november 1750.

Ondanks alle meningsverschillen is men er op het niveau van de Generaliteit van de provincie inderdaad in geslaagd om met Brussel volgens dit Brabantse model af te rekenen. De declaraties werden opgestuurd naar Brussel en daar nagekeken en geaccordeerd door De Limpens. Op 10 november 1751 maakte abt Fabritius een voorstel tot onderverdeling en verrekening van de *quittance générale* over wat de provincie tegoed had wegens *fourniture du pain et fourage aux troupes de Sa Majesté*.⁴⁹ Daarin werd de waarde van de leveringen door het hertogdom Limburg en de drie Landen van Overmaze gefixeerd op bijna 160.000 pattacons (vier maal de jaarlijkse *ordinaris* en *extraordinaris* bede). Dit bedrag werd in jaarlijkse termijnen als een korting (*bonification*) op ieders aandeel in de bede verrekend, tot maximaal het bedrag van hun declaratie. Over 1747 was 24.000 pattacons gekort, over 1748 en 1749 16.000 (50 procent van de bede), en over 1750 en 1751 10.666. Vanaf 1752 zou jaarlijks 12.000 in mindering op de bede komen waarmee in 1758 een laatste restitutie van 8.625 pattacons overbleef.

De vereffening op provinciaal niveau tussen het hertogdom en de drie Landen van Overmaze, en binnen het hertogdom tussen geestelijkheid, ridderschap en derde stand, was daarmee nog niet opgelost. Het land Dalhem voelde zich door het reglement van 1750 ernstig tekort gedaan. Volgens de Staten van het hertogdom Limburg voldeed het grootste deel van de gedeclareerde schade niet aan de reglementaire voorschriften. Omdat er kwitanties ontbraken en schade aan bijvoorbeeld boomgaarden en weilanden conform het reglement niet werd vergoed, werden ze door Limburg merendeels buiten de provinciale egalisatie gehouden.⁵⁰ De landen Valkenburg en 's-Hertogenrade weigerden mee te dragen in de egalisatie van de Franse contributie, die de provincie was opgelegd na de bezetting van Maastricht. Tussen de stad en de Franse troepen en de geallieerde legers erbuiten was een *cordón* afgesproken, een soort gedemilitariseerde zone, waarbinnen het grootste deel van Valkenburg en 's-Hertogenrade viel. De Staten van deze landen hielden vol dat deze neutrale status ook betekende dat ze niet aan de Franse contributie onderworpen konden worden.⁵¹

In het onderzoek van Beelen en De Limpens werd verder geen uitspraak gedaan over de onderlinge verdeling van de oorlogskosten over de leden van de Generaliteit van de provincie. De familie De Limpens was daarvoor misschien te goed thuis in de Limburgse aangelegenheden. Leden van dit geslacht uit de landen van Valkenburg (Oud-Valkenburg) en 's-Hertogenrade (Simpelveld) bekleedden als rechtsgeleerden vooraanstaande bestuurlijke posities en maak-

49 Zie bijv. AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, inv.nr. CE653: Aantekeningen en handtekening bij kwitanties over de logementen in Valkenburg op 27 februari 1750 voorgelegd; en RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1451: Aantekeningen bij de Comte General afgelegd over leveringen aan het Franse leger te Maastricht 1749-1750.

50 *Ibidem*, inv.nr. 412: Tweede rapport Baesen (13-9-1753); Rekesten van Dalhem van 14 mei 1755 en 16 september 1756.

51 Het gaat hier om de verdeling van de gigantische som aan leveringen van bijna 650.000 gulden. Zie: RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1451: Compte Général de baron de Hammerstein, de Belderbusch, le greffier du Tiers Etat du Duché de Limbourg Simar. Gestion pendant leur députation à l'armée française ou a Maestricht jusqu'à aujourd'hui 24 juillet 1750.

ten van daaruit de stap naar Brussel. Commissaris De Limpens was jarenlang pleitbezorger voor de Limburgse zaken in Brussel geweest. Het Reglement gaf aan wat Brussel bereid was te accepteren, maar de onderlinge verdeling bleef inzet van een dispuut binnen de Staten en van procedures die voor de Raad van Brabant werden gevoerd. De Limpens lijkt ervoor gekozen te hebben buiten dit wespennest te blijven, waardoor zijn missie niet bijdroeg aan een oplossing van de interne verdeeldheid.

Het onderzoek van C.J. Baesen en zijn aanbevelingen

Met name de eerste twee standen van het hertogdom kwamen niet tot overeenstemming met de derde stand. De bezwaren werden over en weer in steeds radicalere bewoordingen geuit en aan omvangrijke memories toevertrouwd. Om die geschillen op te lossen werd vanuit Brussel een nieuwe poging ondernomen. Op 4 mei 1751 werd raadsheer C.J. Baesen benoemd om over de problemen met de belastingheffing en het op orde brengen van de lokale financiën in de provincie Limburg te rapporteren.⁵² Baesen laat zich in zijn nagelaten rapporten kennen als bekwaam auditeur en ambtenaar. Baesen had geen familiale banden met de provincie en uit zijn rapporten blijkt dat hij met minder empathie te werk ging dan zijn voorgangers. In 1752 en 1753 bracht hij ruim vier maanden in de provincie door, waarin hij de lokale rekeningen en het gedrag van de plaatselijke bestuurders onderzocht. Zijn bevindingen over Limburg en Dalhem zijn weergegeven in twee rapportages: één van 13 juni 1753 met het karakter van een samenvatting op hoofdlijnen en het *rapport principal* van 13 september 1753.⁵³ Deze rapporten geven veel inzicht in de bestuursorganisatie en de praktijk van de besluitvorming in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze.

Baesen ging in zijn rapport allereerst in op de problemen van het openbaar bestuur van het hertogdom Limburg. De bestuursinrichting was vastgelegd in een reglement van 6 februari 1680. Daarin was bepaald dat het dagelijks bestuur van het hertogdom bestond uit één afgevaardigde benoemd door de geestelijkheid, twee door de adel en twee door de derde stand. Maar het feit dat de derde stand geen commissarissen aanwees en steeds alle negen afgevaardigden (twee voor elke ban, maar drie voor het *quartier Wallon*) bijeenriep om zelfs maar het geringste besluit te nemen leidde tot hoge kosten. Volgens Baesen was de keuze van de gemeentelijke afgevaardigde bovendien steeds een controversiële gebeurtenis, waarbij particuliere belangen de boventoon voerden en het publieke belang door politiek gekonkel schade ondervond. De *bans* wilden geen gedeputeerden aanwijzen; die zouden namelijk alles nog duurder

52 Cornelius Joseph Baesen (1705-1766) was advocaat bij de Grootte Raad van Mechelen, raadspensionaris van Mechelen, sedert 1738 raadsheer Raad van Brabant. <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~havaland/zundert/p24.htm> (9-8-2014) noemt als bron: Charles Poplimont, 'La Noblesse Belge depuis 1830', *La Belgique héraldique* (Brussel 1863) 271 en 511.

53 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, inv.nr. 412, Rapport de J. Baesen, commissaire pour les charges publiques du Duché de Limbourg 1751-1753, Tweede rapport van 13-9-1753 over Limbourg en Dalhem.

maken.⁵⁴ Eenheid was ver te zoeken, met voortdurende processen over de reparatiesleutel en er was sprake van een grote ongelijkheid tussen de *bans* onderling.⁵⁵ Verder brak Baesen de staf over de praktijken in het plaatselijke bestuur: regenten lieten zich voor elk wissewasje betalen, voor elke handeling, afspraak of ordonnantie werd vergaderd en salaris betaald.

Baesen begon om deze bedragen, die in het bestuursreglement waren verboden, terug te vorderen.⁵⁶ Dat leidde tot grote weerstand in de provincie tegen de missie en de persoon van Baesen. De uitbetaalde vergoedingen voor gidsen, pioniers, inkwartieringen, vergoedingen voor brood en haver, en verder alles wat boven de vastgestelde tarieven was afgerekend, moest worden teruggestort in de openbare kas. Dat gold ook voor de soms minuscule vergoedingen die in sommige plaatsen waren betaald voor diefstallen, afgedwongen foeragering, en schade aan huizen schuren en tuinen. Voor terugbetaling zouden ook niet in aanmerking mogen komen de betalingen en *douceurs* aan de officieren, die gedaan waren om de goede vrede te bewaren bij passages en inkwartiering van troepen. Vaak waren deze uitgaven echter goedgekeurd door de bankvergadering of goed gecamoufleerd in andere posten. Overal heeft men overdreven en het land met zware schulden belast, concludeerde Baesen. Zijn *dénombrement* komt over de hele provincie uit op schulden en achterstanden van meer dan 1 miljoen gulden, maar is waarschijnlijk nog aan de lage kant.⁵⁷

De grootste kritiek in het rapport van Baesen betreft de manier waarop de belasting werd geheven. Op het niveau van de Generaliteit en binnen de afzonderlijke landen wees hij vooral op inefficiënties in de bestuurlijke omgang met de verdeling (*repartitie*) conform de traditionele verdeelsleutel (*matricule*). Bij de verdeling van de belastingen en de verantwoording van de uitgaven binnen de plaatselijke gemeenschap werden volgens de commissaris alle regels met de voeten getreden. Vrijwel alle plaatsen, zowel in de Landen van Overmaze als in het hertogdom Limburg, hadden grote problemen met het uitwerken van de *matricule*. Die was gesplitst in bezittingen van de burgers, ook wel laatgoederen genoemd, en (althans oorspronkelijk) de bezittingen van de geprivilegieerde eigenaren, geestelijkheid en adel: de lenen. Deze verdeling uit het feodale tijdperk was in het midden van de achttiende eeuw een anachronisme geworden. Bezittingen van kerk en adel waren meer en meer in handen gekomen van burgers, en omgekeerd hadden adel en kerk eigendommen, die voorheen in handen van burgers waren geweest of uit geprivatiseerd dorpsbezit afkomstig waren. Terwijl de *matricule* exclusief uitging van een belasting op grond als basis van een verdeling, was het aantal burgers dat een inkomen verdiende

54 Bruno Dumont, *Les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVI-XVIII siècle. Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994) 548-550.

55 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, inv.nr. 412, Rapport de J. Baesen van 13-9-1753 folio 32v.

56 *Ibidem*, inv.nr. 412 : Règlement général pour la province de Limbourg du 6 février 1680.

57 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARB), Archive Jointe des administrations et des affaires des subsides, inv. nr. 313: Liste sommaire tant des nouveaux que vieux capitaux lèves et dus par les respectives communautés du Duché de Limbourg et des trois pays d'Outremeuse.

met een ambacht of handel in sommige plaatsen sterk gegroeid. In het hertogdom Limburg was de reële heffing op de grond aangevuld met een gemeentelijke personele schatting gebaseerd op welstand, zoals een eigen bedrijf of de omvang van de veestapel, maar in de Landen van Overmaze was dat slechts beperkt het geval. Toen deze personele aanslag door de gemeentes van het hertogdom Limburg ook werd opgelegd aan de eigenaars (kerk en adel) en pachters van leengoed, ontstonden er grote conflicten, vooral toen de oorlogslasten via deze sleutel over de ingezetenen werden verdeeld.

In de Franse context zou de provincie Limburg en Overmaze een *pays de taille réelle* worden genoemd. Dat wil zeggen dat de belasting werd verdeeld over de grond, niet over personen. Tijdgenoten, daarin ondersteund door de gangbare economische doctrines, waren van mening dat de *taille réelle* een rechtvaardiger systeem was om de belasting te bepalen dan de *taille personnelle*. De personele 'goedschatting' zou subjectiever zijn en daardoor voor veel verdeeldheid binnen de gemeente zorgen, niet in de laatste plaats door het creëren van persoonlijke vrijstellingen voor de rijken en machtigen. Achteraf gezien was deze opvatting misschien wat optimistisch. Zoals studies over de inning van de grondbelasting in de Provence aan het licht brachten, kon ook de *taille réelle* een grote bron van conflicten binnen de standensamenleving zijn.⁵⁸ In de Provence werd de grondslag van de *taille réelle* uitgehouden doordat de geestelijkheid en de adel de ruimte kregen om delen van hun bezit buiten de belasting te houden, of zelfs in het geheel niet bijdroegen in bepaalde lasten. Ook in Limburg was dit het geval. Zo weigerden de vertegenwoordigers van de eerste en tweede stand in het hertogdom Limburg bij te dragen aan de *extraordinaris* oorlogslasten in de vorm van een opslag op de *taille* waarmee ingezetenen door de dorpsbesturen werden aangeslagen. De geestelijkheid en de adel zagen dit als een fundamentele inbreuk op hun privileges, maar hun beroep op interventie door Brussel pakte averechts uit.

De vereffening van de oorlogslasten na 1748 leidde tot een frontale confrontatie tussen de derde stand (*tiers*) en de eerste twee (geprivilegieerde) standen in het hertogdom. De besluitvorming in de Staten werd hierdoor na de Oostenrijkse Successieoorlog een decennium lang verlamd. De geestelijke en adellijke stand hielden hierbij principieel vast aan de conservatieve en feodale traditie met het standpunt, dat zij niet verplicht konden worden tot het betalen van een belasting en dat dit in het verleden vaak genoeg in verkregen privileges was bevestigd.⁵⁹ Hoogstens kon van hun zijde uit vaderlandsliefde op een vrijwillige bijdrage in de aan de landsvorst toegekende bede worden gerekend. Die bijdrage werd via hun eigen ontvanger afgerekend. Alle andere bestuurskosten waren voor rekening van de derde stand, inclusief alle oorlogslasten, te verdelen over de ingezetenen conform de door de derde stand zelf te bepalen *repartitie*.

58 Rafe Blaufarb, *The politics of fiscal privilege in Provence, 1530-1830* (Washington D.C. 2012) 17-18.

59 Dit standpunt wordt vooral verwoord door hun voorzitter, abt Fabritius van Rolduc, RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1450: *Essais ou projet de moyens d'accommodement entre les états primaires et le Tiers du Duché de Limbourg par rapport aux répartitions et support des charges personnelles* (1754).

Een dramatisch moment tijdens de slag van Lafelt. De Engelse generaal John Ligonier (links met gebogen hoofd) wordt als krijgsgevangene door maarschalk Maurits van Saksen (rechts blootshoofds te paard) aan zijn koning Lodewijk XV voorgesteld. Het schilderij is in 1836 vervaardigd door Auguste Couder en hangt in de 'Galerie des Batailles' van het paleis van Versailles. Bron: Bron: J.S.M. Daenen e.a., *De slag van Lafelt om Maastricht* (Maastricht 1997).

Dit uitgangspunt kon in oorlogsomstandigheden niet worden gehandhaafd en er werden ook bezittingen van geestelijkheid en adel aangesproken om aan de militaire eisen te kunnen voldoen. Na de oorlog verwachtten de kerkelijke en adellijke hoogwaardigheidsbekleders echter dat zij voor hun oorlogsschade gecompenseerd zouden worden, waarbij het volgens hen in de natuur der dingen lag dat de derde stand hiervoor de rekening zou betalen. Toen de derde stand hiermee niet akkoord ging, dreigden leveranciers van de troepen en getroffen ingezetenen met de onbetaalde rekening te blijven zitten. Wilde commissaris Baesen slagen in zijn missie om de publieke financiën in dit gewest op orde te brengen, dan was zijn grootste uitdaging om een vergelijk tot stand te brengen tussen de eerste twee standen en de *tiers* van het hertogdom.

In zijn verslag aan Brussel ging Baesen voor een deel mee met de redenering van de adel en de geestelijkheid. De grondbelasting (*taille*) was als reële heffing op de grond gereserveerd voor het opbrengen van de bede en werd over de standen verdeeld conform de door de Generaliteit vastgestelde *matricule*. Hij verweet de lokale regenten dat ze deze *taille* in hun gemeente gebruikten om zonder onderscheid allerlei plaatselijke heffingen op te leggen, en dat ze nalieten over de aanwending van de opbrengst rekening en verantwoording af te leggen. Op vele plaatsen, aldus Baesen, beschikten de regenten over de openbare middelen naar eigen goeddunken, onderdrukten ze de bevolking, en bevoorreedden ze zichzelf en hun soortgenoten.

Dit waren zware verwijten aan het adres van de derde stand. De klachten van kerk en adel waren blijkbaar terecht, de lokale regenten mochten hen niet aanslaan in het *reël* voor hun grondbezit, want de *taille* was gereserveerd voor het opbrengen van de bede. Kerk en adel contribueerden voor hun aandeel in de bede op het niveau van de Generaliteit, niet in de gemeente. Het was dus niet toegestaan de omslag en de rekening voor bede en subsidies te verhogen met bedragen ter dekking van lokale lasten. Deze zogenoemde 'huislasten' bestonden bijvoorbeeld uit de kosten voor het kerkgebouw, de klok, de gebedsdienst, een vroedvrouw, de koster, de school, reparaties aan wegen en bruggen, openbare gebouwen, kortom diensten die openstonden voor alle inwoners van de gemeente. De lokale belastingen voor dit soort uitgaven moesten separaat en op personele grondslag worden omgeslagen over zowel inwoners (eigengeërfden of *internes*) als externen (buitengeërfden of *afforains*), hieronder inbegrepen de eigenaars, vruchtgebruikers en pachters van kerkelijk en adellijk bezit. Samengevat: de *extraordinaris* en 'huijlasten' die in het hertogdom moesten worden opgebracht, zouden met personele heffingen moeten worden verdeeld en afgerekend. Elke plaats zou daartoe een aparte *matricule* moeten maken, waarin de 'personele goedschattinge' van de inwoners zou zijn vastgesteld.

De *extraordinaris* oorlogslasten mochten ook via een personele omslag verdeeld worden. Baesen stelde voor om de definities en tarieven van het Brabantse reglement uit 1704 te volgen, dat speciaal voor dit doel in 1749 nog was aangepast. Over de egalisatie van de oorlogslasten bewerkstelligde hij in april 1753 een akkoord tussen de derde en de eerste standen van Limburg in de zogenoemde *Acte de accomodement* van Aken.⁶⁰ Ook in dit akkoord bleef nog een aantal vragen open en de abt van Rolduc bleef als woordvoerder van de eerste en tweede stand lobbyen voor het voortbestaan van het reglement uit 1680 en de daarin opgenomen verdeling van de lasten, waarop de geprivilegieerde standen hun vrijdom baseerden.

Baesens oordeel over Valkenburg en 's-Hertogenrade lijkt daarentegen mild: 'Assez bien administré'. Problemen over de egalisatie van de lasten uit de laatste oorlog, zo prominent in Limburg, waren er blijkbaar niet. Hij constateerde wel dat er grond was in handen van *mains mortes* en *seigneurs des villages*, die niet in de gemeentelijke lasten deelden, noch in de bede en subsidies, maar waarvoor zij geen enkele vrijstelling konden overleggen. Ze waren volgens hem illegaal, want zonder andere motivering dan *usage of possession usurpée*.⁶¹ Baesen concludeerde dat er een zeer grote variatie van heffingen binnen de gemeenten werd toegepast. Niet alleen maakte men zelf een eigen kadaster, ook de 'omlage' was op geen enkele plaats gelijk.⁶² Dit bood plaatselijke bestuurders, aanzienlijke heren en de kerk op vele manieren de mogelijkheid om zaken naar hun hand te zetten.

60 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, inv.nr. 412: Acte de accommodement van 16, 17, 18 april 1773 te Aken tussen geestelijkheid, adel en de derde stand.

61 ARB, archives Jointe des administrations, inv.nr. 312: Rapport Baesen van 7 november 1754. Hoewel we weten dat de conclusies van Baesen ten aanzien van Oostenrijks Valkenburg en 's-Hertogenrade op 18 juli 1753 zijn gerapporteerd ontbreken deze zowel in de dossiers van de Jointe te Brussel als van de Staten te Luik.

62 Bigwood, *Les impôts généraux*, 94.

De voorstellen van Baesen werden door de *Jointe* samengevat in een ontwerp reglement, dat op 19 en 20 september 1754 aan de Staten werd toegestuurd. In de praktijk kwam het erop neer dat oorlogslasten deels op reële voet moesten worden verdeeld en deels als plaatselijke (of huis)lasten werden beschouwd en zouden moeten worden opgenomen in ieders aanslag in de personele heffing. De gemeentes werden bevestigd in hun praktijk dat ze in het personeel ook de pachters of eigenaars van kerkelijk en adellijk bezit mochten aanslaan. Voorwaarde hiervoor was wel dat de omslag en de rekening hierover separaat werden gehouden van de heffing voor de landsbede. Op de argumentatie van kerk en adel dat ze volledig vrijgesteld waren van personele heffingen werd verder niet ingegaan. Met de publicatie van het reglement in de hele provincie en in de twee landstalen, Frans en Nederlands, op 6 februari 1755 liet de regering zien dat zij de uitkomsten van het onderzoek volledig ondersteunde.⁶³ Op 13 januari 1755 kwam bij de Generaliteit van de Provincie daarenboven een 'missive' van het Hof ter tafel met het verzoek om de al te lang bestaande onenigheden en twijfels binnen de Staten te beëindigen door de beden en subsidies in goede onderlinge verstandhouding door de Generaliteit te laten betalen uit een *gemeene kas of beurse*.⁶⁴ Valkenburg en 's-Hertogenrade maakten direct bezwaar tegen dit *project de union*, maar wilden wel beginnen met het *dénombrément*, het opstellen van een kadaster, zonder dat men daar veel van verwachtte. In het hertogdom Limburg bleven de geestelijkheid en de adel zich met hand en tand verzetten tegen deze aanslag op hun privileges.⁶⁵

Via verzet (1755) naar een compromis (1760)

Het was nauwelijks te verwachten dat Baesen na zijn rapportages aan Brussel en de afkondiging van het reglement in 1755 nog veel sympathie uit de provincie en met name uit het hertogdom Limburg ten deel zou vallen. De plaatselijke regenten wilde hij hun excessieve declaraties laten terugbetalen, de geestelijkheid en de adel wilde hij 'ruïneren' door hen aan te slaan voor hun aandeel in de oorlogslasten. Onder aanvoering van abt Fabritius startten adel en geestelijkheid in de Staten van het hertogdom een tegenoffensief in Brussel met als voornaamste argument de traditie: kerk en adel hadden nog nooit betaald in de lokale personele en *extraordinaris* belastingen. Dit was al van oudsher zo en vastgelegd in de grote revisie van 1656. Deze lasten drukten alleen op de burgerlijke grondeigenaren (*manans* of *roturiers*) en op de pachters van kerk en adellijk goed voor hun eigen bezit, zoals de veestapel, en niet op de pachtgrond.

63 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, inv.nr. 484: Règlement du 6 fevrier 1755 émané pour la province de Limbourg.

64 *Ibidem*, inv.nr. 49: Recès des Etats de Fauquemont, Statenvergadering van 18 februari 1755, Entrevue Limburg en de drie Landen van Overmaze van 10 september 1755 (Henri Chapelle) en de Jointe van de drie landen van Overmaze op 24 september 1755 (Aken).

65 *Ibidem*, inv.nr. 484: Reacties op het reglement van 1755 door de eerste en tweede stand van het hertogdom.

Abt Fabritius van Rolduc werd als woordvoerder van de gekrenkte eerste en tweede stand bijgestaan door griffier De Reul.⁶⁶ In de beraadslagingen van de eerste en tweede stand ging het vooral over het onrecht dat hen door het reglement van 1755 werd aangedaan. In de discussie ontbreken harde feiten, het ging vooral over het principe dat geestelijkheid en adel niet als de *manans* behandeld konden worden door een aanslag in de personele lasten. Volgens griffier De Reul was het reglement in strijd met de *matricule* en in tegenspraak met de 'distributieve rechtvaardigheid en gelijkheid', want het ging in tegen de immuniteit van kerk en adel. Voor wat betreft de geestelijkheid ging de traditie terug op de belastingvrijstelling die door de Romeinse keizer Constantijn was verleend. Van bevoordeling was volgens hem geen sprake als in een *dénombrement des charges spirituelles des gens d'église* de goede werken van de geestelijkheid zouden worden vergeleken met het materiële gewin voor de regering. De adellijke stand had haar bijdrage al geleverd en haar maatschappelijke positie was de erkenning voor een verdienstelijk en deugdzaam bestaan in dienst van vorst en vaderland. De adel was de steunpilaar van de vorst, maar daartoe moest de adellijke stand door het volk wel financieel in staat worden gesteld; zonder geld zou de adel ten onder gaan en vervallen in dezelfde misère als de *roturiers*. Er was geen enkel beschaafd land ter wereld waar de adel niet een *exemption* genoot.⁶⁷

Vervolgens werd door De Reul uitgehaald naar de 'gewetenloze en ongevoelige' burgers en de excessen en misbruiken waaraan kerk en adel in vele plaatsen werden onderworpen bij het opleggen van de personele heffingen. Doordat commerciële activiteiten voor hen niet mogelijk waren, konden de geestelijkheid en de adel de rijkdommen van de burgerij niet evenaren; daarvan getuigde reeds het feit dat er geen heerlijkheid of leengoed verkocht kon worden zonder dat een koopman het verwierf. Toepassing van het reglement zou kerken, altaren, pastoors en alle arme priesters van hun inkomen beroven.

Het hielp natuurlijk niet dat de eerste en tweede stand alleen stonden in hun afwijzing van het reglement. In Valkenburg en 's-Hertogenrade speelde het probleem hoegenaamd niet. Dalhem was gepikeerd omdat hun schadeloosstelling grotendeels was afgewezen. De derde stand van het hertogdom Limburg liet in de vergadering van de Generaliteit op woensdag 10 september 1755 te Henri-Chapelle weten dat ze de voorstellen uit Brussel steunde, mits die niet alleen zouden leiden tot een *dénombrement* maar ook tot een bestuurlijke unie, of *union*. Daarmee was de derde stand van het hertogdom opeens niet meer alleen op ramkoers met de eerste en tweede stand van het hertogdom, maar ook met de drie Landen van Overmaze. Deze lieten namelijk onmiddellijk weten dat de *union* door hen werd verworpen, vanwege de ongelijkheid die deze zou

66 RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1450: Mémoire touchant les charges personnelles dont les ecclésiastiques et Nobles sont exempts van 31 augustus 1750. AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse, inv.nr. 484: Mémoire art.2, 3, 4 du règlement 1755 van griffier De Reul (20 sep 1756?).

67 In de achttiende eeuw waren fiscale privileges al lang niet meer onomstreden; Blaufarb, *Fiscal privilege*, beschrijft bijvoorbeeld 250 jaar strijd tegen de belastingprivileges van de adel in de Provence.

veroorzaken, want ‘de kleinen en zwakken werden in de Staten door de groten en machtigen verdrongen’.⁶⁸

Intussen bevestigden de auditeurs Baesen en De Beelen een klacht van de derde stand dat de overgekomen conventie over de verdeling van de oorlogslasten door eerste en tweede stand niet werd nageleefd. Valkenburg en ‘s-Hertogenrade bleven weigeren aan een provinciale egalisatie van de Franse oorlogscontributies mee te werken en lieten dat aan Brussel weten. De materie had intussen de hoogste regeringscolleges bereikt. De Geheime Raad beviel al snel aan om in te grijpen en Baesen terug te sturen, maar nu met de opdracht om de uitvoering van de gemaakte afspraken zelf ter hand te nemen als de Staten het niet deden.⁶⁹ Daarmee zouden de Staten dus feitelijk onder curatele worden gesteld. Zover schijnt het niet gekomen te zijn, want op 5 juli 1756 verzocht de hoogdrossaard van Limburg aan de Staten om hem te informeren over de voortgang van de financiële maatregelen die Baesen had aanbevolen.⁷⁰

De geestelijkheid en de adel van het hertogdom wachtten ondertussen hun kansen af. In 1756 hadden Oostenrijk en Frankrijk zich tegen Pruisen en Engeland verenigd, het zogenoemde *Renversement des Alliances*. Daardoor zou in maart 1757 een groot Frans hulpleger de provincie passeren en op die doorgang verzorgd moeten worden. Voor de vertegenwoordigers van de eerste en tweede stand was dit het moment om Brussel te confronteren met de onwerkbaarheid van het reglement van 1755.⁷¹ Op 25 juni 1759 viel een rekest van de Staten van Limburg en Overmaze in Brussel op de mat over de verdeling van de kosten en de hoogte van de tarieven te hanteren bij de passage van de Franse troepen tussen 1 november 1758 en 1 november 1759. Dit had als gevolg dat Brussel op 24 juli 1759 een provisioneel akkoord over de verdeling van de *extraordinaris* lasten tussen kerk, adel en derde stand van het hertogdom tot stand kon brengen. Voor dit akkoord over de verzorging van de Franse troepen moest Brussel echter een prijs betalen, en die was zoals kerk en adel van Limburg al bedacht hadden dat alle moderniseringspogingen de ijskast ingingen; de *matricule* uit 1705/1707 en de bestuurlijke organisatie zouden voor 25 jaar, tot 1780, onveranderd blijven.

Over de verdeling van de *extraordinaris* oorlogskosten kwam daarna een definitief akkoord tot stand. Op 14 januari 1761 werd de provisionele conventie tussen de eerste, de tweede en de derde stand van het hertogdom bekrachtigd door Maria Theresia zelf.⁷² De conventie legde vast dat vijandelijke oorlogs-

68 RHCL, archief Landen van Overmaas, inv.nr. 781: Project de union formé pars Mrs députes De Reul, Menneken, Birvenne et De Cassault de Dolhain, Ban de Baelen (4 juni 1755) met Réflexions sur ce projet. reçu a Henri Chapelle le 1 octobre 1755 de la part du tiers état, le état primaire a donné le siens comme aussi les trois pays au tiers état.

69 ARB, archives Jointe des administrations, inv.nr. 312: Reactie van Baesen van 27 april 1756, met voorstel Conseil Privé van 18 mei 1756.

70 AEL, archives du Duché de Limbourg et des Pays d’Outremeuse, oud inv.nr. 54: Recès des États de Rolduc et des autres pays d’Outremeuse jointe van 5 juli 1756.

71 *Ibidem*, inv.nr. 412: Zitting geestelijkheid en adel van 20 september 1756 aantekeningen van griffier De Reul.

72 RHCL, archief Landen van Overmaas, inv.nr. 782: Ordonnantie van 14 januari 1761 op basis van de conven-

schattingen en *rations* (voor de foerage van paarden, en brood en vlees voor de troepen), die voor verrekening met de bede of subsidie in aanmerking kwamen, zouden worden gedragen in de verhouding 30,5 in 100 voor kerk en adel en 69,5 voor de derde stand. Andere betalingen in natura werden in de verhouding 20/80 verrekend, waarbij pachters van kerk en adel bij de eerste en tweede stand zouden worden gerekend. Alle leveringen die niet door de regering werden vergoed, verdeelde men in de verhouding 20,5/79,5. Het reglement van 5 februari 1755 verviel hiermee. Verder moesten de Staten van het hertogdom zich verplichten alles in het werk te stellen om ook de drie Landen van Overmaze hierbij te laten aansluiten en om in minnelijk overleg te komen tot een oplossing voor de geclaimde vrijstelling in de Franse contributie van de plaatsen binnen het *cordon sanitaire* in Valkenburg en 's-Hertogenrade.

Het lijkt erop dat dit convenant voor geestelijkheid en adel een eervolle aftocht betekende: op gemeentelijk niveau konden ze niet worden aangeslagen in personele heffingen. Op landsniveau was het echter een overwinning voor Brussel en de derde stand, omdat beide eerste standen nu ook in de *extraordinaris* oorlogslasten gingen betalen voor ongeveer hetzelfde aandeel als in de *ordinaris* bede, namelijk eenderde. Het akkoord lijkt heel erg op het systeem dat Valkenburg en 's-Hertogenrade toepasten, waarbij alle lasten op landniveau getotaliseerd over de heerlijkheden en lenen verdeeld werden conform de *matricule*. Binnen de gemeente werden de leengoederen van kerk en adel buiten de lokale schatlijst gehouden; hun bijdrage werd op niveau van de generaliteit en via hun eigen *matricule* vastgesteld. Zo wist men de Brusselse potentijkijzers buiten de deur houden.

Fiscale en bestuurlijke centralisatie (1770-1782)

Na het stranden van de eerste moderniseringsgolf als gevolg van het uitbreken van de Zevenjarige Oorlog volgden de plannen van Brussel in de provincie Limburg de ontwikkelingen in Luxemburg op de voet. Ook in de provincie Luxemburg was Brussel in eerste instantie weinig succesvol geweest met de herziening van het belastingstelsel. De eerste pogingen daartoe waren ongeveer gelijktijdig met die in Limburg door De Limpens gestart in 1752, maar liepen vast door de verdragingsacties van de Luxemburgse geestelijkheid en adel en door een aarzelende opstelling van het Hof.⁷³ Daarin kwam verandering toen gevolmachtigd minister Charles de Cobenzl (1712-1770) zijn jonge neef Jean Philippe de Cobenzl (1741-1810) in 1764 naar Brussel haalde als lid van de Raad van Financiën.

De Cobenzl droeg drie radicale ideeën aan: 1) het aan de adel ontnemen van elk privilege en elke vrijstelling; 2) afschaffing van de eigen goedschatting waarmee de kerk zijn deel in de belasting bepaalde; 3) het maken van een nieuw *dénombrément* over alle inwoners van de provincie.⁷⁴ Medio 1765 adviseerde

tion provisionnelle van 24 juli 1759 tussen eerste en tweede stand en de tiers van het hertogdom.

73 De Moreau de Gerbehaye, *L'abrogation des privilèges fiscaux*, 266.

74 *Ibidem*, 294-317.

Portret van de jonge Oostenrijkse diplomaat Johann Philipp von Cobenzl (1741-1810). Maker en jaartal onbekend.
Bron: <http://memim.com/image/philipp-von-cobenzl-03.html>

de Junta voor Besturen en Beden positief en werd Jean Philippe de Cobenzl als commissaris belast met de leiding over het Luxemburgse project. Brussel wachtte het resultaat van de Luxemburgse activiteiten niet af en al in 1765 werden de Staten van Limburg er door de Junta aan herinnerd dat een nieuwe *matricule* voor Limburg gemaakt moest worden. Op 4 april 1770 verscheen uiteindelijk de ordonnantie voor het maken van een nieuwe *matricule* met de principes volgens welke het *dénombrement* moest gaan plaatsvinden.⁷⁵

De ordonnantie zelf gaf in 22 artikelen met bijlagen zeer gedetailleerde instructies over de wijze waarop het kadaster ingericht moest worden: naar elke eigenaar of vruchtgebruiker (zonder onderscheid) en naar de kwaliteit van de door hem aan te geven akkers, weilanden, bossen, vijvers, gaarden, inclusief renten, cijzen, tienden en heerlijke rechten, evenals molens, huizen en bedrijfsgebouwen. Fraudeurs en nalatige bestuurders werden met draconische straffen bedreigd.

Toen de resultaten binnenkwamen bleken de richtlijnen voor de waardeering echter geen eenduidige resultaten te hebben opgeleverd. De kadastrale opbrengst was aanzienlijk lager dan waarop men had gerekend, omdat in vele gevallen alle grondlasten in mindering waren gebracht op de opbrengst, inclusief de grondbelasting zelf. De discussies die hierover ontstonden maakten dat het tot 1778 duurde voordat er een nieuwe *matricule* kon worden vastgesteld, die echter door de vele klachten in 1782 alweer bijgesteld werd. Het hertogdom Limburg en 's-Hertogenrade gingen er uiteindelijk qua belastbaar inkomen op vooruit ten koste van Dalhem, dat zijn bijdrage met 20 procent zag toenemen.⁷⁶ De aan Brussel af te dragen bede en subsidie veranderde na invoering van het kadaster niet en bedroeg in 1782 40,5 procent van de totale belastinginkomsten die met 300.000 gulden brabantse (of ongeveer 428.000 guldens licht) werden aangegeven.⁷⁷ Echter: tussen 1750 en 1787 wist Brussel door 'eenmalige' toelagen, de zogenaamde *don gratuits* de totale opbrengst van de transfers uit de provincies toch met bijna 33 procent te verhogen.⁷⁸

Met de ordonnantie van 29 januari 1778 over de *union des quatre pays de la Province et de la nouvelle Matricule de la ditte province* werd niet alleen een provinciale *matricule* voorgeschreven, maar ook één provinciaal bestuur ingesteld.⁷⁹ De Generaliteit van de provincie bestond vanaf 1778 uit de vertegenwoordigers van geestelijkheid en adel en dertien leden voor de derde stand: elke *chefban* (hoofdbank) van Limburg kreeg een zetel, de drie Landen van Overmaze elk twee, de negen heerlijkheden van Limburg kregen een zetel à *tour de rôle*, en de steden Limbourg en Eupen elk één. Er waren drie commissarissen, één uit elke stand, die het dagelijks bestuur vormden, en verder *extraordinaris députés*, die speciale opdrachten of onderwerpen behandelden. Er was één ontvanger

75 RHCL, archief Landen van Overmaas, inv.nr. 782: Ordonnance a un nouveau rapport et dénombrement général van 4 april 1770.

76 G. Bigwood, 'Matricules & cadastres', *Annales de la société archéologique de Bruxelles* 12 (1898) 403-410.

77 Coppens, *De financiën van de centrale regering*, 167-169; Bigwood, *les impôts généraux*, Annex G en A.

78 Coppens, *De financiën van de centrale regering*, 151-152.

79 RHCL, archief abdij Rolduc, inv.nr. 1396: Ordonnance concernant la nouvel matricule & Union des Etats de la province de Limbourg 29 januari 1778.

en één griffier. Een *Commission des charges publiques* kreeg de belangrijke opdracht om toezicht te houden op de uitvoering van de ordonnantie van 1778 in alle gemeentes van de provincie en om de problemen die zich daarbij voordeden op te lossen. Daarmee werd duidelijk dat de bestuurlijke hervormingen ook in het teken van de fiscaliteit stonden. Het doel was een ongecompliceerde en zo onomstreden mogelijke belastingheffing onder centrale supervisie. De plaatselijke regenten moesten hier wijken voor de provinciale commissarissen. Daarmee werden de meest sombere verwachtingen van de Limburgers uit 1767 bewaarheid: 'ceux des Régences des villages fussent directement subordonnés aux officiers des Etats'.⁸⁰

Conclusie

Tussen ca. 1715 en 1785 slaagde de regering van de Oostenrijkse Nederlanden erin de bruto inkomsten te verdubbelen van 6 tot 12 miljoen gulden. Het succes van de rationalisatie- en besparingspolitiek kwam daarnaast tot uiting in de versnelde aflossing van de staatsschuld, waardoor de uitgaven op subaltern niveau konden worden teruggedrongen van 3,5 naar 1 miljoen gulden. Per saldo leidde dit tot praktisch een verdubbeling van de netto ontvangsten in zeventig jaar. Daarmee werden financiële transfers vanuit de Zuidelijke Nederlanden mogelijk, die in de tweede helft van de achttiende eeuw een steunpilaar voor de Habsburgse schatkist werden.⁸¹ Hoeveel hiervan kon worden gerealiseerd door de gunstige economische conjunctuur en hoeveel door het succes van een welbewuste fiscale politiek, kan onderwerp van discussie zijn. Het hervormingswerk van de Junta ontmoette overal weerstand en kon in de meeste provincies geen spectaculaire vernieuwingen op haar conto schrijven. Het invoeren van nieuwe administratieve werkgewoonten kon alleen resultaten opleveren als van lagere besturen medewerking werd verkregen.⁸²

In 1781 bezocht Jozef II, die zijn moeder Maria Theresia was opgevolgd als landsvorst, de Zuidelijke Nederlanden. Hij stoorde zich aan de traditionele bestuursstructuur en de bestuursstijl van de lokale elite. Bij het doordrukken van zijn verlichte ideeën ging het hem allemaal niet snel genoeg. Zijn kerkpolitiek wekte grote weerstand bij de geestelijkheid. De abt van Kloosterrade en met hem de Staten sloten zich aan bij de zogeheten Brabantse Revolutie, een conservatieve poging tot restauratie die snel verliep en waarschijnlijk niet op sympathie van de meeste bewoners van de traditioneel keizerlijk gezinde provincie Limburg kon rekenen.⁸³ Het is zeer wel denkbaar dat die sympathie ook een blijk van waardering inhield voor de fiscale modernisering, waarmee immers een grotere gelijkheid van allen voor de wet werd nagestreefd.

Toen de Fransen na 1794 het departement Nedermaas gingen inrichten had

80 Dumont, *Les communautés villageoises*, 556-557.

81 Coppens, *De financiën van de centrale regering*, 370.

82 Lenders, 'De Junta der Besturen en Beden', 27.

83 P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 267.

de toestand van de openbare financiën hun speciale belangstelling. De door hen opgestelde *État détaillée* kon toen nog steeds terugvallen op de indeling in Oostenrijks Valkenburg, bestaande uit veertien gemeentes, en Oostenrijks 's-Hertogenrade, bestaande uit zes gemeentes (daar was Alsdorf als *terre franche* aan toegevoegd). Beiden waren een bestuurlijk onderdeel van de voormalige Generale Staten van Limburg geweest, maar in Overmaze hadden de drie landen nog eigen schulden met bijbehorende interest en hun specifieke lokale bestuurskosten.⁸⁴ Blijkbaar was alleen de nieuwe *matricule* erin geslaagd op lokaal niveau door te dringen, de *union* en de *egalisation* waren nog niet voltooid. Het tijdperk 1794-1814 zou de modernisering van de oude samenleving in een stroomversnelling brengen. Op het gebied van het bestuur, justitie, financiën en eigendom nam een nieuwe staat het initiatief tot revolutionaire vernieuwingen.

Bijlage: Overzicht van de geraadpleegde archieven

Voor wat betreft de financiële situatie in de Staatse landen van Overmaze rond 1750 zijn de archieven van de Landen van Overmaas in het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht de belangrijkste bron van informatie.⁸⁵ De ingang voor de studie van de Spaans/Oostenrijkse Landen van Overmaze in deze periode zijn de *Archives du Duché de Limbourg et des pays d'Outremeuse*, die worden bewaard bij de *Archives de l'Etat* te Luik. Hier zijn onder andere te vinden de recessen van de Statenvergaderingen, rekeningen van de landsontvangers met bijlagen, rapporten over de financiële en economische situatie van deze provincie, en kadastrale gegevens van de herziening van de *matricule* in 1778. Dit archief is in 2013/2014 opnieuw geïnventariseerd en van een nieuwe uitgebreide inleiding voorzien door de heer Bruno Dumont. Hij is ook de auteur van een bekroonde studie over de plaatselijke besturen in Dalhem en het hertogdom Limburg en een belangrijke vraagbaak voor deze studie.⁸⁶ De plaatselijke geschiedenis van de gemeenten die tegenwoordig deel zijn van de Nederlandse provincie Limburg is vooral terug te vinden bij het RHCL, archieven van de Landen van Overmaas. Het archief van de Abdij Rolduc, dat eveneens wordt bewaard bij het RHCL, bleek interessante informatie te bevatten over de werkzaamheden van abt Fabritius, die rond 1750 de woordvoerder van de Staten en belangrijkste opposant van Brussel was. De werkzaamheden van de diverse Brusselse commissarissen worden deels gedocumenteerd in memoires en correspondentie in het archief van de *Jointe des Administrations et des affaires des subsides* en haar voorgangers in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

84 J.C.G.M. Jansen, 'État détaillé des diverses impositions qui se percevaient ci-devant dans les différents pays qui composent le Département de la Meuse Inférieure', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 9 (1964) 9-142.

85 Eduard Dormans, 'De financiële verhoudingen en belastingen in de Staatse Landen van Overmaze omstreeks 1750', in: Henk Boels (ed.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 83-117.

86 Dumont, *Les communautés villageoises*.

Karen Arijs

'Die aan 't verleden raakt kan altijd tooveren'. Twee standbeelden voor Hendrik van Veldeke: lokaal initiatief en Limburgse identiteit*

Op 19 april 2009 werd op het stadhuis van Hasselt het zogenoemde Limburgcharter plechtig ondertekend door de gouverneurs van Belgisch- en Nederlands-Limburg. In deze gemeenschappelijke Limburgse beleidsnota vernemen we dat 'beide Limburgen cultureel en historisch nauw en naadloos verweven [zijn]' en dat zij 'dezelfde roots [delen]'.¹ De tekst vertolkt het gevoel dat de Belgisch-Nederlandse grens een fundamentele culturele ruimte verstoort. Al in de negentiende eeuw meenden Limburgse historici dat 'oorsprong, taal, godsdienst, zeden en gewoonten dezelfde [waren] aan deze en gene zijde der staatkundige grenzen'. Zij verwezen daarbij naar de middeleeuwse gebiedsaanduiding 'Maasgouw', dat 'de tegenwoordig Limburgsche streken aan beide oevers der Maas, van af Visé tot aan Noordbrabant' omvat zou hebben.² Mathias Kemp – een van de meer uitgesproken groot-Limburgers – schreef in zijn *Geschiedenis van Limburg* (1934) dat 'het tot den Belgischen Staat behorende Limburg [...] van de vroegste tijden af zeer vaak de lotgevallen van Oost- en Noord-Limburg deelde'. Deze Limburgse gewesten waren volgens hem 'in cultuur-historisch opzicht moeilijk van elkaar te scheiden', en hij noemt dan onder meer de in Belgisch-Limburg geboren dichter Hendrik van Veldeke als bewijs daarvan.³ Elders noemt hij Veldeke 'een kunstenaar die zowel de Nederlandsche als de Belgische provincie vertegenwoordigt'.⁴

Door latere onderzoekers is een vorm van transnationale Limburgse identiteit echter 'een farce' genoemd.⁵ De Maastrichtse stadsarchivaris Wouters merkte al in 1959 kort en bondig op: 'Laten wij de Karolingische Maasgouw met haar vage contouren buiten beschouwing, dan is tot de Franse tijd in het Maasdal geen gebied aan te wijzen dat als prototype van een provincie Limburg dienst kan

* Dit artikel komt voort uit mijn promotieonderzoek in het kader van het project *Eurocorecode – European Comparisons in Regional Cohesion, Dynamics and Expressions* (zie: <http://www.unfamiliarity.eu/>). Ik presenteerde dit artikel als paper aan een workshop 'Frontiers & Borders' aan de Universiteit Gent in september 2013.

1 Leon Frissen en Steve Stevaert, *Limburg Charter. Oost West, Limburg Best* (Hasselt 2008).

2 'Voorwoord', *De Maasgouw* 1 (1879) 1.

3 M. Kemp, *Geschiedenis van Limburg* (Maastricht 1934) 5.

4 *Idem*, 'Henric van Veldeke', in: *Noodzakelijk Pro Memorie. De Limburgsche Maaslanden in de geschiedenis der Nederlanden* (Maastricht 1941) 51-56, aldaar 51. Kemp zou ook 'actief hebben meegeijverd ter voorbereiding van de luisterrijke Hendrik van Veldeke-herdenking te Hasselt in 1928', aldus J. Droogmans, 'De literator Mathias Kemp 70 jaar. Een baanbreker van de Benelim-activiteit', *De Tijdspiegel. Cultureel Maandblad voor Limburg XVI* (1961) 58-61, aldaar 60.

5 J. Th. Leerssen, 'Limburg (B/NL): De heimelijk spottende soldaat Švejk', in: J. Tollebeek en H. Te Velde (red.), *Het geheugen van de Lage Landen* (Rekkem 2009) 26-33, aldaar 33.

doen'.⁶ Verschillende historici aan beide zijden van de grens hebben vastgesteld dat een gemeenschappelijke naam nog geen gemeenschappelijke geschiedenis impliceert en kwalificeerden het geloof aan de eenheid der beide Limburgen in verschillende bewoordingen als een 'mythe'.⁷ Een met de verenigde provincie Limburg vergelijkbaar gebied bestond pas sinds 1794 in de vorm van het door de Franse regering ingestelde departement Nedermaas. In het kader van het Verenigd Koninkrijk werd in 1815 de grotendeels op het grondgebied van dit departement gebaseerde provincie Limburg gevormd. In 1839 werd Limburg alweer gescheiden als gevolg van de Belgische onafhankelijkheid. Het oostelijk deel van Limburg werd vanaf dat moment een Nederlandse provincie, zonder voorgeschiedenis als gewest van de Republiek. Deze uitzonderingspositie in vergelijking met de rest van de natie gaf zuurstof aan regionale sentimenten, en niet een gedeeld verleden.⁸ Het gebied dat Nederlands-Limburg vormde was immers tot 1794 nooit verenigd geweest, anders dan Belgisch-Limburg waar men kon verwijzen naar een soort voorgeschiedenis als 'graafschap Loon'.

Een gemeenschappelijke Limburgse identiteit kan dus moeilijk worden gelegitimeerd door verwijzingen naar een gemeenschappelijk verleden. Dat neemt niet weg dat er na de scheiding van de beide Limburgen is gezocht naar historische elementen die een gemeenschappelijke identiteit zouden kunnen schragen. Een van de meer sprekende symbolen in deze zoektocht is de middeleeuwse dichter Hendrik van Veldeke, die in de negentiende eeuw opnieuw onder de aandacht kwam na de publicatie van Duitse edities van zijn werk. Veldeke werd in de twaalfde eeuw geboren in het huidige Belgisch-Limburg, verbleef te Maastricht, en diende aan het hof van keizer Frederik Barbarossa en zijn zoon Hendrik VI.⁹ Hij vertaalde de Anglo-Normandische mythe van Enéas en schreef *Het leven van Sint Servatius*, dat als één van de allereerste werken in het Nederlands wordt beschouwd. Een aantal fragmenten werd bestempeld als zijnde geschreven in een dialect dat refereert aan het Limburgs. De symbolische betekenis van Veldeke blijkt onder meer uit de naamgeving van de vereniging Veldeke Limburg tot instandhouding en bevordering van de Limburgse dialecten en volkscultuur. De statuten noemen het grondgebied van de Belgische en Nederlandse provincie (let op het enkelvoud!) Limburg als werkgebied, maar de

6 H.H.E. Wouters, 'De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg', *Nederlands Archiefblad. Orgaan van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* 63 (1958-1959) 213-241, aldaar 216.

7 R. Jans, 'Letterkunde in Limburg van de Frankische tot de Franse tijd', in: *Limburg's Verleden*, deel II (Maastricht 1967) 373-416, aldaar 373; Peter Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van 150 jaar beide Limburgen* (Leeuwarden 1989) 181-211; E.J. Raskin, 'De Limburgse eenheid. Realiteit of mythe?', *Limburg. Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door de Federatie van Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg* LXIX (1990); Peter J.A. Nissen, 'Ontmythologisering van de Limburgse eenheid', *De Maasgouw* 110 (1991) 39-40.

8 P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 352; A. Knotter, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', in: A. Knotter (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over Limburgse identiteit* (Zwolle 2007) 267-268.

9 J.D. Janssens, *In de schaduw van de keizer. Hendrik van Veldeke en zijn tijd (1130-1230)* (Zutphen 2007).

Een beeld van de inhuldiging van het Veldekemonument in Hasselt, 30 september 1928.
Fotocollectie Stadsarchief Hasselt.

vereniging is in 1926 opgericht in Nederlands-Limburg en heeft nog steeds een sterk Nederlands-Limburgs karakter.

In de jaren 1920 was er veel aandacht voor de persoon van Veldeke, zowel in Belgisch- als in Nederlands-Limburg. In Hasselt en Maastricht werden in 1928 en 1934 standbeelden van hem opgericht. Het monument te Hasselt van beeldhouwer H. Holemans beeldt Veldeke frontaal zittend uit met om hem heen zijn geschriften; dat in Maastricht, vervaardigd door Charles Vos, is ingetogener: Veldeke zit nadenkend te schrijven (zie afbeeldingen 1 en 2). In beide steden nam een speciaal comité van enthousiaste burgers het initiatief. De herdenkingen en de activiteiten rondom de oprichting van deze standbeelden zijn het onderwerp van dit artikel. Onderzoek naar de betekenis die de leden van de comités aan hem hechtten maakt het mogelijk dieper in te gaan op de symbolische betekenis van Veldeke voor de constructie van een al of niet gedeelde Limburgse identiteit. In een terugblik op de culturele betrekkingen tussen Belgisch- en Nederlands-Limburg stelde J.J.T. Roex in 1989 dat die in de periode tussen beide wereldoorlogen stagneerden, maar dat er in die tijd ook een tegenbeweging ontstond, en hij noemt dan de Veldeke-herdenkingen in Maastricht en Hasselt als 'bescheiden' voorbeelden, 'waar men het had over "verbroedering"'.¹⁰ Was dit inderdaad het geval? Welke doelen had men voor ogen toen Veldeke tot symbool werd verheven? Hebben de comitéleden in Hasselt en Maastricht gebruikgemaakt van ideeën over een regionale identiteit van groot-Limburg toen ze de herdenkingen organiseerden, of hebben ze een rol gespeeld in de vorming en ontwikkeling daarvan? Wie was betrokken bij de comités? Hebben ze samengewerkt, of waren er connecties?

10 J.J.T. Roex, 'De culturele betrekkingen tussen Belgisch en Nederlands Limburg na 1945', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XXXIV* (1989) 90-111, aldaar 91-92.

Veldeke als *lieu de mémoire*

De keuze voor Veldeke impliceerde een bepaalde omgang met het verleden. Historische figuren als Veldeke bezitten geen immanente betekenis, maar die betekenis wordt geconstrueerd in het kader van een verhaal over het verleden van een groep of gemeenschap.¹¹ Openbare herdenkingen geven betekenis aan dit soort symbolen. De communicatieve functie van de festiviteiten daaromheen kan bijdragen aan de collectieve beleving van groepsidentiteiten.¹² De vraag hoe een personage of kunstvoorwerp uit het verleden een regionale identiteit kan vertegenwoordigen, kan worden beantwoord door de sociale ruimtes waarin identiteiten worden geconstrueerd te analyseren.¹³ De activiteiten van de Veldeke-comités en de twee vieringen kunnen ons meer leren over deze mechanismen. Houdt de gelijktijdigheid van de initiatieven in Hasselt en Maastricht verband met de eventuele opkomst van grensoverschrijdend Limburgs besef in de vroege twintigste eeuw, een periode die ook elders in Europa wordt geassocieerd met de *birth of regionalism*?¹⁴ Ook wanneer de comitéleden geen uitdrukking wilden geven aan grensoverschrijdende regionale sentimenten, is het de moeite waard hun activiteiten en intenties te onderzoeken.

De dichter Veldeke is een typisch voorbeeld van wat de Franse historicus Pierre Nora een *lieu de mémoire* heeft genoemd. Dit begrip omvat niet alleen plaatsen in de letterlijke zin, maar veeleer herinneringselementen: zaken, personen, verhalen, begrippen, waaraan in overdrachtelijke en symbolische zin betekenis wordt toegekend voor de vorming van een collectief geschiedbewustzijn. Nora zelf omschreef een *lieu de mémoire* 'als een symbolische entiteit die voortkomt uit de verbeelding. Het is de uitkristallisering van een visie op het verleden die vast verbonden is met een bepaalde plaats, letterlijk of figuurlijk, een ritueel of zelfs een individu'. Of nog anders: 'een betekenisvolle eenheid, echt of verbeeld, die hetzij door menselijke actie, hetzij door de invloed van de tijd, voor een bepaalde gemeenschap een symbolisch element is geworden'.¹⁵

Bij het begrip *lieu de mémoire* gaat het niet in de eerste plaats om het verschijnsel of het object zelf, maar om de collectieve herinnering eraan en om de betekenis die eraan wordt gehecht voor een aan het verleden gekoppelde

11 G. Riederer, *Feiern im Reichsland. Politische Symbolik, öffentliche Festkultur und die Erfindung kollektiver Zugehörigkeiten in Elsaß-Lothringen (1871-1918)* (Trier 2004) 32: 'Gemeinschaften werden allerdings immer wieder neu konstruiert, die Symbole sind dabei der Kitt, der die jeweilige Großgruppe zusammenhält'.

12 N. Gerôme, 'La tradition politique des fêtes: interprétation et appropriation', in: A. Corbin, N. Gerôme en D. Tartakowsky (eds.), *Les usages politiques des fêtes aux XIXe-XXe siècles* (Parijs 1994) 15.

13 Vgl. C. Tacke, *Denkmal im sozialen Raum: nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1995).

14 E. Storm, 'The birth of regionalism and the crisis of reason: France, Germany and Spain', in: J. Augusteyn en E. Storm (eds.), *Region and state in nineteenth-century Europe. Nation-building, regional identities and separatism* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York 2012) 36; A. M. Thiesse, 'L'invention du régionalisme à la Belle Epoque', *Le Mouvement Social* 160 (1992) 11-32.

15 Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire*, I (Parijs 1984), geciteerd door: H.L. Wesseling, *Plaatsen van herinnering: een historisch succesverhaal* (Amsterdam 2005) 13.

identiteit. Die collectieve herinnering of dat verleden zijn niet eenduidig, maar worden 'ingezet' om bepaalde identiteiten te construeren of te versterken. 'Identiteit' kan verwijzen naar een individu, naar een groep (die bepaalde kenmerken krijgt toegewezen), of naar de combinatie van beide (als een persoon bepaalde elementen van collectieve identiteiten overneemt). De uitkomst is altijd het resultaat van een communicatief proces en dus van sociale interactie.¹⁶ Als resultaat van ervaringen en emoties, beide verweven met en gevormd door de sociale context waarin deze zich voordoen, worden patronen van in- en uitsluiting gevormd. Herkenning en bewustzijn van deze collectieve definities vormen een belangrijk onderdeel van het identificatieproces.¹⁷ Het samenspel tussen de vorming van zelfbeelden en het benoemen door buitenstaanders vormt collectieve identiteit. Identiteiten impliceren steeds begrenzing ten opzichte van anderen aan de andere zijde van een (symbolische of materiële) grens, maar in grensregio's (zoals Limburg) hoeft die grens niet per se samen te vallen met de staatsgrens, aangezien grensoverschrijdende contacten identiteitsbeleving kunnen beïnvloeden.¹⁸

Joep Leerssens boek *De bronnen van het vaderland* over cultureel nationalisme levert een nuttig analysekader voor regionale identiteitsconstructie.¹⁹ Essentieel is een 'bevorderende context' waarin de cultivatie van bepaalde culturele aspecten (taal, dialoog, kunstvoorwerpen, gewoonten) kan gedijen. Deze situatie kan zowel gecreëerd worden door culturele actoren, als door instellingen en overheden. Leerssens noemde dit respectievelijk 'sociale sfeer' en 'openbare infrastructuur'. De omgang met verschillende culturele elementen kan variëren in intensiteit: het kan gaan over het louter verzamelen, maar ook over mobilisering in navolging ervan.²⁰ Van belang is dat identiteitsconstructie in handen is van sociale actoren en niet zomaar in het luchtledige plaatsgrijpt. Verschillende niveaus van identiteitsconstructie kunnen daarbij interfereren met elkaar.²¹

Leerssens stelde vast dat de ontdekking van Veldeke door filologen in de negentiende eeuw van belang was voor de waardering van een eigen Nederlandstalige cultuur, los van de Duitse. Tot de ontdekking van het Servatius-manuscript door de uit Belgisch-Limburg afkomstige taalgeleerde Jan Hendrik Bormans (1801-1878) had Veldeke bekendgestaan als een Duitse dichter. De ontdekking dat

16 C. Tilly, *Stories, identities, and political change* (Oxford 2002) xiii; W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107, 4 (1994) 623.

17 G. Rose, 'Place and identity: a sense of place', in: D. Massey en P. Jess (eds.), *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization* (Oxford 1995) 88-89; Frijhoff, 'Identiteit', 622.

18 K. Martin, *Das Eigene in der Fremde. Grenzüberschreitende Beziehungen in der deutsch-französischen Kontaktzone des Saar-Mosel-Raumes (1850-1914)* (Saarbrücken 2008) 19-20.

19 J. Th. Leerssens, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* (Nijmegen 2006); zie voor de regionale toepasbaarheid ook: *idem*, 'Een beetje buitenland. Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme', in: Knotter (red.), *Dit is Limburg!*, 229-250.

20 Leerssens, *De bronnen van het vaderland*, 170-171.

21 Vgl. X.M. Núñez, 'Historiographical Approaches to Sub-national Identities in Europe: A Reappraisal and Some Suggestions', in: Augusteijn en Storm, *Region*, 27; *idem*, 'The Region as Essence of the Fatherland: Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1840-1936)', *European History Quarterly* 31 (2001) 485.

Veldeke niet in het Rijnlandse Duits, maar in het dialect van het graafschap Loon had geschreven, maakte hem voor Bormans een Nederlandstalige Belg:

De *Sint Servaas*, zo lang tevergeefs in Duitsland gezocht, bleek in België teruggevonden te moeten worden. [...] En het gedicht, dat is niet in het Hoogduits geschreven, ook niet in het Platduits, maar in het Diets, in Limburgs dialect, in de taal van het oude graafschap Loon. [...] Deze dichter is met ingang van vandaag teruggeschonken aan België²²

Elders noemt hij Veldeke volstrekt anachronistisch: 'een Nederlander en ja! een Limburger uit het Graefschap Loon'.²³ Het begrip 'Nederlander' in dit citaat moet eerder als taalidentiteit worden opgevat dan als nationaliteit. De Nederlandstaligheid van Veldeke was voor Bormans mede van belang in het kader van de ontlukende Belgische taalstrijd, waarin de waardering van de Nederlandstalige cultuur een grote rol speelde.

De hier geschetste context van de 'ontdekking' van Veldekes herkomst en achtergrond zou ook latere interpretaties bepalen, aldus Veldeke-kenner Jozef Janssens:

Voor België was Veldeke een Hasselaar, een Vlaming in de moderne politieke betekenis; voor Nederland een Maastrichtenaar, in ieder geval een Limburger die zijn werk in het oud-Limburgs had geschreven tot meerdere eer en glorie van het Limburgse volk. Voor Duitsland was hij de grote Duitse dichter²⁴

In dit artikel wil ik de betekenis van de Veldeke-herdenkingen voor de opbouw van verschillende regionale en nationale identiteiten uitdiepen. Voor het onderzoek heb ik gebruikgemaakt van de verslagen van de beraadslagingen van de gemeenteraden van Maastricht en Hasselt, informatie over de voornaamste comitéleden en hun correspondentie (voornamelijk in Hasselt, aangezien de bronnen in Maastricht schaars zijn).

Het comité in Maastricht

De verwezenlijking van het standbeeld van Veldeke in Maastricht was te danken aan culturele actoren, die geïnteresseerd waren in (lokale) geschiedenis en de missie hadden opgevat er publieke interesse voor op te wekken. Het idee ontstond al in 1875.²⁵ In augustus 1910 werd het zestiende *Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* in Maastricht georganiseerd. Filoloog J. te Winkel (1847-1927), hoogleraar te Amsterdam, verzocht in zijn rede de deelnemers dringend om

22 J.H. Bormans, 'Sur la découverte de deux anciens poèmes thiois jusqu'ici perdus ou ignorés', *Bulletins de l'Académie royale des sciences et des beaux-arts de Belgique* 2 (1857) 501-507, aldaar 506, vertaald en geciteerd door Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 145-146.

23 Geciteerd in *ibidem*, 146. Zie uitgebreider over Bormans: Joep Leerssen, 'Jan Hendrik Bormans (1801-1878), Veldekes Servaaslegende en de nationale geleerdheid', *Publications* 144 (2008) 97-113.

24 Janssens, *In de schaduw van de keizer*, 28.

25 Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 170-171.

De onthulling van het Veldekemonument op het gelijknamige pleintje achter de Sint-Janskerk in Maastricht, 10 september 1934. Fotocollectie RHCL.

meer aandacht aan Veldeke te besteden. Te Winkel noemde de dichter de voorganger van de Zuid- en Noord-Nederlandse literatuur, die daarmee Belgisch- en Nederlands-Limburg verbond:

In de tijd van Van Veldeke bestond Nederland enkel in een verre toekomst. [...] Wanneer ik zeg 'onze' oudste poëet, dan bedoel ik daarmee die van Zuid- en Noord-Nederland; tevens [...] vertegenwoordigt ook Heinrich van Veldeke, als afkomstig uit Belgisch, als bewoner van Nederlandsch Limburg, Zuid en Noord tegelijk.²⁶

Te Winkel wenste met zijn lezing de overige congresgangers te enthousiasmeren. Aan het slot van zijn lezing plaatste hij Veldeke in een Groot-Nederlands kader:

Wanneer te Maastricht het beeld zal verrezen zijn van den begaafden dichter, die dàar de vrijheid en onafhankelijkheid der eigen Nederlandsche taal tegenover Fransch en Latijn het eerst niet gehandhaafd, maar gevestigd heeft, dan zal ieder – tot de kleinste straatjongen daar – en zal geheel Groot Nederland het weten en ons kunnen nazegen: 'Van Maastricht begon de Victorie!'²⁷

²⁶ *Rede uitgesproken door Prof. Dr. Jan te Winkel over Hendrik van Veldeke op het XXIe Taal- en Letterkundig congres te Maastricht (Maastricht 1910) 8-10.*

²⁷ *Idem*, 11.

Het voorstel om hem met een beeld te eren kwam tot rijping in het 'Regelingscomité' van het congres. Gebaseerd op de argumenten van Te Winkel werd een pamflet opgesteld met de vraag om financiële steun. Veldeke werd een Limburger genoemd, de eerste dichter van het Noorden én het Zuiden van Nederland, streekgenoot, wiens invloed de grens overschreed tot in Duitsland.²⁸

Over het feitelijke functioneren van het comité in Maastricht is, behalve in het verslag van het congres in 1910, weinig informatie beschikbaar.²⁹ Via de verslagen van de gemeenteraad van Maastricht weten we dat de kwestie van het oprichten van een standbeeld voor de 'Limburger Hendrik van Veldeke, de oudste van de Nederlandse dichters' werd behandeld op 10 oktober 1919, nadat een verzoek van het comité was ingediend. De verzameling van contributies was al gestart en een bedrag van 138,50 gulden was tot zover bijeengebracht.³⁰ In december 1920 werd 346,25 gulden gestort voor de oprichting van het standbeeld.³¹ In de daaropvolgende jaren bieden de verslagen van de gemeenteraad geen informatie meer.

Het 'Comité ter herdenking van den 80osten verjaardag van Heynreyck Van Veldeken' bracht in 1927 een brochure uit, waarin Veldeke een 'Nederlandsch-Limburgsche edelman' werd genoemd, geboren in de 'regio tussen Maastricht en Hasselt', maar 'een figuur van *nationale* en *Grootnederlandsche* beteekenis':

De herdenking van den 80osten verjaardag van Heynryck van Veldeken dient verder te gaan dan Maastricht en Hasselt! Moge zij doordringen tot ver buiten onze landpalen, waar men Nederlandsch spreekt en Nederlandsch voelt: tot in Vlaamsch-België, Vlaamsch-Frankrijk, Nederlandsch Oost- en West-Indië en Zuid-Afrika. [...] Mogen wij weldra door den vrijgevigigen steun van alle Grootnederlanders het gedenkteeken van Heynryck van Veldeken kunnen oprichten [...] als een zinnebeeld en een blijvende getuigenis der Grootnederlandsche saâmhoorigheid van Taal en Stam!³²

Het comité stond onder bescherming van koningin Wilhelmina en onder de erevoorzitters bevonden zich prins Hendrik, de commissaris van de koningin baron van Hövell tot Westerflier, de burgemeester van Maastricht L.B.J. van Oppen, de bisschop van Roermond L.J.A.H. Schrijnen, verschillende nationale politici en de voorzitter van het Algemeen Nederlands Verbond P.J. de Kanter. De feitelijke krachten achter de onderneming waren H.J.E. Endepols en E.J.H. Jaspas. Joseph Endepols (1877-1962) studeerde Nederlandse filologie en was docent in Maastricht; Edmond Jaspas (1872-1946) was kantonrechter in Maastricht. Beiden

28 RHCL, nr. 21.106, archief van de Regelingscommissie van het 31e taal- en letterkundig congres te Maastricht (1910-1912, 1926), 21.106, inv.nr. 2: 'Oproep geldelijke bijdragen, Maastricht, April 1912'.

29 De archieftoegangen in het RHCL geven aan dat informatie met betrekking tot inkomsten en uitgaven van het comité werd bewaard, met de aantekening dat 'dit comité was opgezet als voortvloeisel uit het Letterkundig Congres', maar helaas is de map in kwestie verloren gegaan: *ibidem*, inv.nr. 5.

30 RHCL, *Handelingen van de Gemeenteraad van Maastricht over het jaar 1910*: vergadering 10/10/1910.

31 *Ibidem*, vergadering 14/12/1912.

32 SHCL, coll. grijze literatuur Lim 8218: brochure 'Comité ter herdenking van den 80osten verjaardag van Heynreyck Van Veldeken. Maastricht ... juni/juli 1927', 2 en 4 (curs. In origineel).

waren in 1926 betrokken bij de oprichting van de vereniging Veldeke en publiceerden over Limburgs dialect en geschiedenis.³³ Het was Endepols geweest die Te Winkel in 1910 had aangezet om voor een standbeeld voor Veldeke te pleiten.

De leden van het Maastrichtse comité waren op de hoogte van de plannen in Hasselt, maar ze voelden zich daardoor niet bedreigd. Hun keuze voor Maastricht als plek voor een monument voor Veldeke leek hen vanzelfsprekend, aangezien hij in de stad had gewerkt en gewoond. Hun Veldeke was verbonden met de taal: alle Nederlandstaligen uit de hele wereld konden zonder onderscheid worden betrokken.

Voor deze voorvechters was de gevoelde taalverwantschap met de Nederlandstalige Belgen niet in strijd met een sterke gehechtheid aan het eigen vaderland. Jaspar was in 1918 medeoprichter en voorzitter geweest van het zogenaamde anti-annexatie-comité, dat zich fel verzette tegen de Belgische wens tot annexatie van Nederlands-Limburg en daartegen een grote vaderlandslievende campagne organiseerde. In woord en geschrift legden zowel Jaspar als Endepols getuigenis af van hun trouw aan Nederland en Oranje.³⁴ In 1925 publiceerden zij een brochure *Oranje en Maastricht*, waarin Veldeke via de stad Maastricht werd ingelijfd in de geschiedenis van de Nederlandse natie. Na eerst verwezen te hebben naar 'het oudste Nederlandsche gedicht' over 'het leven van een Maastrichtschen bisschop' door 'de oudste Nederlandsche dichter, de Zuid-Limburger Hendrik van Veldeke', en daarna naar de vermelding van Maastricht als enige 'Nederlandsche stad' in het Wilhelmus, luidde de conclusie:

Aldus is de naam Maastricht onafscheidelijk verbonden met den aanvang der geschreven Nederlandsche taal en der Nederlandsche onafhankelijkheid. Hendrik van Veldeke, Willem van Oranje, Maastricht zijn drie namen van meer dan gewone betekenis voor den Nederlander, die het ontstaan van zijn taal en volk kent.³⁵

Maar het standbeeld van Veldeke moest volgens een andere, anonieme ijveraar ook dienen ter versterking van het regionale en lokale besef tegenover 'het Noorden': 'Zoo zou het standbeeld van Hendrik van Veldeken te Maastricht staan als het stilzwijgend en toch zoo sprekend antwoord van den Nederlandschen Maastrichtenaar aan het Noorden, dat hem zoo lang zeker niet achtend heeft aangezien'. Volgens deze auteur was 'Van Veldeken's letterkunde [ook] een Katholieke':

33 P.J. Ubachs en I.M.H.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005).

34 Lou Spronck, 'Joseph Endepols (1877-1962), taalgeleerd ereburger', in: Eric van Royen (red.), *Maastricht Kennisstad. 850 jaar onderwijs en wetenschap* (Nijmegen 2011) 179-195, aldaar 182; een uitgebreidere versie van dit artikel verscheen als boekje: *idem, Dr. Joseph Endepols 1877-1962. Woordenaar en dialectoloog* (Maastricht 2012). Zie ook: H.J.E. Endepols, 'Edmond Jacques Hubert Jaspar (Maastricht, 17 October 1872 - 7 Augustus 1946)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1945-1946) 110-119.

35 J. Endepols en E. Jaspar, *Oranje en Maastricht* (Maastricht 1925) 4-5.

Zoo zou voor het Katholieke Maastricht het standbeeld van Heynryck van Veldeken daar staan als een zwijgend en toch zoo sprekend antwoord aan de nieuwelingen die ook aan Maastricht gaarne zijn oer-karakter zouden ontnemen en daarmee een groote maatschappelijke ellende over de stad zouden brengen; aan de gevaarlijke metselaars, die met een sociologischen muur priesterstand en burgerij zouden willen scheiden als twee vreemde elementen op onderling vreemd gebied.³⁶

Voor deze voorstander had een standbeeld van Veldeke betekenis als symbool van Maastrichtse eigenheid in contrast met de Noord-Nederlanders en de (uit het noorden afkomstige) 'nieuwelingen'. Het karakter van deze lokale held werd gedefinieerd als afwijkend in nationaal verband. Door hem tegenover de rest van de Nederlandse natie te plaatsen werd de Veldeke-verering daardoor niet-temin 'ingezet' in een nationaal kader.

Het comité in Hasselt

Na de splitsing van Limburg in 1839 werd Belgisch-Limburg de kleinste provincie van het land, relatief dun bevolkt en economisch achtergesteld. Hasselt zag zichzelf gepromoveerd tot hoofdstad.³⁷ De sociaal-culturele elite in Hasselt, zoals in andere Vlaamse steden, maakte vanaf het einde van de achttiende eeuw voornamelijk gebruik van het Frans. In de late negentiende eeuw werden verschillende Vlaamse initiatieven ondernomen, zoals de publicatie van het nieuwsblad *De Onafhankelyke* en later 't *Daghet in den Oosten* en *De Kabouter uit het Land van Loon* door lokale persman Ceysens, die in 1875 ook een sectie van het *Davidfonds* had opgericht voor de promotie van Vlaamse cultuur. Eén van de prominentste figuren van Vlaamse bewustwording in Hasselt was Eugeen Leën. Hij vond *De Onafhankelyke* te gematigd en begon in 1904 zijn eigen *Gazet van Hasselt*.³⁸ Jozef Lyna was op dat moment stadsarchivaris van Hasselt, één van de medeoprichters van de *Geschied- en Oudheidkundige Studiekring van Limburg* en later van het culturele tijdschrift *De Tijdspiegel*.³⁹ Samen vormden ze de spil van het Veldeke-comité in Hasselt. Hun correspondentie bleef bewaard, met vaak twee versies van brieven en officieel drukwerk: één in klad en één uiteindelijke versie. In veel gevallen staan in de originelen, vooral in de door Leën geschreven stukken, andere argumenten dan in het daadwerkelijk gedrukte stuk.

36 SHCL, coll. grijze literatuur Lim 8470: F.H., *Een standbeeld voor Heynryck van Veldeken. Een woord aan Maastricht* (Maastricht z.j.) 5-6. 'Metselaars' verwijst naar 'vrijmetselaars' die in klerikale kringen als aanstichters van allerlei seculiere stromingen werden beschouwd.

37 D. Lyna, 'Zo dichtbij en toch zo ver weg. Een socio-demografische schets van 19de-eeuws Hasselt', in: D. Lyna (red.), *Een sprong voorwaarts. Hasselt tussen 1800 en 1900* (Hasselt 2010) 96.

38 B. De Keyser, 'Een steeds verbredend perspectief. Het politieke leven in Hasselt doorheen de 19de eeuw', in: *ibidem*, 49-52.

39 J. Brouwers, 'Lyna, Jozef', in: *Koninklijke Academiën van België. Nationaal biografisch woordenboek* 11 (Brussel 1985) 460-463.

Eugeen Leën (1862-1932), drukker, uitgever en bezieler van het Hasseltse Veldeke-comité, stond model voor het Veldekemonument in zijn stad. Olieverf op doek (privébezit). Foto: Stad Hasselt, Annemie America.

Het *Leesgezelschap*, opgericht door Leën, publiceerde in 1925 een 'oproep' 'vanwege het gebrek aan aandacht in Limburg' voor 'een zijner roemrijke zonen'. De leden van het in dat jaar opgerichte tijdelijke comité (naast Leën en Lyna ook X. Byvoet, L. Engelen, J. Indekeu, J. Robyns en P. Smolders) meenden dat er in 1926 in Limburg en in alle andere Vlaamse provincies iets moest gebeuren om 'een van de grondleggers van Vlaamse literatuur' te herdenken, aangezien '[...] niet Vlaanderen of Brabant moeten beschouwd worden als bakermat der Vlaamsche letterkunde, maar wel Limburg [...]'. Het idee om iets te organiseren bestond al sinds 1924, toen A. Paquay in een brief aan Leën suggereerde dat 1925 een geschikt jaar zou kunnen zijn voor de herdenking van de 800e verjaardag van Veldeke, hoewel de bewijzen daarvoor schaars en vaag waren. Uiteindelijk, omdat de organisatie trager liep dan aanvankelijk gedacht, werd 1928 gekozen.

Veldeke werd voorgesteld als een Limburgs, maar ook als Vlaams symbool: 'vader der dietsche dichters algader'.⁴⁰ De comitéleden wilden daarom de viering uitbreiden tot buiten de grenzen van de eigen provincie. Een aantal mensen reageerde positief op de oproep, waaronder de katholieke en Vlaamsgezinde

⁴⁰ Stadsarchief Hasselt (SAH), Archief Hendrik van Veldekecomité (AHV), PABV 028, nr. 2a: 'Oproep 800ste verjaardag van Hendrik van Veldeke's geboorte'.

burgemeester van Antwerpen Frans Van Cauwelaert en monseigneur Martin-Hubert Rutten. Jozef Muls, conservator van het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen, stemde toe om zitting te nemen in het comité, maar stelde een uitbreiding van het initiatief voor naar Nederland. In zijn brieven somde hij een aantal Nederlandse academici op dat mogelijk geïnteresseerd kon zijn.⁴¹ De oproep werd daarop verspreid in de Nederlandse pers. In 1926 traden Leën en Lyna in contact met de Amsterdamse filoloog en leraar Felix Leviticus. Deze had een artikel geschreven over Veldeke dat was gepubliceerd in het *Algemeen Handelsblad* en de (Nederlandse) *Limburger Koerier*.⁴² Leviticus had zelf een brief geschreven aan het comité in Hasselt, nadat hij de oproep had gelezen.⁴³

Ondanks deze voorzichtige toenaderingen was Muls niet tevreden over de pogingen om Nederlanders te betrekken bij het Belgisch-Limburgse initiatief. De reactie van Leën en Lyna op Muls' suggestie is niet onmiddellijk af te leiden, maar in maart 1927 schreef Muls een nieuwe brief aan het comité waarin hij zijn vraag herhaalde.⁴⁴ De uiteindelijk beslissing van het Hasseltse comité was vrij omslachtig. Drie comités werden opgericht: een 'plaatselijk uitvoerend comité' met leden uit Belgisch-Limburg, een 'provinciaal comité' waarin ook plaats was voor leden uit Nederlands-Limburg en tot slot een 'algemeen comité' met daarin de Nederlandse academicus Leviticus. Het algemene comité kwam onder bescherming van prins Leopold en ook minister van Wetenschappen en Kunsten Huysmans, gouverneur Verwilghen, senator Vermeulen en de Hasseltse burgemeester Portmans namen hierin plaats.

Het leek op een tactiek om iedereen tevreden te houden, en zelfs voor de oprichters was het niet geheel duidelijk hoe de comités dienden te werken. In een brief van Leën aan Lyna uit 1927 schreef deze:

Gij wilt of wij willen dat Blanie, Gessler, Gauven en misschien nog anderen van het plaatselijk comiteit deel zal uitmaken. Moet dat dan aan die heeren niet gevraagd worden?... En aanvaarden zij, is het dan niet pas dat die kwestie van Hollanders dient gesteld: die heeren, zoo zij van 't Com. deel uit maken, hebben toch het recht in die zaak mee te spreken? Dan, wat het plaatsel. of prov. comiteit betreft: gaat het alleen om Dr. Endepols en dien meen ik dat wij maar moeilijk weer van kant kunnen schuiven, en wat het eerecomiteit aangaat zou het toch bezwaarlijk wezen menschen die men gevraagd heeft te weigeren en die zijn er een 20-tal, niet de eersten de besten hoor!⁴⁵

De verklaring voor de procedure verschilde van brief tot brief. In een brief aan Huysmans stond dat enkel mensen uit Limburg plaats zouden nemen in het plaatselijk uitvoerende comité: 'omdat Van Veldeke uit Limburg kwam en daarom onze provincie aangewezen is om aan de herdenking bij te dragen'.⁴⁶

41 *Ibidem*, nr. 11: 'Brief 20/06/1926'.

42 *Ibidem*, nr. 8 en 10: 'Brief 19/02/1926' en 'Brief 06/04/1926'; *Limburger Koerier* 01/04/1927.

43 *Ibidem*, nr. 11: 'Brief Leviticus aan de comité, 20/06/1926'.

44 *Ibidem*, nr. 17: 'Brief 29/03/1927'.

45 *Ibidem*, nr. 21: 'Brief Leën aan Lyna, 04/04/1927'.

46 *Ibidem*, nr. 27: 'Brief comité aan Huysmans', niet gedateerd (1927, aangezien de brief de oproep van 1927 vermeldt).

In een brief aan Van Cauwelaert, burgemeester van Antwerpen, werd gesteld dat de intentie nog steeds was om de herdenking een 'nationaal karakter' te geven.⁴⁷ Lyna drong in een brief aan H. Leurs van de Vlaamse toeristenbond aan dat Leurs plaats moest nemen in het comité, omdat het project een Vlaams karakter moest hebben;⁴⁸ niettemin doneerde de *Academie Royale de langue et de littérature françaises* een contributie.⁴⁹

'Onvergeeflijke onrechtvaardigheid, mishandeling'

Ondanks de ingewikkelde constructie van verschillende comités, begon de samenwerking met Nederland vorm te krijgen. De communicatie tussen de Nederlandse en Belgische comitéleden liep echter niet op rolletjes. In het verslag van de vergadering van het plaatselijke comité van april 1927 staat dat

van de aanwezigheid van den Hr Endepols gebruik (wordt gemaakt) om aan de vergadering te vragen hoe België met Holland zal kunnen samengaan, daar te Maastricht een Comité op het oog heeft ook aldaar een gedenkteekeken op te richten. Dit onverwachte besluit van het Comité van Maastricht, dat wij meenden gevormd te zijn om onze onderneming te steunen, is voor de leden een verrassing die niet aangenaam mag genoemd worden. Enkele leden zijn overtuigd dat de houding van het Maastrichtsch Comité alle verdere samenwerking uitsluit.

Endepols verdedigde zich door duidelijk te maken dat hun idee terugging tot 1910 (en zelfs vroeger). Blijkbaar was Leën niet volledig overtuigd, maar als compromis stelde hij voor Endepols als vicepresident in Hasselt aan te stellen en E.H. Daniëls in het comité in Maastricht. Deze beslissing kalmeerde de leden.⁵⁰ Dat het ongenoegen daarmee niet was verdwenen wordt geïllustreerd door passages in verschillende brieven van de comitéleden. In een brief aan burgemeester Portmans van Hasselt luidde het dat:

Te Maastricht, waar het idee van ons is overgenomen en deze viering minder gewettigd is dan hier, is de organisatie reeds zoo ver gevorderd dat reeds sprake is van de oprichting van een monument. Eenparig werd dan ook besloten dat we ons niet bij voor[t]during het gras moeten onder de voeten laten wegsnijden en daarom wordt al het mogelijke gedaan om de bevolking voor deze onderneming over te halen.⁵¹

47 *Ibidem*, nr. 26: 'Brief comité aan Van Cauwelaert, gedateerd voor 1927'.

48 *Ibidem*, nr. 51: 'Brief Leën aan Leurs, 20/03/1928'.

49 *Ibidem*, nr. 96: 'Brief comité aan minister Huysmans, 09/03/1928'.

50 *Ibidem*, nr. 62: 'Verslag van de vergadering op 01/04/1927'. Zie hierover ook: Janssens, *In de schaduw van de keizer*, 18-19.

51 SAH, AHV, PABV 028, nr. 25a: 'Kladbrief, niet gedateerd (1927, gezien de brief de oproep van 1927 vermeldt), comité aan Portmans'.

In de brief aan burgemeester Van Cauwelaert werd uitgelegd dat

na lang getwijfel op 24 maart een plaatselijk uitvoerend comité was opgericht, maar dat ook een Vlaams comité zou worden opgericht. Een Vlaams comité in plaats van een Belgisch-Nederlands, want het is ons onmogelijk geworden met Holland saam te werken, niet omdat het Hollands-Belgisch verdrag is verworpen geworden; het groote euvel ligt in het feit dat te Maastricht ook een Veldeke-Commissie is tot stand gekomen dat op de oprichting van een gedenkteeken te Maastricht aanstuurt.⁵²

Deze discussies tonen aan dat het wederzijdse contact tussen de leden van de twee comités op zijn minst gezegd beperkt was. Leviticus legde in een brief aan het Belgisch-Limburgse comité uit dat hij Endepols in Maastricht een bezoek had gebracht, en dat hij op diens verzoek ook plaats had genomen in het comité daar.⁵³ In de archieven wordt geen correspondentie bewaard tussen Endepols en het comité. Los van de vergaderingen waarbij Endepols aanwezig was, is het onduidelijk of de comitéleden in Hasselt ooit de Maastrichtse comitéleden spraken of zagen.

Het concept van een 'oproep' die in 1927 naar kranten en tijdschriften werd gestuurd met de vraag om contributies voor het monument, bevatte de zin: 'Deze oproep gaat dan ook uit naar alle Vlamingen (en Nederlanders) voor wie cultuur en verleden meer zijn dan ijdele woorden'. Het woord Nederlanders was doorgehaald. In een tweede concept lezen we dat, hoewel er algemene aanvaarding is van de bijzondere positie van Veldeke in de Nederlandse literatuur,

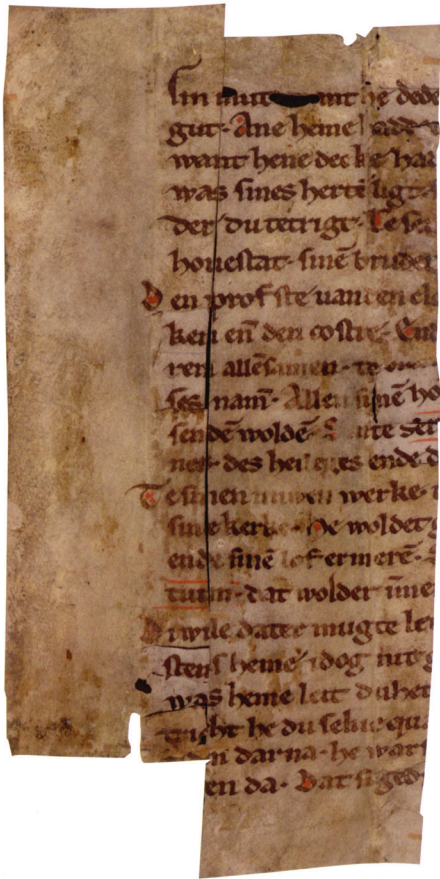
deze Limburger tot dusver uitsluitend in den vreemde (werd) gevierd: te Berlijn kreeg hij zijne standbeeld en te Maestricht worden maatregelen getroffen om hem op een gelijkwaardige wijze te verheerlijken. Alleen Limburg en Vlaamsch België, die op de eerste plaats zijn aangewezen om hem te huldigen, lieten zich niet [*sic*] onbetuigd. Het is nu tijd dat we onze onverschilligheid jegens onzen beroemden voorvader, waarvan ons uiteindelijk een verwijt zal worden gemaakt, laten varen.

Met potlood voegde de schrijver de woorden toe: *onvergeeflijke onrechtvaardigheid, miskennis*.⁵⁴ Desondanks maakte er wel een Nederlander deel uit van het algemeen comité, bestaande uit inspecteur van openbaar onderwijs Léon Goemans uit Brussel, conservator Muls uit Antwerpen, historicus E.H.P. Daniëls uit Hasselt en Leviticus uit Amsterdam. En in de verbeterde proefvellen van de oproep was de zin 'de dankbare gevoelens van de Limburgsche intellectueelen jegens hun groote mannen' door middel van doorhalingen veranderd in: 'de

52 *Ibidem*, nr. 26: 'Kladbrief', niet gedateerd (1927). Het 'Hollands-Belgisch Verdrag' verwijst naar het verdrag uit 1925 om een waterweg te realiseren tussen Antwerpen en de Rijn, dat in 1927 door de Nederlandse Eerste Kamer werd verworpen. Zie: Henk te Velde. 'Het verdrag dat er niet kwam. Het Belgisch-Nederlands verdrag van 1927', in: Tollebeek en Te Velde (red.), *Het geheugen van de Lage Landen*, 155-161.

53 SAH, AHV, PABV 028, nr. 63: 'Brief Leviticus aan het comité, 12/04/1927'.

54 *Ibidem*, nr. 42: 'Kladversie oproep van Veldeke'.

Fragment van het handschrift van Veldekes 'Leven van Sint-Servaes' van omstreeks 1200, bewaard in de Bayerische Staatsbibliothek te München. Bron: J.D. Janssens, *In de schaduw van de keizer: Hendrik van Veldeke en zijn tijd, 1130-1230* (Zutphen 2007).

eensgezinde gevoelens van al de Vlaamsche en Nederlandsche intellectueelen', met de aanvullende zin: 'Ook Nederland wil ons zijn sympathie betuigen jegens onzen landgenoot, waarvan de wonderbare dichtkunst voor de eerste maal tot uiting kwam te Maestricht'.⁵⁵

Achter het net vissen

Het Belgische comité worstelde duidelijk met de vraag hoe de herdenking van Hendrik van Veldeke in relatie stond tot de provincie, de natie en het buurland.

55 *Ibidem*, nr. 47: 'Gedrukte oproep van Veldeke met wijzigingen in inkt'.

Kritische opmerkingen werden gemaakt. Jozef Vercoullie, professor in de filologie in Gent, schreef aan Lyna:

Ik wil wel lid zijn van Uw Comiteit en er ook mijn penning in storten; maar ik vraag me af of we na de stichting van het Maastrichtsch Comité niet achter het net visschen. Nu zullen de Vlamingen aan Maastricht niets geven, wat voor den wissel al gaar moeilijk was - en dan wederkeerig de Hollanders aan Hasselt niet. In deze omstandigheden komt er te Hasselt zeker niets terecht.⁵⁶

Waarschijnlijk beseften Leën en Lyna dit ook. Alles wijst op het dilemma van de organisatoren. Enerzijds zochten ze erkenning voor Veldeke. Hoe kon dat doel beter gediend worden, dan door geloofwaardige academici aan te spreken, natuurlijk niet alleen uit Limburg, maar uit het hele taalgebied? Aan de andere kant wilden Lyna en Leën Veldeke duidelijk bevorderen tot een symbool voor Limburg en Vlaanderen. Ze trachtten hem te associëren met Hasselt, Belgisch-Limburg (als opvolger van het graafschap Loon), en het Limburgs dialect. Het comité in Maastricht was geen bondgenoot, maar een concurrent, Maastricht was geen Limburgse stad zoals Hasselt, maar een stad in het 'buitenland'. Veldeke stond niet voor de grensoverschrijdende regio Limburg, maar voor Vlaams Limburg.

In de opzet van een oproep van het Hasseltse comité aan de bevolking uit 1927 lezen we vooral lokale en regionale argumenten:

Voor degenen die onze pogingen altoos hebben willen doen doodwensen met: 't is ne flamingantenboel', herhalen we de woorden die aanvankelijk en met eenparigheid door ons allen werden uitgesproken: deze herdenking heeft met de politiek niets uit te staan. Het monument van Veldeke zal niet alleen zijn een herdenking van den eersten dichter, van den grootsten man die ooit in Limburg werd geboren, het is tevens een steen aan onze aloude Loonsche beschaving. Het is geen echte Limburger die H. van Veldeke verguist [...] Wie er fier over is een Hasselaar te zijn, zal ook graag tot de verfraaiing van zijne stad medehelpen.⁵⁷

Het comité slaagde er moeilijk in om het benodigde geld in te zamelen, vooral nadat het idee was opgekomen om ook nog een gedenkplaat op de molen in Spalbeek te plaatsen, waar Veldeke geboren zou zijn. Ondanks verschillende oproepen aan alle Belgische gemeenten, de bevolking van Limburg, verschillende verenigingen en individuen, bleek het opgehaalde bedrag te weinig te zijn. De gemeenteraad van Hasselt was unaniem akkoord gegaan met een bijdrage van 10.000 Belgische frank,⁵⁸ maar de minister van wetenschappen en kunsten verleende het comité slechts 5.000 frank in plaats van de 10.000 waar het om

56 *Ibidem*, nr. 49: 'Brief Vercouilli aan Lyna, 18/07/1927'.

57 *Ibidem*, nr. 68: 'Kladversie bericht aan bevolking door Comité'.

58 SAH, 172.2 504.6, Officiële Verslagen van de Gemeenteraad: 'Vergadering 02/04/1928'.

gevraagd had.⁵⁹ Nieuwe brieven werden aan gemeenten gestuurd, dit keer met argumenten van de gouverneur van Limburg: 'Ik koester de hoop, schreef Hr Gouverneur ons verder, dat Limburg en gansch België in gevoelens van saamhoorigheid mogen bijdragen tot het welgelukken van uw edel streven, dat we hem tot dusver miskenden'.⁶⁰ In de oproep van de gouverneur werd Veldeke opnieuw als Loonse (d.i. Belgisch-Limburgse) en nationaal-Belgische dichter voorgesteld:

Limburg, d.i. het oude Graafschap Loon, mag fier terugblikken op het eerste goede prozawerk dat in onze taal geschreven werd [...] Limburg, waar de eerste beschaving in België gebloeid heeft [...] Hier is nu de man die heel België en daarbij gans het Nederlands sprekende volk aan Limburg mogen benijden. [...] Van Veldeke is de roem en het sieraad van heel ons Vaderland, hij, de Eerste Letterkundige van alle negen gouwen van België.⁶¹

Het gerucht dat Veldeke eigenlijk Duits was hielp waarschijnlijk niet.⁶² Belgicistische kringen beschouwden Veldeke als een halve Duitser ('mi boche'), daarbij refererend aan het Duitsgezinde Vlaamse activisme tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁶³ *Les Nouvelles* schoot ook de kwalificatie 'Vader der Nederlandsche Dichters' in het verkeerde keelgat:

Tous les organisateurs ont admis cela sans protester, annexant ainsi la Belgique à la Hollande, selon le voeu des pires activistes qui rêvaient de joindre aux Pays Bas, c'est-à-dire à l'Allemagne, les provinces belges de langue flamande ...⁶⁴

De Vlaamsgezinde *Postrijder* verdedigde de hele onderneming vanuit Vlaams perspectief, waarbij de Belgisch-Nederlandse samenwerking naar de achtergrond verdween: '[...] hij is kort en goed de vader der Vlaamsche, dus ook der geheele Nederlandsche letterkunde - die immers hier in de zuidelijke Nederlanden begon [...]. Wel een titel dus tot dank en hulde, tot fiere herdenking, van de zijde van alle Belgen, en de Limburgers geheel in 't bijzonder!'.⁶⁵ Een ander persbericht was niet minder uitgesproken: 'Waarom deze polemiek op dit ogenblik zal de lezer denken? De reden is eenvoudig: de zon schijnt niet meer op de Franskiljonse vaan'. Comitélid Lyna concludeerde na afloop dat deze

59 SAH, AHV, PABV 028 nr. 109: 'Brief Lyna aan Directeur Lambotte voor Minister van Kunsten en Wetenschappen, 29/06/1928'.

60 *Ibidem*, nr. 119: 'Kladversie brief comité'.

61 De tekst van de oproep is afgedrukt in: *De Tijdspiegel. Cultureel Maandblad voor Limburg XIII* (1958) Themanummer: 'o jaar van Veldeke-actie', 174.

62 KBR, *Nieuw Limburg*, 01/09/1928: 'Van Veldeke zou Duits zijn!'

63 Janssens, *In de schaduw van de keizer*, 19, citerend uit *Les Nouvelles*, 25/10/1928.

64 *Les Nouvelles*, 11/10/1928, geciteerd door *ibidem*. Vertaling: 'Al de organisatoren hebben daarin toegestemd zonder te protesteren. Zij annexeren op die manier België bij Holland, volgens de wens van de ergste activisten die ervan droomden om de Belgische Vlaamstalige provincies bij Nederland te voegen, dat wil zeggen bij Duitsland ...'.

65 SAH, AHV, PABV 028, *De Postrijder*, 15/09/1928.

'franskiljonse drijverij' slechts één nadelig gevolg hadden gehad: 'de Vlaamse kleuren hebben niet mogen wapperen op het van Veldeke-plein op de heuglijke dag der onthulling; deze tegenslag ging nochtans onopgemerkt voorbij, zo groots en onbestreden was de triomf van ons Vlaams offensief'.⁶⁶ Zo was dus de Veldekeherdenking onderdeel geworden van de strijd tussen pro- en anti-Vlaamsgezinden in België.⁶⁷

De dynamiek van in- en uitsluiting, kenmerkend voor identiteitsconstructie, wordt duidelijk weergegeven in de argumenten van de comitésleden. De comités – burgerverenigingen – ontwikkelden een collectieve identiteit, die ze met het ruimtelijke verbonden. In Maastricht maakte het comité gebruik van lokaal chauvinisme, en werd gezocht naar erkenning van de dichter in de Nederlandstalige gemeenschap, zowel in een grootnederlands als in een nationaal kader. De motivatie voor het oprichten van een monument in Hasselt was geïnspireerd op de wens om een Vlaamse culturele identiteit te ontwikkelen, verenigd met Belgisch-Limburgs regionaal besef. Beide verenigingen waren burgerlijk en de leden maakten gebruik van de connecties die ze hadden met politici, academici en de plaatselijke elite binnen beide steden. En de leden van beide comités waren zich goed bewust van de goede raad die ze kregen van de Antwerpse organisator van de Consciencefeesten en de Sniedersherdenking: 'Die aan 't verleden raakt kan altijd tooveren!'⁶⁸

Een 'rare vogel': de onthulling in Hasselt (30 september 1928)

Tijdens een bijeenkomst in het koninklijk paleis op 4 juli 1928 hadden gouverneur Verwilghen en burgemeester Portmans de mogelijkheid besproken van een koninklijke intocht in Hasselt, die samen kon vallen met de onthulling van het standbeeld.⁶⁹ De rol van de prins bij deze onthulling was echter niet voor iedereen vanzelfsprekend. Op 22 september 1928 werd op de voorpagina van de Hasseltse krant *Nieuw Limburg* een aankondiging afgedrukt: 'Intocht van Zijne Koninklijke Hoogheid prins Leopold en prinses Astrid' met de indeling van de dag. In de vierde paragraaf werd één zin gewijd aan het evenement waarvoor het Veldeke-comité zo ijverig had gewerkt: 'Rond 14u30 zullen zij [...], vergezeld door de gouverneur en Mgr. Kerkhofs, bisschop van Luik, de onthulling van het monument voorzitten'.⁷⁰

In dezelfde editie van de krant werd een open brief gepubliceerd, waarschijnlijk geschreven door één van de redacteurs, 'die zeker goedkeuring zal krijgen van de bevolking van Hasselt'. De auteur verweet de samenstellers van

66 Geciteerd in: Joz. Droogmans, 'De Hendrik van Veldeke-herdenking in 1928 te Hasselt en te Spalbeek', *De Tijdspiegel. Cultureel Maandblad voor Limburg* XIII (1958) 175-176.

67 Zie ook: *ibidem*, 180: comitélid Lyna stelde in een terugblik in 1936: 'de onthulling van het van Veldeke-gedenkteken door HH.KK.HH. Prins Leopold en Prinses Astrid, stond gewis in het teken van de Vlaamse strijd'.

68 SAH, AHV, PABV 028, nr. 66: 'Kladversie bericht aan bevolking door Comité'.

69 Droogmans, 'De Hendrik van Veldeke-herdenking', 174.

70 Koninklijke Bibliotheek Brussel (KBR), JB 622, *Nieuw Limburg*, 22/08/1928.

Voorpagina van een speciale uitgave van het Vlaamse weekblad 'Ons land in woord en beeld', gewijd aan de Blijde Intrede van prins Leopold (de latere koning Leopold III) en zijn echtgenote prinses Astrid op 30 september 1928. Bron: Bron: J.D. Janssens, *In de schaduw van de keizer: Hendrik van Veldeke en zijn tijd, 1130-1230* (Zutphen 2007).

het pamflet dat de onthulling van het Veldekemonument aankondigde en dat onder de bevolking was uitgedeeld, dat ze te veel aandacht besteedden aan het monument, ten koste van de intocht van de prins. Een paar dagen later werd een artikel gepubliceerd met de kritiek dat niemand wist wie Veldeke was (wat wel-

licht niet geheel onjuist was), maar vooral dat 'Onze Prinsen niet naar Hasselt [kwamen] om hunnen Blijde Intrede te doen in de Hoofdstad der Provincie Limburg, maar ENKEL en ALLEEN om het Van Veldeke's monument in te huldrigen'.⁷¹ Hetzelfde argument werd gebruikt in de Hasseltse Franstalige krant *Les Nouvelles*. De keuze voor Veldeke was onbegrijpelijk, maar erger nog was de verbinding met het koninklijke bezoek: 'Mais que pourrout-ils donc bien dire sur ce "rare vogel" dont on ne sait presque rien!'.⁷²

De aanwezigheid van prins Leopold gaf het evenement meer aanzien. Terugkijkend schreef Droogmans dat dit voor de leden van het comité voelde als 'kordater goedkeuring van het opzet van het H. van Veldeke commissie en overtuigender hulde aan onze Loonse dichter'.⁷³ In zijn rede noemde de prins Veldeke 'de oudste onzer Vlaamse dichters, inzetter ener kultuur, die zich nadien over geheel Vlaanderen heeft uitgebreid'. Limburg en zijn hoofdstad waren daarmee 'een der eerste grondvesten van onze nationale overleveringen, en de verre bakermat van onze eigen aard'.⁷⁴ In dit perspectief was Veldeke als Loons dichter niet alleen een icoon van het Nederlandssprekende deel van België, maar van de gehele Belgische natie.

In nationale kranten en tijdschriften kreeg de onthulling ook aandacht. In *Ons land in woord en beeld* en in *Ons volk ontwaakt* werden fotografische verslagen met beelden van het standbeeld gepubliceerd.⁷⁵ De afbeeldingen laten zien dat er verschillende verenigingen aanwezig waren met hun vaandels en dat het folkloristische pronkstuk van Hasselt, de reus Langeman, door de straten werd gedragen. Tijdens de onthulling werd een speciaal voor de gelegenheid geschreven en gecomponeerde *cantata* uitgevoerd door de 'kinderen van verschillende scholen in Hasselt, de dames en jonge heren van de opleidingscholen Mechelen-aan-de-Maas en Hasselt, de leden van het koor Crescendo, Hulstkring Tongeren, de school voor orgel en koor Hasselt en het gemeentelijk orkest van Hasselt'. De muziek was vurig, en de tekst was dat ook: 'O minnestreel, zoo kristlijk-blij / Die leefde hier en dichtte / En 't Limburgsch veld der poëzij / Met meesterschap bedichtte / In deze stad is 't oud en schoon / Van geest nog ongeschonden / De hoofdstad van het Graafschap Loon / Dat wij uw roem verkonden'.⁷⁶ Katholicisme, de roem van het verleden van de regio als voortzetting van Loon en van de stad Hasselt: de lofzang vatte de idealen van de leden van het comité in Hasselt samen.

71 *Ibidem*, 18/10/1928.

72 SAH, AHV, PABV 028, *Les Nouvelles*, 08/09/1928. Vertaling: 'Wat kunnen zij zeggen over deze rare vogel waar we niets over weten?'

73 *Ibidem*, 176.

74 Geciteerd in: *De Tijdspiegel. Cultureel Maandblad voor Limburg XIII* (1958) 176.

75 SAH, AHV, nr. 151: *Ons land in woord en beeld*, 06/10/1928 en *Ons volk ontwaakt*, 07/10/1928.

76 *Ibidem*, nr. 147a: 'Brochure Plechtige onthulling van het gedenkteeken Hendrik van Veldeke'.

'Ereschuld en symbool': de onthulling in Maastricht (10 september 1934)

In juli 1934 debatteerde de gemeenteraad van Maastricht over de geschikte plaats voor het standbeeld. Unaniem werd besloten dat het plein vlakbij het Sint Servaasklooster het 'Henric van Veldeken Plein' genoemd zou worden.⁷⁷ In de *Limburger Koerier* van 3 september publiceerden zowel Jaspar als Endepols korte bijdragen over de aanstaande onthulling. Jaspar gaf zijn tekst de titel 'Gevoel voor publieke verantwoordelijkheid'. Het standbeeld droeg bij aan de versiering van de stad, vooral vanwege de historische connotatie. De titel van het artikel van Endepols luidde: 'Ereschuld en symbool', en refereerde aan Maastricht en aan de Nederlanden. Hoewel de Nederlandse regering, zoals minister Henri Marchant van onderwijs, wetenschappen en kunsten op de dag van de onthulling zelf aangaf, het initiatief niet financieel had gesteund (volgens minister Marchant vanwege crisis), werd naar het nationale verwezen tijdens de viering: de Koninklijke Harmonie van Maastricht speelde het nationale volkslied en minister Marchant hield een toespraak. In zijn rede sprak Jaspar zijn dank uit aan de leden van de koninklijke familie. P.J. de Kanter bracht het belang van taal voor de pure en eigen nationaliteit naar voren. Maar ook de roem van Maastricht en Limburg werd benadrukt. Het Limburgs volkslied werd gespeeld en Jaspar bestempelde Maastricht als een stad beïnvloed door zowel de Duitse als de Latijnse invloedssfeer: 'In den aard van den Maastrichtenaar vinden wij de gemoedelijkheid, den romantischen zin van den Rijnlander naast en tegelijk met de spontane bewogenheid, uitbundigheid der bewoners van Walenland'. Volgens Endepols verbond Jaspar in zijn rede 'op gelukkige wijze [...] het Zuidlimburgse volkskarakter, in het bijzonder het Maastrichtse, met Veldeke's eigen aard, zoals uit zijn werk blijkt'.⁷⁸ Hierdoor was Maastricht in het bijzonder geschikt om Veldeke te herdenken. Hasselt werd genoemd vanwege de andere herdenking, die werd gehouden 'op aanvaardbare gronden', aldus Jaspar.

De *Maastrichter Staar* zong een lofzang genaamd 'Triomf', 'Mijn Limburg' en 'Wien Neerlandsch bloed door d'aderen vloeit, van vreemde smetten vrij', toen nog het nationale volkslied.⁷⁹ Lokale stedelijke en provinciale trots, gekoppeld aan nationaal besef, werd uitgedrukt via het muziekrepertoire en in de toespraken. Hoewel Hasselt werd genoemd, had dit duidelijk niets te maken met deze gevoelens van verbondenheid.

Of de burgers van Maastricht enthousiast waren over of betrokken waren bij het initiatief is onduidelijk. Het artikel noemde de aanwezigheid van gasten en hoogwaardigheidsbekleders en een aantal verenigingen (het Algemeen Nederlands Verbond, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de vereniging Veldeke), maar er was geen commentaar over de algemene interesse van het publiek. Het initiatief voor de herdenking van Veldeke was zeer zeker

77 RHCL, *Handelingen van de Gemeenteraad...*: 'Vergadering 12/07/1934'.

78 H.J.E. Endepols, 'Vorbereiding tot en onthulling van het Veldeke-monument te Maastricht', *De Tijdspiegel. Cultureel Maandblad voor Limburg* LIII (1958) 198-199.

79 *Limburger Koerier*, 10/09/1934.

een zaak van een kleine elite, doordrongen van gevoelens van trots op eigen stad en provincie.

In augustus 1934 schreef de secretaris van het comité in Maastricht J. Graafland een brief aan Leën met de vraag wie in 1927 de voorzitter van het comité in Hasselt was geweest. Hij vroeg Leën ook om, indien mogelijk, een overgebleven programma van de onthulling te sturen. In ruil stuurde Graafland Leën een Maastrichtse uitnodiging, die in het archief in Hasselt is bewaard.⁸⁰ Hieruit blijkt wel dat er van beide kanten erg weinig betrokkenheid was bij de Veldeke-herdenkingen aan de andere kant van grens.

Mislukt regionalisme?

In een uitwerking van de ideeën van de Tsjechische nationalisme-expert Miroslav Hroch heeft Joep Leerssen betoogd dat culturele uitingen niet alleen een wezenlijk element zijn in de vorming van naties, maar ook van regio's.⁸¹ Hendrik van Veldeke had zo'n element kunnen zijn in de constructie van een transnationaal Limburgs regionaal besef, maar in de periode tussen de wereldoorlogen kon daarvan geen sprake zijn. Uit de manier waarop zijn standbeelden in beide Limburgse hoofdsteden tot stand kwamen, blijkt dat de transnationale samenwerking tussen de twee provincies Limburg niet hoog op de agenda stond. Endepols en Daniels waren wel leden van de comités in respectievelijk Hasselt en Maastricht, maar het contact tussen Endepols en het Hasselt-comité liep via de Amsterdamse neerlandicus Leviticus. Beide comités beschouwden Veldeke als een belangrijk figuur voor het Nederlandse taalgebied, maar zij verbonden daaraan geen conclusies voor de Limburgse culturele samenhang. De beperkte contacten aan beide kanten van de grens waren in feite niet gericht op regionale samenwerking, maar kwamen voort uit een besef van de betekenis van Veldeke voor de Nederlandstaligheid in het algemeen. Dat verklaart de betrokkenheid van het Algemeen Nederlands Verbond, waar Endepols en Jaspard beiden actief lid van waren.

Kunnen we daarom spreken van een vorm van 'mislukt regionalisme'? De Veldeke-herdenkingen hadden potentieel een bevorderende context kunnen creëren voor de ontwikkeling van grensoverschrijdend regionaal besef, maar in de praktijk bleven ze in beide gevallen gevangen in een nationaal kader. Voorzover de herdenkingen uitdrukking gaven aan een vorm van regionalisme blijkt dat onlosmakelijk verbonden te zijn geweest met de nationale context van België en Nederland. In Maastricht gebeurde dit door het lokale zowel in te bedden als af te zetten tegen het nationale en te verbinden met een Groot-Nederlandse taalidentiteit; in Hasselt door Veldeke te eren als pionier van de Nederlandstaligheid. De viering van de Nederlandstaligheid van Veldeke kon in België niet worden losgemaakt van de nationale taalstrijd over de positie van het Nederlands in dat

80 SAH, AHV, nr. 170: 'Brief Graafland aan Leën, 04/08/1934'.

81 Joep Leerssen, 'Nationalism and the cultivation of culture', *Nations and nationalism* 12 (2006) 562; *idem*, 'Een beetje buitenland'.

land en de Vlaamse ontvoogding. De initiatiefnemers in Hasselt behoorden allen tot de Vlaamse beweging. Verwijzend naar zijn herkomst uit het graafschap Loon gebruikten ze Veldeke om Belgisch-Limburg (als een soort opvolger daarvan) meer cultureel aanzien te geven in het Nederlandstalige deel van België. In die zin bevestigen de ontwikkelingen rondom de Hasseltse Veldeke-herdenking de conclusie van Peter Nissen dat het Belgisch-Limburgse regionalisme was ingebed in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd.⁸²

Voor het Maastrichtse comité, met name voor de drijvende krachten Endepols en Jaspar, wees de Nederlandstaligheid van Veldeke zowel vooruit naar 'stamverwante' Nederlandstaligheid waar ook ter wereld, als naar de Nederlandse natie, die in hun opvatting op die Nederlandstaligheid was gebaseerd. Met Veldeke wilden zij Maastricht, en ruimer Nederlands-Limburg, een plaats geven in het verhaal van de Nederlandse natiestaat. Veldeke werd dus in beide Limburgen steeds ingezet in een nationaal ingekaderd regionalisme. In die situatie was er voor hem geen rol weggelegd in een grensoverschrijdend Limburggevoel.

82 Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal bewustzijn', 94.

In de economat, de winkels in de mijnwerkerscités, was vrijwel alles te koop, van levensmiddelen en glaswerk tot textiel. Collectie Mijnmuseum Beringen.

Joeri Januarius

In de voorhoede van de consumptiemaatschappij? Koopkracht en consumptie van Belgisch-Limburgse mijnwerkers in de jaren 1950 en 1960*

In de jaren 1960 veranderde het consumptiegedrag van arbeidersgezinnen ingrijpend. Door stijgende lonen namen de bestedingsmogelijkheden toe en kon voor het eerst ook voor deze groep van een consumptiemaatschappij worden gesproken. Tussen 1920 en 1990 stegen de uitgaven van Belgische gezinnen van 55.436 tot 262.944 frank per hoofd per jaar. In het interbellum schommelden die uitgaven sterk. Na de Tweede Wereldoorlog groeiden zij eerst geleidelijk, om dan vooral in de jaren 1960 fors en bijna rechtlijnig toe te nemen. Die evolutie liep min of meer gelijk met de ontwikkeling van het reële inkomen. Er zijn meer factoren die het ontstaan van een consumptiemaatschappij in deze jaren kunnen verklaren, zoals een gemiddeld hogere opleiding, de impact van reclame en marketing, en de geringere omvang van de gezinnen, maar het staat wel vast dat de sprong in koopkracht de voorwaarde schiep voor een substantiële wijziging van het consumptiegedrag.¹

De verruiming van de bestedingsmogelijkheden had grote gevolgen voor het uitgavenpatroon van arbeidersgezinnen. Tot de jaren 1960 domineerden de uitgaven aan voedsel en drank, terwijl daarna het aandeel van de woninguitgaven dominantier werd. Dit is in overeenstemming met de zogenoemde wet van Engel, die deze Duitse statisticus aan eind van de negentiende eeuw formuleerde: een laag inkomen ging volgens hem gepaard met een hoog aandeel van uitgaven aan voeding, terwijl stijging van de koopkracht zou leiden tot een groter aandeel van (onder meer) woninguitgaven. De verandering in het uitgavenpatroon kwam ook tot uiting in de aard van de voedselconsumptie. Terwijl voeding in de negentiende eeuw vooral een zaak van overleven was, slaagden Belgische arbeidersgezinnen er gaandeweg in meer variatie in hun dieet aan te brengen. Na de Tweede Wereldoorlog valt vooral de toename van vleesconsumptie op, samen met de consumptie van bewerkte producten.²

Het onderzoek naar de arbeidersconsumptie was tot nu toe vooral gebaseerd op algemene koopkrachtplaatjes en gezinsbudgetenquêtes. Scholliers heeft er echter op gewezen dat naoorlogse budgetenquêtes het mogelijk maken consumptieverschillen tot op het niveau van een sociale of beroepsgroep te onderzoeken. Daarmee kan de ontwikkeling van de koopkracht en van sociaal-

* Dit artikel is een bewerking van enkele gedeeltes van het nog niet gepubliceerde proefschrift *Big Spenders? Consumptiepraktijken en -ervaringen van mijnwerkers in de Eisdense tuinwijk, 1945-1967*, waarop de auteur op 5 juni 2014 promoveerde aan de Vrije Universiteit Brussel.

1 P. Scholliers, 'Consumeren, levensstandaard en ongelijkheid', in: A. Grauwels *et al.*, *Hedendaagse economische geschiedenis van België, een inleiding* (Gent 2011) 115-139, aldaar 121-123.

2 *Idem*, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België* (Berchem 1993) 123-130, 203-207.

culturele consumptieverschillen gekoppeld worden aan specifieke groepen arbeiders.³ In dit artikel wil ik dit onderzoek toespitsen op mijnwerkers, die volgens verschillende auteurs een voortrekkersrol hebben vervuld in de deelname van arbeiders aan de consumptiemaatschappij. Op basis van statistische gegevens over (reële) lonen en vergelijkende budgetonderzoeken in België en andere landen van de Europese Gemeenschap zal het consumptiepatroon van de Belgisch-Limburgse mijnwerkers worden onderzocht en worden vergeleken met andere Belgische industriearbeiders en mijnwerkers elders in Europa.

Historici hebben voor verschillende mijngebieden aangetoond dat de lonen van mijnwerkers gemiddeld veelal hoger waren dan die van andere industriearbeiders.⁴ In zijn bijdrage over de gezinseconomie van Nederlands-Limburgse mijnwerkers in het recent verschenen Nederlandse overzichtswerk *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* heeft Willibrord Rutten de vraag gesteld hoe deze relatief hoge koopkracht zich verhield tot de ontwikkeling van de consumptie.⁵ Mijnwerkers hadden volgens Rutten de reputatie *big spenders* te zijn: door de relatief hoge lonen en de stijgende koopkracht bevonden mijnwerkers zich al in de jaren 1950 'in de voorhoede van de consumptiemaatschappij, terwijl de meeste loonarbeiders daarvan pas in de jaren 1960 gingen profiteren'. Duurzame consumptiegoederen, zoals radio's, televisies, bromfietsen en huishoudelijke apparaten, werden gretig gekocht door mijnwerkersgezinnen, terwijl spaarzaamheid minder hoog in het vaandel stond. Volgens Rutten ontstond er daardoor in de Nederlands-Limburgse mijnstreek een 'regionale consumptiemaatschappij'. Kopen op krediet voor duurzame consumptiegoederen kwam veel voor.⁶

Met de door Rutten aan de orde gestelde vraag naar het consumptiegedrag als uitgangspunt zal de ontwikkeling van het loon, de koopkracht en de consumptie van de Belgisch-Limburgse mijnwerkers en hun gezinnen worden onderzocht. Hoe zijn hun lonen en hun koopkracht in de naoorlogse periode geëvolueerd in vergelijking met die van andere industriearbeiders? Waaraan besteedden de gezinnen hun geld en welke rol speelde kopen op afbetaling daarin? In welk opzicht verschilde dit van uitgaven van andere industriearbeiders? Was een hoger loon gekoppeld aan een ander consumptiepatroon? Waaruit bestonden de verschillen? Of waren er weinig verschillen en gaat de door Rutten veronderstelde specificiteit van het consumptiegedrag niet op?

3 *Idem*, 'Consumeren, levensstandaard en ongelijkheid', 117-119.

4 Zie onder meer: J. Benson, *The working class in Britain 1850-1939* (New York 1989) 39-63 en *idem*, *British coalminers in the nineteenth century. A social history* (Londen/New York 1989) 64-79; N. Dennis, F. Henriques en C. Slaughter, *Coal is our life. An analysis of a Yorkshire mining community* (Londen/New York 1969) 137-140.

5 W. Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', in: A. Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Zwolle 2012) 388-423.

6 Het onderzoek naar krediet en consumptie zit de laatste jaren in de lift, zowel vanuit een economische als meer socio-culturele invalshoek. Dat neemt niet weg dat de rol van consumptiekrediet in de verklaring van de massaconsumptie in de twintigste eeuw onderbelicht is gebleven. Zie bijvoorbeeld: G. Bertola, R. Disney en C. Grant, *The economics of consumer credit* (Cambridge Mass. 2006); J. Logemann, *The development of consumer credit in global perspective: business, regulation, and culture* (New York 2012); I. Gaillard, 'L'Europe et la crédit de la consommation', themanummer *Entreprises et histoire* 59 (2010) 5-11.

De bronnen

In de jaren 1960 zijn er in opdracht van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) verschillende statistieken gepubliceerd over de uitgaven, de loonhoogte en de koopkracht van arbeiders in de lidstaten. Een in 1960 gepubliceerde enquête van de EGKS (in twee delen) over de lonen en sociale lasten in de kolenmijnen, ijzerertsminnen, en de ijzer- en staalindustrie in 1956 biedt een uitgangspunt voor het onderzoek naar de evolutie van de koopkracht van de mijnwerkers in de naoorlogse periode.⁷ Het eerste deel van de enquête gaat over de uitgaven van werkgevers aan lonen en sociale lasten, het tweede over de gemiddelde inkomsten van de arbeiders in die industrietakken.

Eveneens in 1960 publiceerde de EGKS een grootschalig gezinsbudgetonderzoek over de uitgaven en de consumptiepatronen (rekening houdend met inkomsten in natura) van arbeiders in de staal-, metaal- en steenkoolindustrie tussen mei 1956 en mei 1957. De enquête werd uitgevoerd in opdracht van de Hoge Autoriteit van de EGKS en heeft betrekking op de zes landen van de EGKS (België, Duitsland, Nederland, Frankrijk, Italië en Luxemburg). De steekproef onderzoekt de levensstandaard en de consumptiepraktijken van 2.000 arbeidersgezinnen in die landen.⁸ De statistische representativiteit is vastgesteld op 50 arbeidersgezinnen per arbeidersgroep en per gebied. Voor België hebben in totaal 260 gezinnen deelgenomen aan het onderzoek: 200 gezinnen uit de steenkoolindustrie (onderverdeeld in het Kempische bekken en de Waalse mijnen) en 60 gezinnen uit de metaalnijverheid.

In België is het onderzoek uitgevoerd door het Bureau voor de Statistiek onder gezinnen bestaande uit vier personen (ouders met twee kinderen). Het gezinshoofd werkte in één van de onderzochte industrieën en was de enige kostwinner. Zijn loon moest binnen een marge van 15 à 20 procent van het gemiddelde loon van de betreffende groep arbeiders liggen. Hij moest de nationaliteit hebben van het land waar hij werkte en hij moest in staat zijn elke avond terug te keren naar huis. Dat betekent dat de vele buitenlandse gezinnen in de mijnstroken niet werden meegewogen. Deze eenvormige selectiecriteria maken het wel mogelijk de consumptiepraktijken van mijnwerkers in verschillende Europese landen met elkaar te vergelijken. Deze cijfers worden hier ook gebruikt voor een vergelijking met de consumptiepatronen van andere Belgische arbeidersgezinnen in de naoorlogse periode. Daarvoor zijn gegevens beschikbaar in gezinsbudgetenquêtes over 1957-1958 gehouden door P. De Bie, en over 1961-1962 door het

7 EGKS, *Lonen en sociale lasten in de industrieën der Gemeenschap* (twee delen) (Luxemburg 1956). Andere relevante statistische publicaties zijn: Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, *Reële inkomens EGKS 1954-1958* (Brussel 1960); *idem*, *De huisvesting van de arbeiders van de EGKS* (Brussel 1961); *idem*, *De nominale lonen in de kolenmijnen en de ijzer- en staalindustrie, vergeleken met de lonen in de andere industrieën (1953-1963)* (Luxemburg 1965).

8 Office Statistique des Communautés Européennes, *Budgets familiaux des ouvriers de la C.E.C.A. 1956/1957* (Luxemburg 1960).

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS).⁹ Daarmee kunnen de verschillen en de overeenkomsten tussen de consumptiepraktijken van (gemiddelde) arbeidersgezinnen en die van mijnwerkersgezinnen worden bepaald.

De gemiddelde looncijfers van Kempische mijnwerkers werden jaarlijks gepubliceerd in de *Annales des mines de Belgique* op basis van door de mijnbedrijven geleverde informatie, maar die geven geen inzicht in de door de individuele mijnwerker verdiende lonen gedurende zijn loopbaan in de mijn. Deze materie is bijzonder complex, aangezien er verschillende loonsystemen in gebruik waren. Bovendien konden mijnwerkers premies verdienen, naar gelang hun productiviteit. Om een beeld te krijgen van de werkelijk verdiende lonen op individueel niveau gedurende de volledige loopbaan is gebruikgemaakt van de pensioenadministratie van een aantal geselecteerde mijnwerkers uit de *cité van Eisden*. Deze pensioenadministratie wordt beheerd door het Rijksinstituut voor Invaliditeits- en Ziekteverzekering (RIZIV) in Hasselt en laat toe een meer gedetailleerd onderzoek te doen naar mijnwerkerslonen. Het RIZIV beschikt over microfiches van de pensioenberekeningen per mijnwerker met een digitale toegang op naam.¹⁰ Via deze naamklapper zijn 48 mijnwerkers geselecteerd van wie de namen voorkwamen in de huurdersboeken van de *cité van Eisden*.¹¹ Uit deze groep is telkens het derde pensioenfiche (dus in totaal 16) nader geanalyseerd. Naast persoonsgebonden informatie (naam, geboortedatum, nationaliteit en adres) geven de fiches per jaar het aantal gewerkte dagen, het jaarloon, de mijn of mijnen waar de arbeider werkte, en soms het aantal verlofdagen. De analyse van de 16 pensioenfiches heeft als doel de evolutie van individuele loonniveaus te belichten en concrete gevallen te vergelijken met de ontwikkeling van het gemiddelde niveau van de lonen en de koopkracht. Door de beperkte omvang van de steekproef gaat het om indicaties. Voor een systematisch onderzoek naar de evolutie van het loonniveau gedurende levensloop zou een veel omvangrijker en naar leeftijd en beroep gestratificeerde steekproef noodzakelijk zijn.

‘Ze verdienen daar de hemel!’:¹² loonstelsels, lonen en koopkracht

Het gebruik van verschillende loonsystemen in de mijnindustrie maakt de berekening van het verdiende loon bijzonder ingewikkeld. Tijdloon, dat wil zeggen loon dat wordt uitbetaald na een bepaalde tijd gewerkt te hebben (bijvoorbeeld een dagloon), werd gebruikt voor bovengrondse arbeiders en voor ondergronders

9 P. De Bie, *Gezinsbudgetten in België 1957-1958. Levenswijze in drie sociale beroepsmilieus* (Leuven 1960); Nationaal Instituut voor de Statistiek, ‘Het gezinsbudgetonderzoek 1961’, *Statistische en Econometrische Studiën* 5 (1963).

10 Zie de uitgebreide uitleg over deze bron in het recente proefschrift van Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974* (Hilversum 2014) bijlage 8.

11 De huurdersboeken, afkomstig van de regie van de tuinwijk Eisden, berusten bij de Stichting Erfgoed Eisden (vrz. Jan Kohlbacher); zie www.erfgoedeisden.be.

12 Citaat uit een interview met Lea Stegen, mijnwerkersvrouw te Eisden.

Tabel 1. De netto daglonen van ondergrondse en bovengrondse mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1945-1959, uitgedrukt in lopende munt (BFR)

	ondergrond	bovengrond
1945	123	80
1946	130	110
1947	186	128
1948	222	151
1949	229	157
1950	230	158
1951	246	166
1952	256	174
1953	258	174
1954	260	175
1955	264	180
1956	277	192
1957	312	217
1958	322	224
1959	326	228

Bron: *Annales des mines de Belgique*.

die niet rechtstreeks betrokken waren bij de productie. Voor de eigenlijke kolenwinning werd dit systeem niet gehanteerd, omdat de controle op het werken met tijdlonen moeilijk was en omdat individuele mijnwerkers met dat type beloning niet konden worden afgerekend op hun rendement. De beloning van de houters was afhankelijk van de omvang van de uitgevoerde taak (akkoordloon).¹³ Coppieters heeft berekend dat in 1956 72 procent van het totale mijnwerkersbestand in de Belgisch-Limburgse mijnen betaald werd volgens dit systeem. Om het akkoordloon te berekenen gebruikten de mijnen verschillende methoden. De kern van het loon werd bepaald op basis van de geproduceerde hoeveelheid steenkolen, aangevuld met beloningen voor andere taken, zoals ondersteuningswerken, of met een vaste premie voor het geleverde werk.¹⁴ Om de productiviteit te verhogen, werd de berekening van het loon zoveel mogelijk geïndividualiseerd.

Om de arbeiders meer te laten produceren hadden de mijnbedrijven een ingewikkeld premiestelsel uitgewerkt. Voor de arbeiders was de premie een extra bron van inkomsten. Tegenover de premies stonden boetes, die werden opgelegd als een ondergronder te vroeg zijn post had verlaten of om andere reden ongeoorloofd afwezig was, wegens onbeleefdheid, en als er niet volgens de vastgelegde

13 Bart Delbroek, *In de put? De dagelijkse werking van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg (1900-1966)* (onuitgegeven proefschrift, Brussel 2011) 235-236.

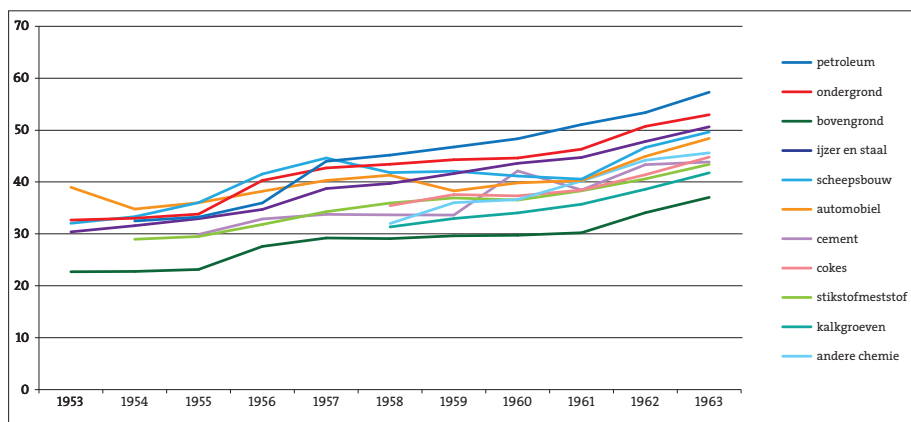
14 G. Coppieters, *Sociale geschiedenis van de Limburgse mijnen 1917-1985* (Brussel 1999) 171-173.

regels was gewerkt.¹⁵ In de enquêtes van de EGKS en in de pensioenfiches wordt geen informatie verschaft over het niveau van de premies of de boetes.

De verschillende functies in de mijn en de bijkomende premies maken het moeilijk om een exact beeld te krijgen van het inkomen van de mijnwerkers. In elk geval was er een aanzienlijk loonverschil tussen ondergronders en bovengronders. Als streefcijfer werd minimaal 25 procent hoger loon voor ondergronders gehanteerd.¹⁶ Dit verschil blijkt duidelijk uit cijfers over het gemiddelde loonniveau van ondergrondse en bovengrondse Belgisch-Limburgse mijnwerkers, gepubliceerd in de *Annales des Mines* (tabel 1). Het is onduidelijk of in deze cijfers rekening is gehouden met de premies die de ondergrondse mijnwerkers konden verdienen.

De relatieve inkomenspositie van mijnwerkers komt ook tot uiting als de evolutie van Belgische mijnwerkerslonen in een breder perspectief wordt geplaatst. De loonenquête van het Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen uit 1965 vergelijkt de bruto uurlonen van 62 Belgische industriearbeiders tussen 1953 en 1963, uitgedrukt in de nationale munt (BFR) van 1963 (zie grafiek 1). In 1963 was het bruto uurloon van Belgische ondergrondse mijnwerkers het op één na hoogste (52,91 frank), na dat van de arbeiders in petroleumraffinaderijen (57,89 frank). Bovengrondse mijnwerkers staan in die lijst op de 33ste plaats (37 frank). De naar verhouding hoge lonen voor mijnwerkers gelden dus *de facto* alleen voor de ondergrondse arbeiders.

Grafiek 1. De evolutie van het bruto uurloon van Belgische industriearbeiders, 1953-1963, uitgedrukt in de munt van 1963 (BFR)

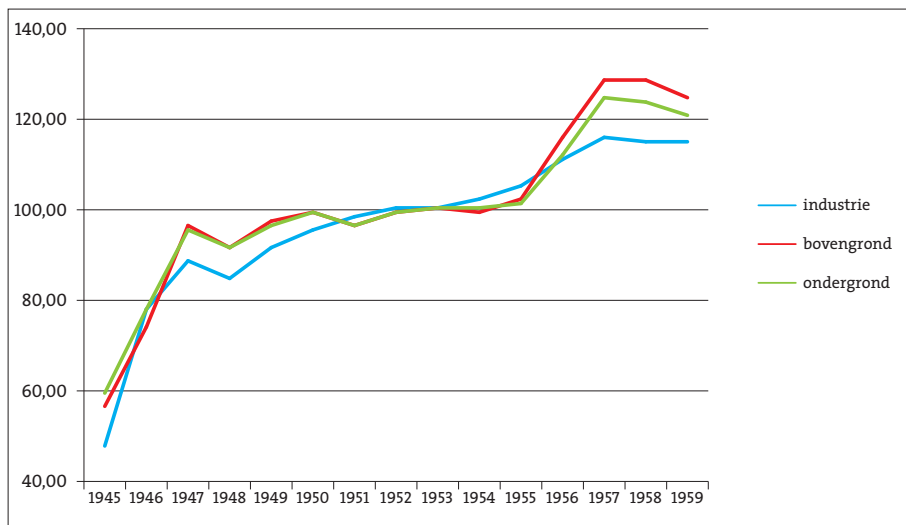

Bron: *Annales des Mines de Belgique* (1953-1963).

15 R. Houben, *De arbeids- en levensvoorwaarden der ondergrondse arbeiders van de Kolenmijnen Limburg-Maas te Eisden* (Leuven 1944) 21-22.

16 Coppieters, *Sociale geschiedenis van de Limburgse mijnen*, 302-304.

Grafiek 2. De koopkracht van het dagloon van industriearbeiders, bovengrondse en ondergrondse mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1945-1960 (1953=100)

Bron: Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, De nominale lonen in de kolenmijnen en de ijzer- en staalindustrie.

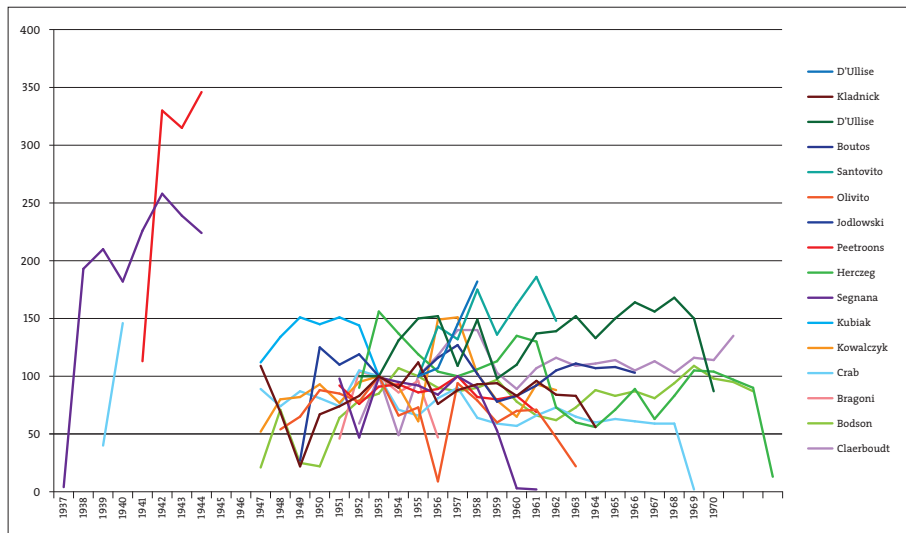
Grafiek 2 laat de evolutie van de gemiddelde koopkracht in de periode 1945-1960 zien van industriearbeiders in geheel België en van ondergrondse en bovengrondse mijnwerkers in Belgisch-Limburg.¹⁷ Uit deze grafiek blijkt dat de koopkracht van mijnwerkers in die periode sneller steeg dan die van industriearbeiders, met uitzondering van de jaren 1953 en 1954. In die twee jaren daalde de productie van de Kempense mijnen en nam de voorraad kolen snel toe van 65.000 naar 1,2 miljoen ton. Het totale personeelsbestand nam licht af. De Belgische (en Limburgse) steenkolensector kon niet concurreren met die in de andere lidstaten van de EGKS. Bovendien werden de prijzen van de kolen verlaagd door de Hoge Autoriteit van de EGKS om de kloof met de andere lidstaten te dichten. Tussen 1945 en 1947 steeg de koopkracht spectaculair met 39 procent. Tussen 1947 en 1954 vlakke de groei van de koopkracht af (+ 7 procent), om dan tussen 1955 en 1959 weer fors toe te nemen met 20 procent.

Grafiek 2 is gebaseerd op gemiddelden. Grafiek 3 geeft de individuele koopkracht (van het jaarloon) weer van 16 willekeurig gekozen arbeiders gebaseerd op de steekproef van 48 mijnwerkers en hun pensioenfiches (zie inleiding).¹⁸ Ze hebben in de mijn van Eisden gewerkt en in de tuinwijk gewoond. Het zeer gril-

17 De berekeningen zijn gebaseerd op de loongegevens van mijnwerkers in de *Annales des Mines* en van industriearbeiders in I. Cassiers en P. Scholliers, 'Le pacte social belge de 1944, les salaires et la croissance économique en perspective internationale', in: D. Luyten en G. Vanthemsche (eds.), *Het sociaal pact van 1944. Oorsprong, betekenis en gevolgen* (Brussel 1995) 189. Ook de prijsindex die aan de berekening van de koopkracht van beide loonreeksen ten grondslag ligt is aan deze publicatie ontleend.

18 Voor de berekening van het reële jaarloon zijn de in de pensioenfiches genoteerde verdiensten omgezet in indexcijfers die vervolgens gedeïndeerd zijn door het officiële Belgische indexcijfer van kleinhandelsprijzen.

Grafiek 3. De koopkracht van het jaarloon van zestien Eisdense mijnwerkers, 1937-1974 (1953=100)

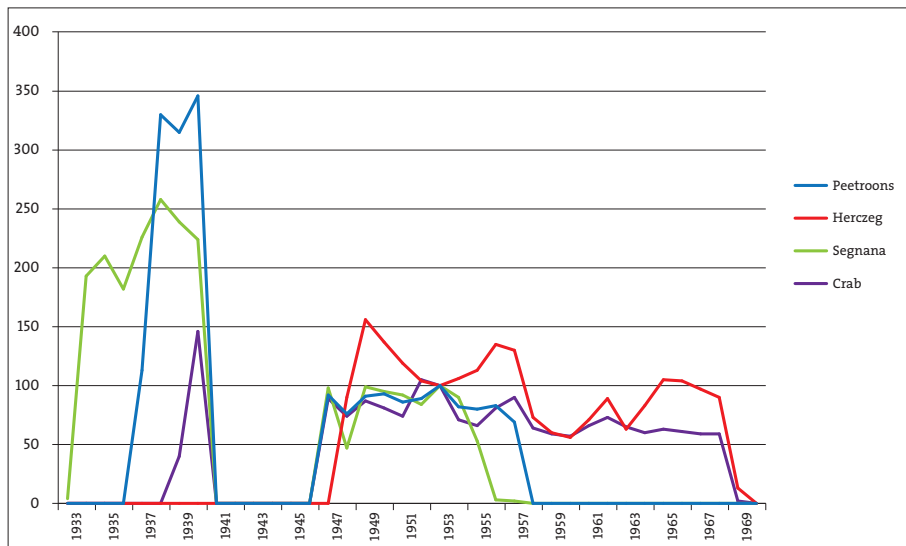

Bron: RIZIV Hasselt, pensioenfiches per mijnwerker.

lige verloop van de koopkracht van de arbeiders valt onmiddellijk op, zeker in vergelijking met de evolutie die grafiek 2 schetst. Opvallend in deze grafiek is de sterke fluctuatie in het niveau van de reële lonen per individuele mijnwerker. Dit lijkt samen te hangen met het aantal gewerkte dagen, dat in de loop van de jaren 1950 sterk varieerde. Voor deze individuele gevallen is het niet duidelijk welke factoren daarin een rol hebben gespeeld. Had het te maken met (langdurige) ziekte, of werkverzuim om andere redenen, bijvoorbeeld ouderdom? Om een beter zicht te krijgen in de individuele evolutie van de koopkracht heb ik grafiek 3 opgedeeld in 3 afzonderlijke grafieken, afhankelijk van het decennium waarin de arbeiders in de mijn begonnen te werken (respectievelijk de jaren 1930, 1940 en 1950).

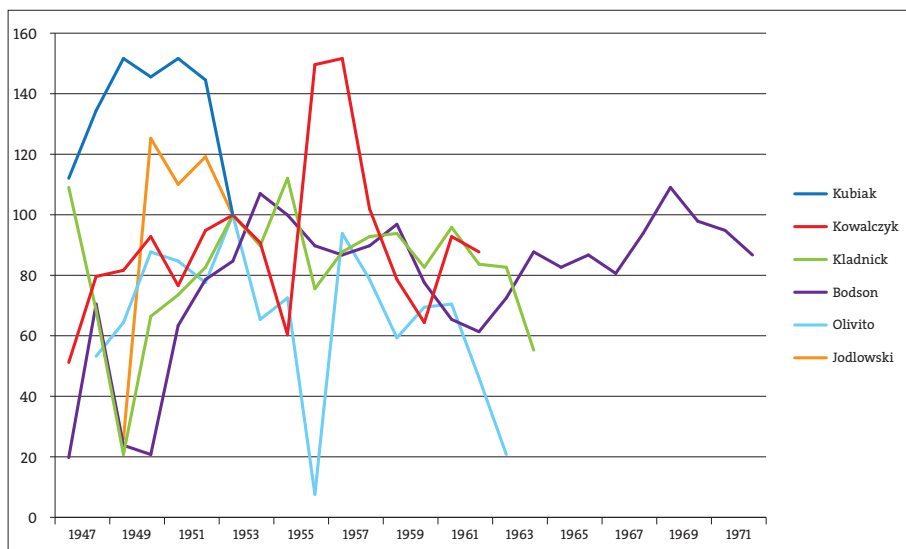
Grafiek 4 bevat gegevens van de mijnwerkers Peetroons, Herczeg, Segnana en Crab, allen ondergronders, die al vóór de Tweede Wereldoorlog in dienst waren getreden van de Eisdense mijn. Hun koopkracht lag voor de oorlog hoger dan na de oorlog. Na de oorlog waren er dalen en pieken in hun koopkracht en kwam het niveau zelden uit boven het basisjaar 1953. Tussen het einde van de jaren 1940 en dat van de jaren 1950 daalde de koopkrachtcurve van deze vier mijnwerkers tendentieel. De verklaring zou kunnen zijn dat hun productiviteit afnam naarmate ze ouder werden en dat zij het productieniveau en de daaraan gekoppelde akkoordlonen en premies uit hun jonge jaren niet meer konden halen. De grafieken 5 en 6 vertonen hetzelfde grillige patroon. Een groot (en significant) verschil is echter dat de koopkracht van arbeiders die vanaf de jaren 1950 in de mijn werkten, constant boven die van het basisjaar 1953 lag. Dit valt allicht te verklaren door het verschil in leeftijd met de oudere groep (grafiek 4): een hogere productiviteit en minder ziekteverzuim zorgden voor een gemiddeld hoger inkomen.

Grafiek 4. De koopkracht van het jaarloon van vier Eisdense mijnwerkers, 1933-1970 (1953=100)

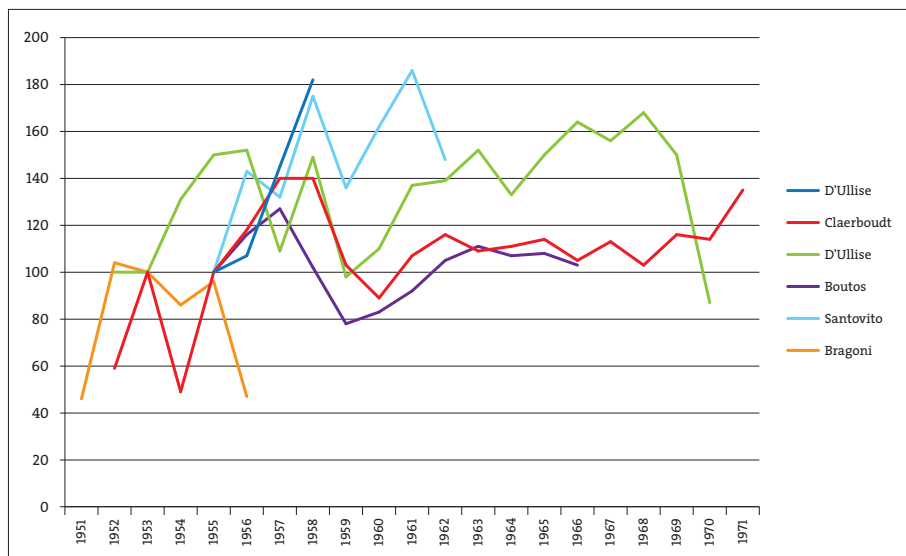
Bron: RIZIV Hasselt, pensioenfiches per mijnwerker.

Grafiek 5. De koopkracht van het jaarloon van zes mijnwerkers, 1945-1972 (1953=100)

Bron: RIZIV Hasselt, pensioenfiches per mijnwerker.

Grafiek 6. De koopkracht van het jaarloon van zes mijnwerkers, 1951-1972 (1953=100)

Bron: RIZIV Hasselt, pensioenfiches per mijnwerker.

Op basis van deze individuele gevallen kan worden geconcludeerd dat het beeld van de hoge gemiddelde koopkracht genuanceerd moet worden. Het inkomen van ondergrondse arbeiders in de mijnindustrie mag gemiddeld hoger hebben gelegen dan dat in andere industriële sectoren, maar de afhankelijkheid van het loon van de productiviteit en van het wisselend aantal gewerkte dagen had grote invloed op de koopkracht per mijnwerker. Uit deze bron blijkt echter niet of er aanvullende inkomsten waren, bijvoorbeeld uit arbeid elders op de verzuimde dagen.

Consumptiepatronen

De door de EGKS gepubliceerde gezinsbudgetenquête van 1956/1957 maakte een onderscheid tussen enerzijds de geldelijke uitgaven van mijnwerkersgezinnen en anderzijds hun consumptie inclusief voordelen in natura, zoals het gebruik van groenten uit de eigen tuin en goedkope huisvesting door de mijn. Beide zijn uitgedrukt in een geldswaarde, die in het tweede geval uiteraard op een schatting berust.¹⁹ Behalve de consumptieve bestedingen en de consumptie in natura brengt de enquête ook de belastingen en de bijdragen voor de sociale zekerheid in kaart. Die blijven hier vooralsnog buiten beschouwing. Tabel 2 geeft een overzicht van de reële uitgaven en de feitelijke consumptie van mijnwerkersgezinnen in het Kempisch bassin, gegroepeerd in 14 categorieën. De percentages zijn berekend zonder de bijdragen voor sociale zekerheid en belastingen.

19 Office Statistique des Communautés Européennes, *Budgets familiaux*, 277-278.

Tabel 2. Uitgaven en consumptie van Limburgse mijnwerkers in 1956 en 1957 in Belgische frank en als percentage van het totaal

Categorie	Uitgaven		Consumptie	
	BFR	% van het subtotaal	BFR	% van het subtotaal
Voeding	34.533	37,10	35.758	33,85
Huisvesting	15.000	16,11	24.755	23,43
Kleding	12.152	13,05	12.243	11,59
Schoonmaak en onderhoud woning	2.537	2,72	2.537	2,4
Medische en lichamelijke verzorging	2.150	2,28	2.537	2,02
Opleiding, religie en hobby	3.034	3,26	3.039	2,88
Communicatie	4.124	4,44	6.077	5,75
Giften en liefdadigheid	997	1,07	997	0,94
Huishoudpersoneel	37	0,04	37	0,04
Verzekeringen	4.300	4,62	6.568	6,22
Tabak	1.834	1,97	1.835	1,74
Schulden, interest en hypotheek	9.789	10,51	7.022	6,65
Diversen	1.039	1,12	1.039	0,98
Tuin, bloemen en dieren	1.601	1,72	1.607	1,52
Subtotaal	93.138	100	105.649	100
Bijdrage sociale zekerheid	3.866		3.866	
Belastingen	5.434		5.434	
Algemeen totaal	102.439		114.950	

Bron: Office Statistique des Communautés Européennes, Budgets familiaux.

De drie grootste uitgavenposten waren voeding (ca. 37 procent van de uitgaven), huisvesting (ruim 16 procent) en kleding (ca. 13 procent), op de voet gevolgd door de categorie schulden, interest en hypotheek (ruim 10 procent). In absolute bedragen (BFR) lag de consumptie van voeding 3,5 procent hoger dan de uitgaven, wat erop wijst dat mijnwerkers ook producten uit eigen tuin gebruikten, zoals kippen en groenten. Het relatieve aandeel van de voeding in de geschatte consumptie was echter geringer: 33,8 procent tegenover 37 procent in de bestedingen. Uit een verdere uitsplitsing van de uitgaven in de enquête (niet in de tabel opgenomen) blijkt dat de meeste uitgaven voor voeding aan vlees werden besteed (8,83 procent van het totaal), gevolgd door brood en patisserie, melk en boter. Vers fruit, suiker en suikergereelateerde producten sloten dit rijtje af. De mijnwerkers kochten niet noodzakelijk veel vlees, maar het product zelf was duur in vergelijking met andere voedingswaren. Bovendien was de prijs ervan gestegen in de periode vlak voordat de enquête werd afgenomen. Voor de duurdere vleessoorten moesten mijnwerkers bijna een halve dag werken om er één kilo van te kunnen kopen.

Een huiselijk tafereel uit een van de propagandafilms van de Steenkoolmijn Beringen uit de jaren 1950. Collectie Mijnmuseum Beringen.

Het verschil tussen de geldswaarde van de bestedingen en die van de consumptie in natura komt vooral tot uiting in het aanzienlijke voordeel dat mijnwerkers genoten in hun huisvesting. Dat voordeel werd in absolute termen berekend op 9.744 frank: 24.744 frank aan geschatte woonwaarde (16 procent van het totaal, zie tabel 2, kolom 'consumptie') stond tegenover 15.000 aan feitelijke uitgaven (23 procent, *idem*, kolom 'uitgaven'). Als verklaring hiervoor werd in het enquêteverslag gewezen op de lage huren die mijndirecties vroegen voor de huizen in de mijncités.²⁰ De uitgaven aan huur waren daardoor bijzonder laag in verhouding tot de totale gezinsuitgaven. De grootste uitgaven in de post 'huisvesting' betroffen het onderhoud van de woning en de aanschaf van meubels en huishoudtoestellen. De aanschaf van huishoudapparatuur was een aanzienlijke investering voor mijnwerkers: voor een nieuwe radio dienden ze in 1958 15 dagen te werken, en een nieuwe wasmachine stond bijna gelijk aan een volledige maand arbeid.

Op het gebied van de huisvesting profiteerden de mijnwerkersgezinnen van twee bijzondere regelingen. Ten eerste konden ze een huis huren in de tuinwijk, op voorwaarde dat iemand van het gezin in de mijn werkte. De huur lag laag en werd automatisch afgetrokken van het loon, zodat er voor hun gevoel geen extra kosten waren verbonden aan het huren van het huis. Ten tweede konden mijnwerkers een voordelige lening afsluiten voor het kopen van een huis. Die maat-

²⁰ *Ibidem*, 86.

regel vormde een onderdeel van het zogenaamde mijnwerkersstatuut dat door premier Achille Van Acker na de Tweede Wereldoorlog was uitgevaardigd om de arbeidsschaarste tegen te gaan en de arbeiders aan het mijnbedrijf te binden. Afhankelijk van het aantal dienstjaren zakte de rentevoet voor een lening tot 0,5 procent indien de mijnwerker 20 jaar in dienst was; er werd 2,5 procent rente in rekening gebracht als hij minder dan 5 jaar actief was. Deze leningen waren op het moment van de enquête alleen afgesloten voor woningen buiten de *cités*.²¹

In dit verband is ook de post schulden, interest en hypotheek interessant: terwijl de uitgaven daaraan 9.789 frank (10,5 procent) bedroegen, was het feitelijk verbruik slechts 7.022 frank (6,6 procent). De voornaamste redenen voor dit verschil waren de consumptie van goederen die op krediet waren gekocht en waaraan extra rentekosten waren verbonden en de terugbetaling van al dan niet hypothecaire leningen.²² Hoewel de EGKS-enquête niet apart specificeert of deze bedragen betrekking hadden op consumptief krediet of hypothecaire schuld, lijkt het relatieve en absolute belang van deze categorie te bevestigen wat Rutten voor Nederlands-Limburg heeft vastgesteld, namelijk dat mijnwerkers *big spenders* waren, die hun geld bij voorkeur meteen uitgaven en dure goederen op krediet kochten, daartoe verleid door hun relatief hoge lonen.

Lonen, koopkracht en consumptie van mijnwerkers in de landen van de EGKS

De consumptie-enquête maakt ook een vergelijk mogelijk van de uitgaven van mijnwerkers in de lidstaten van de EGKS. De cijfers werden gegeven in nationale munt en zijn daardoor moeilijk onderling te vergelijken. Om dit te ondervangen heb ik de uitgaven in nationale munt omgerekend in Belgische frank via koopkrachtpariteitstabellen die door de EGKS zelf zijn berekend in het kader van een andere enquête over reële inkomens.²³ Een vergelijking op basis van alleen wisselkoersen houdt geen rekening met wat arbeiders met hun inkomens konden kopen; het gebruik van koopkrachtpariteit maakt dat wel mogelijk. De EGKS-enquête naar nominale en reële lonen uit 1960 definieert koopkrachtpariteit als 'het aantal munteenheden dat in ieder land en tijdens een bepaalde periode éézelfde koopkracht verschaft'.²⁴ Koopkrachtpariteit verdisconteert dus niet alleen de wisselkoersen van de betreffende munteenheden, maar ook verschillen in bestedingsmogelijkheden per land. Deze enquête maakt het ook mogelijk de netto jaarinkomens van mijnwerkers in de EGKS via koopkrachtpariteiten met elkaar te vergelijken (tabel 3; Saarland werd pas in 1957 deel van de Bondsrepubliek Duitsland en is daarom apart opgenomen).

21 De lening was populair onder de mijnwerkers: In 1946 vroegen 33 arbeiders een lening aan, in 1950 was dat aantal al gestegen tot 368. T. De Rijck en G. Van Meulder, *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Berchem 2000) 263.

22 Office Statistique des Communautés Européennes, *Budgets familiaux*, 87.

23 Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, *Reële inkomens EGKS 1954-1958*, 67.

24 *Ibidem*, 12.

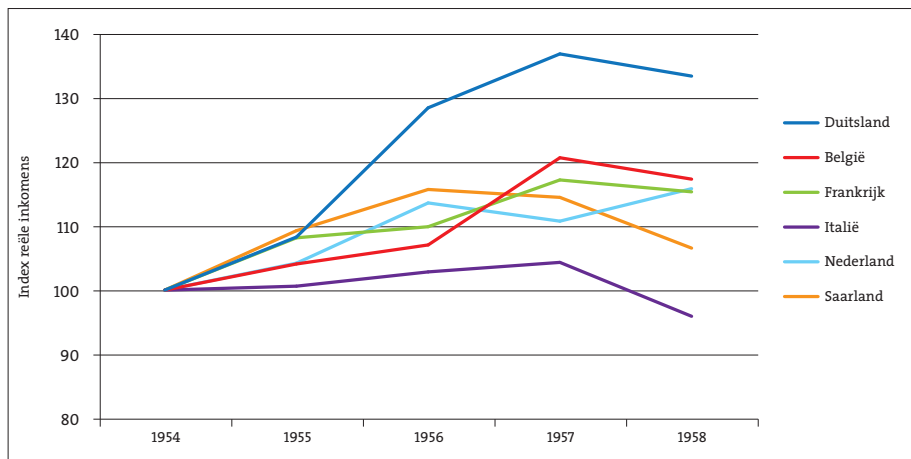
Tabel 3. De gemiddelde netto jaarinkomens van onder- en bovengrondse mijnwerkers (gehuwd, twee kinderen) (1958) en de jaarlijkse uitgaven van mijnwerkersgezinnen (zonder belastingen en sociale premies) (1957) in de EGKS (in Belgische frank)

	Duitsland	België	Frankrijk	Italië	Nederland	Saarland
Inkomen bovengronds	60.700	82.300	79.000	55.200	68.900	71.800
Inkomen ondergronds	84.500	107.800	98.200	63.100	98.600	96.300
uitgaven	81.138	92.689	78.621	57.500	84.330	88.619

Bron: Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, *Reële inkomens EGKS 1954-1958*.

Tabel 3 maakt duidelijk dat het netto jaarinkomen en het uitgavenpatroon nauw samenhangen. Het netto jaarinkomen van mijnwerkers in de Europese steenkolenbouw was het hoogst in België en het laagst in Italië. Dit vertaalde zich ook in de consumptieve uitgaven, die in België eveneens het hoogste waren.²⁵ De stijging van de reële lonen was echter in de jaren 1950 het sterkst geweest in Duitsland (ten opzichte van basisjaar 1954). Grafiek 7 toont de evolutie van de reële inkomens van getrouwde ondergrondse mijnwerkers met twee kinderen. De groei van de reële inkomens was in België vooral in de eerste helft van de jaren 1950 vrij beperkt, zeker ten opzichte van Duitsland. Opmerkelijk is de scherpe stijging in 1957 en meteen daarna de terugval in 1958, die zich in alle landen voordoet, behalve in Nederland. Deze terugval is een gevolg van de kolencrisis van eind 1957, die de kolenmijnbouw in heel Europa trof. In combinatie met de stijgende kosten voor het levensonderhoud, verklaart die de vrijwel algemene daling van

Grafiek 7. De reële inkomens in de steenkolenmijnindustrie in de landen van de EGKS (1954=100)

Bron: Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, *Reële inkomens EGKS 1954-1958*, 85.

25 Zie voor de achtergrond van de Belgische loonontwikkeling in de naoorlogse periode: Cassiers en Scholliers, 'Le pacte social belge de 1944', 167-175.

de koopkracht in 1958. De groei van de reële inkomens sinds 1954, vooral die vlak voor het uitbreken van de kolencrisis in 1957, is belangrijk om het hoge niveau van de uitgaven en de consumptie in 1958 te begrijpen.

In het licht van het door Rutten voor Nederlands-Limburgse mijnwerkers vastgestelde consumptiegedrag is het interessant na te gaan welk aandeel schulden en leningen in het uitgavenpatroon van de mijnwerkers in de landen van de EGKS innamen. In de EGKS-enquête werden in deze uitgavenpost twee categorieën onderscheiden: 'hypotheekschulden' en 'afbetaling van andere schulden'. De laatste heeft betrekking op aankopen op krediet, maar de enquête gaat niet dieper in op de aard van de op afbetaling aangeschafte producten. Tabel 4 geeft een overzicht van de verhouding tussen deze categorieën. Hieruit blijkt dat het niveau van de krediet aankopen in Duitsland het hoogst lag, gevolgd door België en Frankrijk. In Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland woog de afbetaling van krediet aankopen het zwaarst, in Saarland en België hadden de mijnwerkers ook veel hypotheek. Blijkbaar waren mijnwerkers in die landen meer dan in andere in staat een eigen woning aan te schaffen, hetgeen kan samenhangen met de relatief hoge inkomsten (zie tabel 3). In Frankrijk en Italië werden de arbeiders door de mijnbedrijven gratis gehuisvest; in het geval van de Franse mijnwerkers zijn er daarom geen kosten in de categorie hypotheek opgenomen. Het lage niveau van krediet van mijnwerkersgezinnen in Italië is in overeenstemming met het in het algemeen slecht ontwikkeld systeem van consumptiekrediet in dat land.²⁶

Consumptiepatronen van industriearbeiders en mijnwerkers

Om een vergelijking te kunnen maken tussen de consumptiepatronen van industriearbeiders en mijnwerkers in België heb ik de resultaten van het budgetonderzoek van de EGKS voor mijnwerkersgezinnen in 1956-1957 vergeleken

Tabel 4. Uitgaven in de post 'schulden en hypotheek' van mijnwerkersgezinnen in de EGKS (BFR), 1957/58

	Hypotheek	Andere schulden	Verhouding hypotheek/ andere schulden
Duitsland	674	4.357	6,4 %
Saarland	4.323	2.428	-5,6 %
België	4.225	3.650	-0,9 %
Frankrijk	0	3.087	--
Italië	193	1.624	8,4 %
Nederland	895	2.066	2,3 %

Bron: Eigen berekeningen gebaseerd op de volledige enquêtelijsten in: Office Statistique des Communautés Européennes, *Budgets familiaux des ouvriers de la C.E.C.A.*, bijlagen.

²⁶ E. Scarpellini, 'The invention of modern consumers and consumer credit in 1950-1960's Italy: people, goods, and culture', *Entreprises et histoire* 59 (2010) 92-95.

Tabel 5. Absolute en relatieve uitgaven van arbeiders- en mijnwerkersgezinnen in 1956/57 en 1957/58 (BFR en percentages)²⁷

Categorie	Mijnwerkers 1956-1957		Industriearbeiders 1957-1958	
Voeding	34.553	33,7 %	34.987	37,1 %
Huisvesting	14.436	14,0 %	18.003	19,0 %
Kleding	12.152	11,8 %	8.102	8,6 %
Vrije tijd	4.871	4,7 %	6.165	6,5 %
Hypotheek en leningen	10.890	10,6 %	-	-
Overige	25.814	25,2 %	26.623	28,2 %
Totale uitgaven	102.439		94.409	

Bron: Office Statistique des Communautés Européennes, *Budgets familiaux des ouvriers de la C.E.C.A.*; De Bie, *Gezinsbudgetten in België 1957-1958*.

met die betreffende gezinnen van industriearbeiders in het algemeen in 1957-1958 (tabel 5). Om het uitgavenpatroon te kunnen vergelijken is ervoor gekozen om een aantal vergelijkbare uitgavenposten samen te stellen en te selecteren. Bovendien zijn de relatieve consumptieuitgaven (in percentages) van mijnwerkers uit de EGKS-enquête (tabel 2) herberekend inclusief de uitgaven aan belastingen en sociale zekerheid, aangezien die in de nationale enquête zijn opgenomen als deel van de consumptieuitgaven.²⁷

In tabel 5 valt op dat mijnwerkers- en industriearbeidersgezinnen in absolute bedragen vrijwel evenveel geld aan voeding uitgaven, maar dat het percentage in mijnwerkersgezinnen met 33,7 procent aanzienlijk lager was dan in gezinnen van industriearbeiders (37,1 procent). De EGKS-enquête over 1956-1957 geeft alleen cijfers over gezinnen met twee kinderen, maar in tabel 5 wordt wat betreft de industriearbeiders geen rekening gehouden met de grootte van het gezin. Als wij ook voor de industriearbeiders alleen de gezinnen met twee kinderen in de beschouwing betrekken, wordt het verschil in voedseluitgaven nog pregnanter: in die gezinnen werd 42,3 procent aan voeding uitgegeven. Ook het verschil in het aandeel van de huisvestingskosten van mijnwerkers- en industriearbeidersgezinnen is aanzienlijk: 14 procent van de totale uitgaven van mijnwerkers werd daaraan in 1956-1957 besteed, tegen 19 procent van industriearbeiders een jaar later. Hieruit blijkt nogmaals het effect van de huisvestingspolitiek van de mijnindustrie, die hun arbeiders in staat stelden goedkoop te wonen in de tuinvijken van de mijnen. Deze verschillen impliceren dat mijnwerkers meer geld spendeerden aan andere uitgavenposten, maar dat blijkt niet direct uit de tabel.

De budgetenquête over 1957-1958 biedt geen cijfers over de omvang van leningen en afbetalingen, waardoor daarover voor industriearbeiders geen gegevens

²⁷ In de enquête van De Bie zijn de kosten van hypotheek en leningen wel verwerkt, maar door de opbouw en gebruikte categorieën in zijn enquête is het hier niet mogelijk om de uitgavenposten exact te vergelijken met de EGKS-enquête. De Bie, *Gezinsbudgetten in België 1957-1958*, 105-112.

Begin jaren 1960 konden veel Belgisch-Limburgse mijnbedienden zich al een auto permitteren. In de zomer van 1962 organiseerde de bediendenvereniging Winterslag een autorally. Collectie Mijnmuseum Beringen.

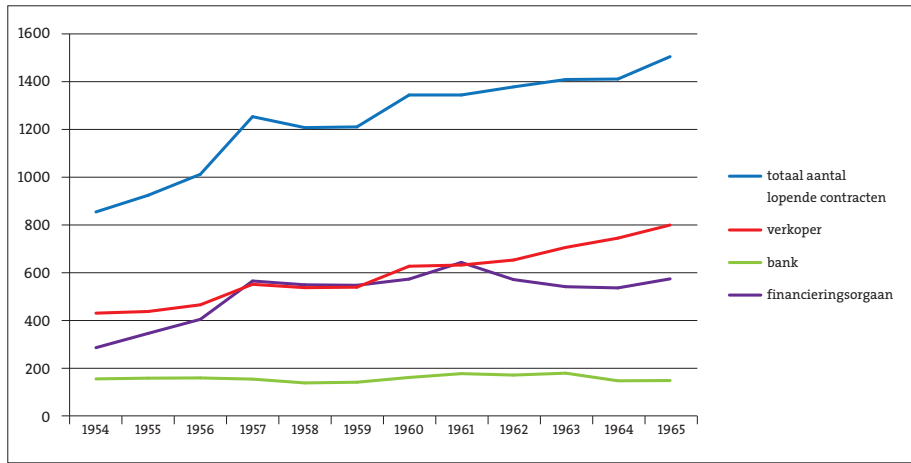
in tabel 5 konden worden opgenomen. Het gezinsbudgetonderzoek van het Nationaal Instituut voor de Statistiek van België over 1961 geeft daarover wel informatie.²⁸ Daaruit blijkt dat gezinnen van industriearbeiders gemiddeld 4 procent van hun totale uitgaven besteedden aan rentekosten en afbetalingen van leningen, aanzienlijk minder dus dan de mijnwerkers volgens de EGKS-enquête over 1956-1957 (10,6 procent).

We beschikken ook over gegevens over de omvang van het consumptieve krediet in België in het algemeen. Verondersteld kan worden dat het relatieve en absolute belang van krediet voor de mijnwerkersgezinnen op zijn minst aansloot bij het toenemende belang van krediet aankopen in België in de jaren 1950 en vooral in de jaren 1960. Grafiek 8 toont de evolutie van het aantal lopende kredietcontracten per kredietverlener tussen 1954 en 1965. Het totaal aantal lopende kredietcontracten is in 11 jaar tijd toegenomen met 43 procent. Op een terugval in 1958 en 1959 na, is de groei vrijwel lineair. Vooral verkopers en financieringsorganen spelen een belangrijke rol, met een respectievelijke toename van 46 procent en 50 procent van de kredietcontracten. De rol van de banken was in deze periode eerder nog beperkt (van 147 naar 140 contracten, of een vermindering van 5 procent).

De vraag dringt zich op waarvoor deze kredieten werden gebruikt. In grafiek 9 wordt de totale omvang van de uitstaande consumptiekredieten tussen 1954 en 1965 weergegeven, alsmede die voor vier uitgavenposten. De toename van het consumptiekrediet is spectaculair (van 1,8 miljard frank naar 6,6 miljard frank, of een groei van 72 procent), vooral door de toename van kredieten voor de aanschaf van auto's en huishoudtoestellen. Het aandeel van de post huishoudtoestellen (+ 53 procent) was tussen 1957 en 1962 zelfs groter dan die van de auto. Dit maakt duidelijk dat consumenten vanaf de tweede helft van de jaren 1950 massaal de weg begonnen te vinden naar dit type duurzame consumptieartikelen.

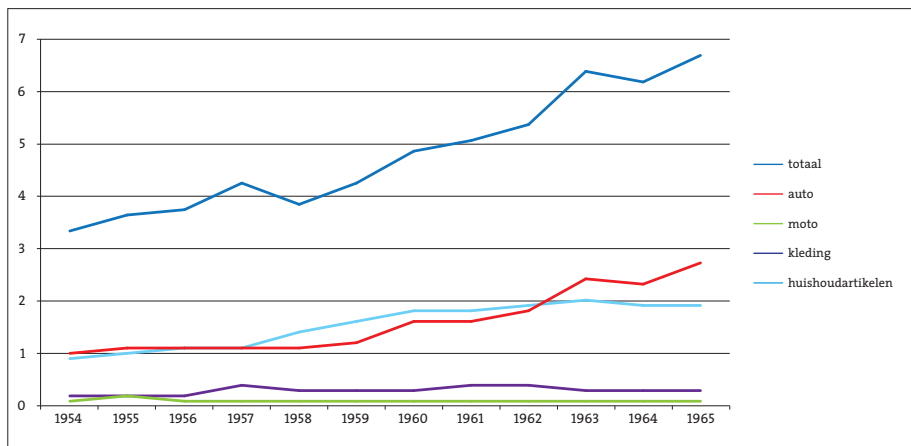
²⁸ Nationaal Instituut voor de Statistiek, 'Het gezinsbudgetonderzoek 1961'.

Grafiek 8. Het aantal lopende kredietcontracten uitgesplitst naar kredietverlener, 1954-1965 (x 1000)

Bron: Nationale Bank van België, *Belgische Economische Statistieken 1950-1960*, deel 2, 121-122 en *idem*, 1960-1970, deel 2, 117-119.

Grafiek 9. Uitstaande consumptiekredieten, total en voor vier artikelen, op het einde van het tweede trimester, 1954-1965 (in miljarden franken)

Bron: Nationale Bank van België, *Belgische Economische Statistieken 1950-1960*, deel 2, 121-122 en *idem*, 1960-1970, deel 2, 117-119.

Conclusie

De vergelijking van de consumptie van Belgisch-Limburgse mijnwerkersgezinnen met die van mijnwerkers in andere EGKS-landen en met het gemiddelde uitgavenpatroon van andere Belgische industriearbeiders heeft op het eerste gezicht geen fundamenteel ander consumptiepatroon blootgelegd. Wel waren er subtiele, maar significante verschillen in de uitgavenposten, die suggereren dat de verschuiving van een basaal naar een ruimer consumptiegedrag zich in de mijnwerkersgroep eerder heeft voltrokken dan in andere arbeidersgroepen. Drie uitgavenposten tekenden de Limburgse mijnwerkersconsumptie: voeding, huisvesting en krediet aankopen. Bij de voedingsuitgaven valt op dat het relatieve aandeel ervan aan het eind van de jaren 1950 al een kleiner aandeel innam van de totale uitgaven dan bij andere arbeidersgezinnen.

Naast de relatief hoge lonen speelden de lage huisvestingskosten een belangrijke rol in het uitgavenpatroon van de Belgisch-Limburgse mijnwerkers. Hoge lonen en goedkope huisvesting waren een onderdeel van de *employment package* (te vertalen als: 'secundaire arbeidsvoorwaarden') van de mijnbedrijven om arbeiders aan het bedrijf te binden.²⁹ Daartoe behoorden ook aanwervings- en productiviteitspremies, lage rentevoeten voor woningleningen afhankelijk van de anciënniteit, en gratis kolenvoorziening. Daartegenover stonden dan weer sancties, zoals boetes, woninguitzetting en een hogere huurprijs bij vertrek uit de mijn. Op deze wijze creëerden de mijndirecties een grote mate van afhankelijkheid voor hun arbeiders, met grote gevolgen voor hun carrière en hun leven in het algemeen. De analyse van de pensioenfiches heeft aan het licht gebracht dat het carrièreverloop van mijnwerkers die in de *cité* van Eisden woonden zeer grillig was, met grote fluctuaties in het aantal gewerkte dagen, het jaarloon, en dus ook de koopkracht. Niettemin bleven zij aan de Eisdense mijn gebonden: de voordelen van de door de mijnen geboden secundaire arbeidsvoorwaarden, met name de goedkope huisvesting, wogen blijkbaar op tegen de onregelmatigheid van de verdiensten.

Rutten heeft voor Nederlands-Limburg vastgesteld dat mijnwerkers, die een hoog loon hadden, veel op krediet kochten. Het percentage krediet aankopen van Belgisch-Limburgse mijnwerkersgezinnen dat uit de EGKS-enquête naar voren kwam, suggereert inderdaad dat ook zij meer op krediet kochten. Hoewel onduidelijk blijft wat er nu precies op krediet werd gekocht, lijkt het op basis van de algemene gegevens over België vooral om huishoudelijke apparaten te gaan. Krediet vormde samen met de stijgende koopkracht één van de sleutels in het begrijpen van de groei van de massaconsumptie vanaf de jaren 1960. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat de mijnwerkers binnen de groep arbeiders zich inderdaad in de voorhoede van de naoorlogse consumptiemaatschappij bevonden.

29 Zie voor het begrip *employment package*: Delbroek, 'In de put', 232. Delbroek ontleent dit begrip aan: Price Fishback, *Soft coal, hard choices : the economic welfare of bituminous coal miners, 1890-1930* (Oxford 1992).

Ad Knotter

*Mijnbouw en grensarbeid in het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied, 1900-1973: een overzicht*¹

Het beleid van de Europese Unie om de grenzen open te stellen en tot geïntegreerde, grensoverschrijdende arbeidsmarkten te komen heeft geleid tot een hausse aan studies over het verschijnsel grensarbeid. In weerwil van alle EU-retoriek over dit onderwerp blijft het arbeidsaanbod echter grotendeels nationaal georiënteerd. Grensoverschrijdende arbeidsmarkten ontstaan alleen in uitzonderlijke situaties. Er is inmiddels veel onderzoek verricht dat deze inertie tracht te verklaren. De verschillende alternatieve of aanvullende verklaringen die daarin naar voren zijn gebracht, kunnen worden onderverdeeld in verklaringen die de nadruk leggen op, ten eerste: materiële en institutionele barrières, zoals nationale verschillen in sociale zekerheidsarrangementen en onderwijs-systemen; ten tweede: economische factoren, onderverdeeld in *push* (aantreking) en *pull* (afstoting) (of het ontbreken daarvan), voornamelijk te herleiden tot verschillen in werkgelegenheid en loonhoogte; en, ten derde: mentale 'drem-pels', veroorzaakt door een oriëntatie op de eigen natiestaat en onbekendheid met het 'vreemde' aan de andere kant van de grens.

Uit historisch oogpunt kan worden opgemerkt dat al deze factoren en verklaringen een historische dimensie hebben: overheidsregelingen op het gebied van de sociale zekerheid en het onderwijs ontstonden pas in de twintigste eeuw met de opkomst van nationale verzorgingsstaten; de ontwikkeling van de economie en de arbeidsmarkt in grensgebieden was afhankelijk van processen van industrialisatie en de-industrialisatie; en gevoelens van nationale verbondenheid zijn sterk beïnvloed door politieke gebeurtenissen, zoals oorlog, bezetting, en natievorming in het algemeen.

Deze ontwikkelingen hebben geleid tot veranderingen in historische grensregimes met een dynamisch karakter. Grensregimes worden bepaald door grensregelingen en instituties, grenscontroles, economische mogelijkheden en beperkingen, mentale attitudes en identiteiten. In dit artikel wil ik laten zien hoe grensarbeid zich ontwikkelde in een specifieke regio en in een specifieke industrietak. De invloed van veranderende grensregimes op de omvang en de aard van de grensarbeid zal worden onderzocht in het Belgisch-Nederlands-Duitse grensgebied dat tegenwoordig als Euregio Maas-Rijn bekend staat. In deze regio bevonden zich vier dicht bij elkaar gelegen kolenmijnbouwgebieden: het Kempische en het Luikse kolenbekken in België, het Akens mijnndistrict in Duitsland, en de Nederlandse mijnstreek in Zuid-Limburg. Hoewel zij deel uitmaakten van verschillende nationale economieën, waren de vereiste arbeidskwalificaties van mijnwerkers in de drie landen min of meer dezelfde. Volgens de neoklassieke economische theorie zou er *ceteris paribus* bij dit homogene arbeidsaanbod een volledig geïntegreerde grensoverschrijdende arbeidsmarkt voor mijnwerkers hebben kunnen ontstaan, alsof er geen grenzen bestonden.

1 Dit artikel is een vertaling van een Engelstalige publicatie in het *Journal of Borderlands Studies* 29/3 (2014).

Dit theoretische uitgangspunt leidt tot de volgende vragen: in welke mate waren de twintigste-eeuwse mijnarbeidsmarkten in dit gebied over de grenzen heen met elkaar verbonden? Werd de grensoverschrijdende uitwisseling van arbeid voorkomen, belemmerd, of juist bevorderd door de aanwezigheid van staatsgrenzen? Was grenspendel een regulier verschijnsel, of ontstond die alleen in specifieke perioden en onder specifieke omstandigheden? Hoe kunnen we eventuele veranderingen in de richting en in de tijd verklaren? Hoe beïnvloedden institutionele factoren, bekendheid of onbekendheid met het buitenland, en *push-and-pull* de omvang en richting van de grensarbeid? Deze vragen zullen worden onderzocht in vijf verschillende perioden tussen omstreeks 1900, toen de mijnbouw in Nederland begon te groeien, en 1974, toen de laatste Nederlandse mijn werd gesloten.

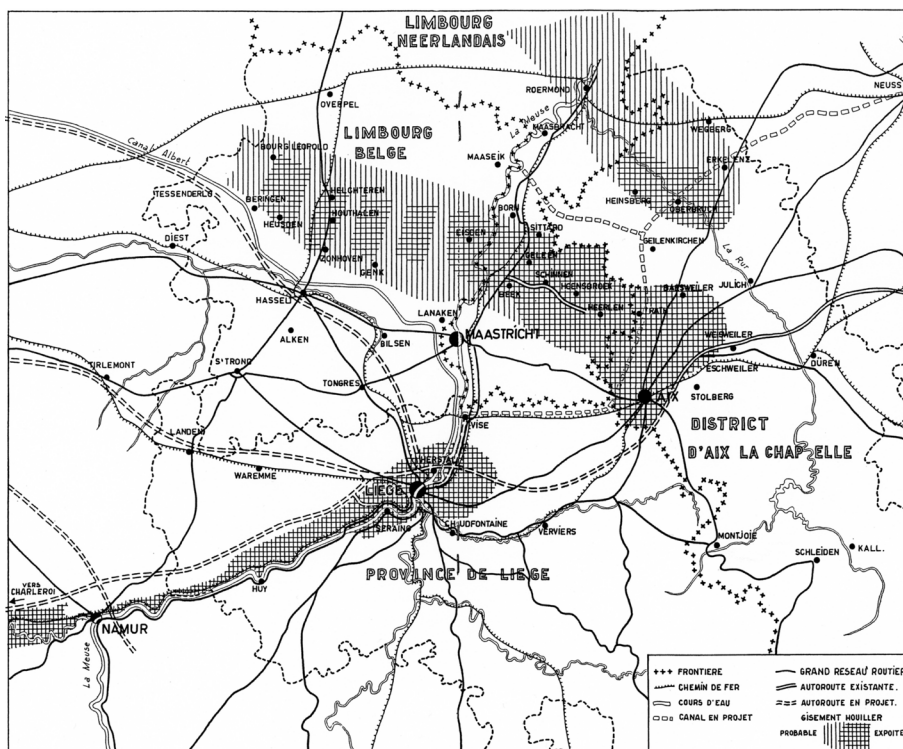
Dit overzicht is gebaseerd op historische studies over grensarbeid in dit gebied die in de laatste tien jaar zijn verschenen. De meeste van deze studies vertrokken vanuit de Zuid-Limburgse mijnstreek, centraal gelegen tussen de andere mijnbouwgebieden in de Euregio Maas-Rijn. Grensarbeid naar en vanuit dit geografische centrumgebied veranderde diverse malen van richting. Deze veranderingen weerspiegelen wisselingen in de grensregimes in verschillende perioden, zowel aan de Nederlands-Duitse als aan de Nederlands-Belgische grens.

In recent onderzoek hebben de Nederlandse geografen Van Houtum, Spierings en Van der Velde het trefwoord '(on)bekendheid' (in het Engels: *(un)familiarity*) geïntroduceerd als verklaring voor het achterblijven van de grensoverschrijdende (arbeids)mobilititeit in grensregio's, waarmee zij dus de mentale instelling van de grensbewoners centraal stellen.² In dit overzicht zal het belang van deze factor voor een verklaring van de historische ontwikkeling van de grensarbeid in vijf gevallen empirisch worden onderzocht en op zijn waarde worden getoetst.

Arbeidsmarktintegratie aan de Nederlands-Duitse grens vóór de Eerste Wereldoorlog

In de negentiende eeuw bleef de Nederlandse kolenmijnbouw hoofdzakelijk beperkt tot één bedrijf, de Domaniale Mijn in het mijnstadje Kerkrade aan de Duitse grens bij Aken. Geologisch, sociaal en cultureel maakte de Kerkradse mijnindustrie deel uit van het Akense mijnbekken, met een lange geschiedenis van kolenwinning die al in de Middeleeuwen was begonnen door de abdij van Rolduc. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw was het voor mijnwerkers uit Kerkrade en omliggende dorpen aan de Nederlandse kant van

2 Henk van Houtum en Martin van der Velde, 'The power of cross-border labour market immobility', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 95 (2004) 100-107; B. Spierings en M. van der Velde 'Shopping, Borders and Unfamiliarity: Consumer Mobility in Europe', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 99 (2008) 497-505.

De mijnbouwgebieden in het Belgisch-Nederlands-Duitse grensgebied

Bron: Le Bulletin du Grand Liege 17 (april 1955).

de grens volstrekt gebruikelijk om werk te zoeken in de Akense mijnen aan de andere kant.³

Het is opmerkelijk dat de grenspendel vanuit Kerkrade voortduurde tot in het eerste decennium van de twintigste eeuw. In die jaren breidde de kolenwinning in de mijnstreek rondom Heerlen ten noordwesten van Kerkrade zich sterk uit, waardoor er daar een grote vraag naar ervaren mijnarbeiders ontstond. Dat grensarbeiders vanuit Kerkrade hun schreden niet naar Heerlen wendden is een duidelijke aanwijzing dat er in die tijd tussen Kerkrade en Aken nog een geïntegreerde grensoverschrijdende arbeidsmarkt bestond en dat de afstand tot de Heerlense arbeidsmarkt groot bleef. De afstand tussen de Kerkradse en Heerlense mijnen werd als een grotere barrière ervaren dan de staatsgrens. De

3 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 92-93; Ben Gales, 'Goed betaald? Mijnwerkerslonen en arbeidsmarkt in het Nederlands-Duits-Belgische grensgebied in de achttiende en negentiende eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 57-87, aldaar 63; Kristin Klank, 'Secondary labour force or permanent staff? Foreign workers in the Aachen coal mines', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 126-154, aldaar 136.

grensoverschrijdende arbeidsmarktintegratie werd in stand gehouden door tradities, door in Duitsland opgebouwde sociale rechten, en door economische voordelen: omdat de lonen en de prijzen in Duitsland hoger waren, konden de in Duitsland verdiende lonen voordelig worden uitgegeven in Nederland. Ook bestonden er nog geen goede verkeersverbindingen met de mijnzetels in het binnenland, terwijl de Akense mijnen vanuit Kerkrade goed bereikbaar waren.⁴

De integratie van de mijnarbeidsmarkt in het Duits-Nederlandse grensgebied deed zich niet alleen voor vanuit de Nederlandse kant. Uit een steekproef van bij *Domaniale Mijn* werkzame mijnwerkers tussen 1907 en 1912 bleek dat 18,6 procent was geboren in het Akense mijndistrict; de meesten woonden in het nabijgelegen Kohlscheid en pendelden dagelijks naar hun werk. Nog eens 21,3 procent was elders in Duitsland geboren, onder meer in het Ruhrgebied, maar het is niet onwaarschijnlijk dat zij daarna naar het Akense gebied waren verhuisd. Er bestond een aanzienlijke arbeidsmobiliteit tussen de mijnen aan beide zijden van de grens. Van de in Nederland geboren mijnwerkers in dienst van de *Domaniale Mijn* (46,8 procent) was 16 procent eerder werkzaam geweest in een Duitse mijn in het Akense mijndistrict; 5 procent had ook in een mijn in het Ruhrgebied gewerkt.⁵

Deze situatie leek op die in andere grensoverschrijdende mijnbouwgebieden in West-Europa. In de kolenmijnbouw aan de Duitse-Franse grens tussen Saarland en Lotharingen bij Saarbrücken bestond een voortdurende mobiliteit van mijnwerkers tussen mijnbedrijven aan beide zijden van de grens, bijvoorbeeld in de grensplaatsjes Forbach en Petit-Roselle. Al voor de annexatie van dit deel van Lotharingen door Duitsland in 1871 was er een geïntegreerde grensoverschrijdende arbeidsmarkt in dit gebied.⁶ Het Franse mijnbekken bij Valenciennes aan de Frans-Belgische grens trok tot de Eerste Wereldoorlog veel pendelaars uit de Belgische Borinage aan.⁷ In beide gevallen werkten de grensarbeiders in mijnen dicht bij de grens.

Net als in deze andere Europese voorbeelden waren de grensoverschrijdende betrekkingen in het Akens-Kerkraadse grensgebied gebaseerd op een wederzijdse bekendheid, die zijn oorsprong vond in een van oudsher bestaande uitwisseling van mijnwerkers. Het was gebruikelijk om vanuit de mijndorpen aan de grens te gaan werken in één van de aan beide zijden van de grens gelegen mijnen. De Duits-Nederlandse arbeidsmarktintegratie werd mede mogelijk gemaakt door de onbelemmerde en ruime circulatie van Duits geld aan de Nederlandse kant. De in Duitsland verdiende lonen konden daardoor gemakkelijk worden uitgegeven in Nederland. Omstreeks 1900 was er in Kerkrade dage-

4 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 96-97.

5 Achim Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLVII (2002) 7-26, aldaar 21-23.

6 Katrin Martin, *Das Eigene in der Fremde. Grenzüberschreitende Beziehungen in der deutsch-französischen Kontaktzone des Saar-Mosel-Raumes (1850-1914)* (Saarbrücken 2009) 99-100.

7 Gérard Dumont, 'Une immigration fondatrice: les Belges', in: Marie Cegarra, *Tous gueules noires. Histoire de l'immigration dans le bassin minier de Nord-Pas-de-Calais* (Lewarde 2004) 17-31.

lijks ca. 4.000 Mark in omloop. Door de schaarste aan Nederlands geld betaalden de Nederlandse mijnen tot 1909 de lonen eveneens uit in Duitse munt. Ook na dat jaar bleven de mijnwerkers de voorkeur geven aan Duits geld: zodra zij hun loon in guldens hadden ontvangen, wisselden zij die om in marken.⁸

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 maakte een einde aan zowel de monetaire als de arbeidsmarktintegratie. De Duitse munt verdween uiteindelijk uit het betalingsverkeer en de in Duitsland werkzame Nederlandse mijnwerkers, zowel migranten als grensarbeiders, keerden terug om te gaan werken in de Nederlandse mijnen. De Akense mijnen konden nu alleen nog maar een beroep doen op het lokale arbeidsaanbod en op recent geworven Poolse mijnwerkers uit het oosten van Duitsland.⁹

Guldenmänner: Duitse vlucht uit de hyperinflatie in het begin van de jaren 1920

Gedurende en na de Eerste Wereldoorlog bleef de Nederlandse mijnbouw groeien in Zuid-Limburg in een smalle strook land tussen de Duitse en Belgische grens. In dit ingesloten gebied waren in die periode niet voldoende mijnwerkers beschikbaar om deze expansie mogelijk te maken. Vanuit andere, verder weg gelegen delen van Nederland was dat evenmin mogelijk. De mijnbedrijven waren genoodzaakt een aanzienlijk deel van hun personeel uit het nabijgelegen Duitsland te halen. Het aantal mijnwerkers met de Duitse nationaliteit – zowel migranten als grensarbeiders – groeide van 1.072 in 1909 tot een maximum van 7.563 in 1930 (31 december). Vanaf 1919 begon hun aantal plotseling te stijgen van 1.670 tot een eerste hoogtepunt van 5.342 in 1923. In 1922 bestond 11 procent van de ondergrondse arbeiders uit Duitse grenspendelaars. De meesten kwamen uit nabijgelegen mijndorpen, zoals Kohlscheid en Herzogenrath, anderen kwamen uit Alsdorf, Bardenberg, Merkstein, Richterich, Würselen en de stad Aken. Na 1923 daalde het aantal grensarbeiders blijvend tot 1.000 à 1.200 tussen 1925 en 1931. In het begin van de jaren 1930 waren de Duitse pendelaars vrijwel volledig verdwenen.¹⁰

In het begin van de jaren 1920 werd het voor in Duitsland woonachtige mijnwerkers uiterst aantrekkelijk om in de Nederlandse mijnen te gaan werken. Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog en de aan Duitsland in het Verdrag van Versailles opgelegde herstelbetalingen verslechterde de monetaire situatie snel; het was de periode van hyperinflatie, waardoor de Duitse mark dagelijks aan waarde verloor. De lonen in Nederland werden uitbetaald in stabiele Nederlandse guldens, wat uiteraard een groot voordeel was voor Duitse grenspendelaars, die hun in Nederland verdiende lonen in Duitsland konden uitgeven. In de tijd zelf werd geschat dat de door Duitsers in de Nederlandse mijnen

8 Joke Mooij, 'Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004) 7-29, aldaar 25-28.

9 Klank, 'Secondary labour force or permanent staff?', 138; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 96-99.

10 *Ibidem*, 140-148; bijlage 12, 15.

Vlak na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog poseren grensbewoners en grenswachters aan de gesloten grensovergang bij Pannesheide in Kerkrade, november 1914.

Bron: Weet je nog koempel? : de mijnen in Limburg 9 (Zwolle 2004).

verworven koopkracht drie keer zo hoog was als die van de Duitse mijnwerkerslonen. Het gevolg was dat er een grote stroom van ervaren Duitse arbeiders op gang kwam, die hun baan in de Duitse mijnen opgaven om in Nederland aanzienlijk meer te kunnen verdienen. Tijdgenoten noemden hen *Guldenmänner*.¹¹ De muntstabilisatie door de introductie van de *Reichsmark* in november 1923 beëindigde de hyperinflatie en dit had onmiddellijk effect op de omvang van de pendelstroom uit Duitsland: de meeste pendelaars keerden terug naar hun vroegere werkgever.

De invloed van monetaire factoren was ook merkbaar aan de Belgische grens aan de westzijde van de Zuid-Limburgse mijnstreek, zij het veel minder sterk. In de jaren 1920 waren er verschillende mijnen in de Belgische Kempen in bedrijf gekomen. De mijn in het dorp Eisden, vlakbij de Nederlandse grens, stelde aanvankelijk een groot aantal Nederlanders te werk. De devaluatie van de Belgische frank in 1926 leidde tot een aanzienlijke teruggang van het aantal Nederlandse mijnwerkers in Eisden en een groeiend aantal Belgische pendelaars naar de pas geopende mijn Maurits in Geleen. Vergeleken met de Duitse pendel in het begin van de jaren 1920 bleef de Belgische echter beperkt van omvang: het grootste aantal werd in 1927 bereikt met 394 man.¹²

¹¹ *Ibidem*, 145-148.

¹² *Ibidem*, 148-149; Bart Delbroek, 'Op zoek naar koolputters. Buitenlandse mijnwerkers in Belgisch-Limburg in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 80-103, aldaar 86.

De trek naar de Luikse mijnen na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de Belgische economie sterk, in tegenstelling tot de Nederlandse, en de Belgische mijnindustrie, die als werkgever altijd al impopulair was geweest, kampte met een groot tekort aan arbeiders.¹³ In het Luikse mijn-district was dit des te sterker het geval, omdat daar veel alternatieve werkgelegenheid was, bijvoorbeeld in de staalindustrie. De Belgische regering streefde naar een hogere energieproductie en riep de zogenoemde kolenslag (*bataille de charbon*) uit. Arbeiders die bereid waren aan deze slag deel te nemen, kregen allerlei materiële voordelen, maar die losten het arbeidstekort niet op. De mijnbedrijven gingen daarom over op grootschalige werving van arbeiders uit het buitenland, vooral in Italië, maar ook in aangrenzende landen. In het begin van de jaren 1950 zonden ze wervingsagenten naar het Nederlandse en in mindere mate het Akense mijnbekken om mijnwerkers te rekruteren voor werk in de Luikse mijnen. Ze betaalden informanten en organiseerden bijeenkomsten in cafés en bars om daarvoor propaganda te maken.¹⁴ Ze zorgden ook voor gratis vervoer van pendelaars per bus.

De voordelen voor Nederlandse mijnwerkers konden inderdaad aanzienlijk zijn, vooral na september 1949, toen de Nederlandse gulden 18 procent meer devalueerde dan de Belgische frank. Gevoegd bij de al bestaande verschillen in loonhoogte, kwamen de lonen in Nederland daardoor zo'n 32 procent onder de Belgische te liggen. Voor geschoolde houters in de mijnindustrie kon dit zelfs oplopen tot 42 procent. Promotie vond in de Luikse mijnen veel sneller plaats en er waren allerlei emolumenten, zoals een geldbedrag in plaats van gratis kolen, gratis vervoer, en *last but not least* een veel hogere kinderbijslag. Als tenslotte de Nederlandse pendelaar zijn Belgische franken op de zwarte markt omwisselde, kon hij in extreme gevallen zijn verdiensten bijna verdubbelen. En er waren ook immateriële voordelen: er was minder controle in de Luikse mijnen, de arbeidsverhoudingen waren minder formeel, en mensen konden ontsnappen aan de sociale controle in de nogal in zichzelf gekeerde Limburgse mijnwerkersgemeenschappen.¹⁵

Vanaf 1950 begon het aantal *frontaliers hollandais* in de Luikse mijnen te groeien, tot het in 1954 een maximum bereikte van 1.468 – volgens een officiële Belgische telling. In dat jaar maakten zij 11 procent van de buitenlandse arbeiders in deze mijnen uit, in omvang de derde groep na de Italianen (64 procent) en de Polen (13 procent). De groei viel samen met een toenemende werkloosheid in Nederlands-Limburg, vooral na de zogenaamde Koreacrisis in 1951. Na 1953 begon de werkgelegenheid in Nederland weer te groeien en dit weerspiegelde

13 Vgl. Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van negentiende eeuw tot 1974* (Hilversum 2014) 117-143.

14 Willibrord Rutten, 'Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 3-53, aldaar 32-35; Klank, 'Secondary labour force or permanent staff?', 148.

15 Rutten, 'Buitenbeentjes', 15-20.

zich meteen in een afname van de grenspendel, eerst geleidelijk tot bijna 1.100 in 1958, daarna sneller tot een laatste telling van 185 in 1965.¹⁶

Het geval van de *frontaliers hollandais* in het begin van de jaren 1950 biedt een unieke gelegenheid om de invloed van *push-and-pull* op grensoverschrijdende arbeidsmarkten te onderzoeken, omdat dit kan worden vergeleken met de omvangrijke pendel naar de Luikse mijnen vanuit het zuidelijk deel van de Belgische provincie Limburg, gelegen ten westen van Nederlands Zuid-Limburg op ongeveer dezelfde afstand ten noorden van Luik. Net als in Nederlands-Limburg opconcurrerde de mijnindustrie in Belgisch-Limburg (de Kempen) met de Luikse mijnen om het beschikbare arbeidsaanbod. Mogelijk was eveneens van belang dat pendelaars in beide gevallen een taalgrens over moesten steken van de Nederlands- (of Vlaams) talige Limburgen naar het Frans- (of Waals)spreekende Luik.

Aan het einde van 1953 pendelden ongeveer 1.800 mijnwerkers uit Belgisch-Limburg naar het Luikse kolenbekken, dat is 4,5 procent van de in die provincie woonachtige mijnwerkers. Vanuit Nederlands-Limburg werkten er ongeveer 1.500, dat is 2,8 procent van de mijnwerkers daar. Het was dus naar verhouding minder 'gewoon' voor de Nederlands-Limburgse mijnwerkers om in Luik te gaan werken dan voor de Belgisch-Limburgse. Zeker als we ook nog rekening houden met de grote verschillen in verdiensten die Nederlanders konden realiseren door aan de andere kant van de staatsgrens te gaan werken – voordelen die de Vlamingen als Belgen misten –, kunnen we veilig concluderen dat de *pull* van Luik op de Nederlandse mijnwerkers geringer was dan verwacht zou kunnen worden zonder de aanwezigheid van een staatsgrens.¹⁷

Dit verschil kan deels worden verklaard door de 'onbekendheid' van de Nederlandse arbeiders met de Waalse arbeidsmarkt, in tegenstelling tot de 'bekendheid' daarmee van hun Vlaamse tegenhangers, aangezien er een lange traditie was (sinds de negentiende eeuw) van Vlaamse migratie en pendel naar de bloeiende Waalse industriegebieden, ook vanuit Belgisch-Limburg naar Luik.¹⁸ Dit is echter maar een deel van de verklaring. Mijnbedrijven, woningbouwverenigingen, vakbonden, arbeidsbureaus en de dominante katholieke kerk, deden er alles aan om Nederlandse mijnwerkers ervan te weerhouden hun geluk aan de andere kant van de grens te zoeken. Er waren allerlei sancties: wervingsagenten werden opgespoord en beboet vanwege illegale praktijken; mijnwerkers die een bedrijfswoning huurden moesten hun huis uit zodra zij over de grens begonnen te werken; als ze weer bij hun vroegere werkgever in dienst wilden komen was er een wachttijd van drie maanden. De vakbonden en de kerk begonnen een ontmoedigingscampagne: de Waalse mijnen werden afgeschilderd als onveilig en ongezond; het gezinsleven en de gezinsmoraal zou in gevaar komen door de vrijheid die pendelaars in het verre Luik zouden genieten, et cetera.¹⁹

16 *Ibidem*, 27-30.

17 *Ibidem*, 29-30, 35, 45-47.

18 Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans (red.), *Vlaamse migranten in Wallonië, 1850-2000* (Leuven 2011); Roels, *Het tekort*, 47-51.

19 Rutten, 'Buitenbeentjes', 35-41.

De conclusie moet derhalve luiden dat de Nederlandse arbeiders er niet alleen door 'onbekendheid' van werden weerhouden de grens over te steken; er werd op hen ook een sterke morele druk en institutionele controle uitgeoefend om in het land te blijven. Op langere termijn kan dit worden beschouwd als deel van een bewuste politiek van regionalisering van de Nederlandse mijnarbeidsmarkt, vooral na de jaren 1920. Nederlandse mijnbedrijven, daarin gesteund door de in Limburg invloedrijke katholieke kerk, trachtten hun personeel te controleren en aan de mijnbedrijven in de regio te binden.²⁰ Deze strategie was redelijk succesvol: alleen onder zeer hoge druk van *push of pull* waren mijnwerkers bereid zich van deze banden los te maken om aan de andere kant van de grens te gaan werken. Het succes van dit beleid is ook zichtbaar in het naar verhouding geringe aandeel van 'reguliere' mijnwerkers onder de Luikse pendelaars: als 'marginaal' te beschouwen arbeiders, bijvoorbeeld omdat zij oorspronkelijk niet uit Limburg of de mijnstreken afkomstig waren en zich daardoor gemakkelijker aan de sociale controle konden onttrekken, waren oververtegenwoordigd.

Nederlandse mijnwerkers en de Duitse *Bergmannsprämie* (1957)

De opsluiting van de Nederlandse mijnwerkers in de regio Zuid-Limburg werd opnieuw problematisch in 1957, toen de Duitse overheid besloot mijnarbeid in Duitsland te ondersteunen met een belastingvrije premie, de zogenoemde *Bergmannsprämie*.²¹ Dankzij deze subsidie stegen de lonen met 10 procent. Met deze loonstijging wilde de regering een einde maken aan de vlucht van de mijnwerkers uit de mijnindustrie naar aantrekkelijker werk elders. Het gevolg was dat de Duitse lonen plotseling nog meer boven de Nederlandse kwamen te liggen. De Nederlandse lonen waren al lager dan die in de omliggende landen door het restrictieve loonbeleid van de Nederlandse regering. Hogere lonen in Duitsland hadden al vóór 1957 een groeiend aantal Limburgse mijnwerkers aange trokken, van wie sommigen eerder in Luik hadden gewerkt en dus al bekend waren met grenspendel.

In de jaren 1950 bestond er een 'geleide loonpolitiek', waarmee de Nederlandse regering de lonen in de industrie laag hield ter bevordering van de export. Dit beleid werd gesteund door de grote nationale vakcentrales. Niettemin begon de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (NKMB) in 1957 een campagne om de werkgevers en de overheid te dwingen ook in Nederland een premie in te stellen. Deze campagne culmineerde in de zogeheten langzaam-aan-actie van 1 en 2 april 1957, in feite een tweedaagse staking. Door de consensus over het restrictieve loonbeleid waren stakingen in Nederland in deze periode zeer ongebruikelijk, zeker als zij werden georganiseerd door een confessionele vakbond.

20 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt, passim*.

21 Ad Knotter, 'Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grenslijging en katholiek regionalisme', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 117-157.

Geen wonder dat er een enorm debat ontstond tussen de voor- en tegenstanders van deze staking en over de rechtvaardigheid van de looneisen. Het debat maakte duidelijk dat katholieke gezagsdragers in de kerk, de vakbond en de politiek een actief beleid voorstonden om de Nederlandse mijnwerkers in Zuid-Limburg te houden en het ontstaan van een grensoverschrijdende arbeidsmarkt tegen te gaan.

Uiteindelijk was dit beleid gebaseerd op de angst dat de bewust geconstrueerde katholieke samenleving in de Limburgse mijnstreek uiteen zou vallen door een veronderstelde desintegratie van de voornamelijk katholieke mijnwerkersbevolking. Vanaf het begin van de twintigste eeuw hadden kerkelijke leiders een reeks van door de kerk geleide sociale organisaties en instellingen opgebouwd, die zij als cruciaal beschouwden voor het bijeenhouden van hun kudde. Als mijnwerkers op grote schaal naar Duitsland zouden trekken, zouden zij zich niet alleen aan deze hegemoniale sociale sfeer kunnen onttrekken, maar zouden ze ook moeten worden vervangen door buitenstaanders van allerlei slag, zoals protestanten, atheïsten of socialisten uit het noorden van Nederland, of arbeidsmigranten uit 'achterlijke' landen als Italië of Marokko, die niet in dit zorgvuldig opgebouwde regionale model zouden passen. Om Limburg katholiek te houden moest het regionale aanbod van mijnwerkers weer teruggeleid worden naar de Limburgse mijnen en weer vastgehouden binnen de Limburgse grenzen. Voor dit nobele doel zou een loonsverhoging niet alleen economisch, maar ook moreel gerechtvaardigd zijn.

Dit verklaart niet alleen de uitzonderlijke strijdbaarheid van de katholieke mijnwerkersbonden, maar laat ook zien dat de vakbondsleiders en katholieke opinieleiders er in het algemeen van overtuigd waren dat de Limburgse mijnwerkersbevolking niet stabiel genoeg zou zijn om te voorkomen dat ze vanwege hogere lonen naar Duitsland vertrokken. Zij dachten dat de 'onbekendheid' met de Duitse arbeidsmarkt niet groot genoeg was om hen onder de hoede en de sociale controle van de katholieke organisaties te houden: uiteindelijk zou alleen internationale gelijktrekking van de lonen helpen.

De Duitse arbeidsmarkt had een aanzienlijke invloed op de houding van de mijnwerkers, zowel die in de katholieke vakbond als daarbuiten: de druk om tot actie over te gaan nam dermate toe dat de katholieke vakbondsleiders daaraan moesten toegeven en op 1 en 2 april 1957 een langzaamaanactie moesten uitroepen. Na maanden van intensief overleg werd er in oktober 1957 inderdaad een premie toegekend die vergelijkbaar was met de Duitse *Bergmannsprämie*. In november waren de meeste pendelaars teruggekeerd.

Vluchten voor de mijnsluiting: het hoogtepunt van de grensarbeid (1966-1973)

Dit alles zou in de jaren daarna heel anders worden. In 1965 werd de sluiting van de Nederlandse mijnen aangekondigd. Op dat moment hadden de mijnbedrijven in totaal 53.305 mensen in dienst, in twaalf verschillende mijnen. In de mijnstreek was het lot van de hele samenleving verbonden met de mijnindustrie. De

ontmanteling daarvan was voorzien in een vrij korte periode: de sluiting van de laatste mijn was gepland in 1974. Het gevolg was dat de werkgelegenheid in de mijnen afnam en dat de mijnen minder aantrekkelijk werden voor daar werkende mijnwerkers, hun zonen, en anderen. Het overheidsbeleid om nieuwe industrie en investeringen naar de regio te halen om dit tegen te gaan hadden slechts gedeeltelijk succes. De crisis in de mijnindustrie stimuleerde meer en meer mensen om werk over de grens te zoeken. Omdat de werkgelegenheid in de Duitse mijnen ook afnam, vond een toenemend aantal Nederlandse grensarbeiders werk in andere sectoren, vooral in de sterk groeiende bouwnijverheid in het Akense gebied.²² In Duitsland was in deze jaren een bouw golf aan de gang, vooral in het begin van de jaren 1970. In en om Aken ontwikkelden ook de machinebouw, metaal- en chemische industrie zich snel. Dit schiep nieuwe kansen voor grensarbeiders, vooral de laaggeschoolde arbeiders voor wie de Nederlandse mijnen steeds onaantrekkelijker werden. Bovendien stegen de lonen in Duitsland tot ongeveer 30 procent boven het Nederlandse loonpeil. Een revaluatie van de Duitse mark in 1973 voegde daar nog 5 tot 10 procent aan toe. De *push* van de moeilijke arbeidsmarktomstandigheden in de Nederlandse mijnstreken en de *pull* van de arbeidsvraag en de loonverschillen werkten krachtig samen om duizenden werknemers aan te moedigen de grens over te steken.

In 1973 bereikte de pendelarbeid vanuit het zuidelijk deel van Limburg een recordhoogte van bijna 16.900 mensen. Dit was 6 procent van de werkzame beroepsbevolking in dat gebied.²³ De economische neergang na de oliecrisis van 1973 veroorzaakte een daling van de werkgelegenheid, vooral in de Duitse bouw en industrie, en ook van de lonen: in 1975 was het loonverschil verminderd tot 12 procent. De omvang van de grensarbeid stortte in enkele jaren in tot 6.900 in 1979, net 3 procent van de Zuid-Limburgse beroepsbevolking. Van de terugkeerders vonden de meeste ook geen werk in Nederland. Op deze manier kon het Duitse grensgebied een aanzienlijk deel van zijn werkloosheidsproblemen afwentelen op Nederland.

Uit een vergelijking van de omvang van de grensarbeid in het Nederlands-Duitse grensgebied aan het eind van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970 met eerdere en latere ontwikkelingen, wordt duidelijk dat de situatie in die tussenjaren hoogst uitzonderlijk was. Een toevallige combinatie van *push*, *pull* en geografische afstand had tijdelijk tot een sterke toename van het verschijnsel geleid, dat in eerdere jaren beperkt was gebleven tot een specifieke groep van (in meer of mindere mate) *outsiders* op de Zuid-Limburgse (mijn)arbeidsmarkt. Dit wordt nog duidelijker als we de grenspendel in deze periode vergelijken met die naar het binnenland. *Ceteris paribus* zou de omvang van de grens- en de binnenlandse pendel in een situatie van volledige transparantie en doorlaatbaarheid van een staatsgrens min of meer gelijk moeten zijn. In de jaren 1950, 1960 en 1970 was het percentage van de binnenlandse pendel in geheel Zuid-Limburg

22 Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* (Hilversum 2008) 55.

23 *Ibidem*, 53.

Nederlandse grensarbeiders met hun auto voor een Duitse fabriek, begin jaren 1970. Collectie SHCL.

echter steeds hoger dan dat van de grenspendel. Zelfs in het uitzonderlijke jaar 1973 was het aandeel van grensarbeiders naar Duitsland alleen in de Oostelijke Mijnstreek hoger dan dat van de binnenlandse pendelaars (11 tegenover 6 procent). Zeker als we in aanmerking nemen dat de voordelen van werken in Duitsland in dat jaar heel groot waren, zowel wat betreft de werkgelegenheid als de lonen, blijkt daaruit duidelijk dat grensarbeid niet een 'natuurlijke' of 'bekende' oplossing was om de werkloosheid in de Limburgse mijnstreken te ontlopen. Dit blijkt des te meer uit de omvangrijke emigratie naar andere delen van Nederland in dezelfde periode, met name uit de Oostelijke Mijnstreek.²⁴

Sophie Bouwens, aan wiens onderzoek het voorgaande is ontleend, concludeerde dat het aantal grensarbeiders ook in de periode dat die de grootste omvang bereikte nog steeds lager was dan verwacht mocht worden. Ook toen zou er een 'drempel van onverschilligheid', zijn geweest, gebaseerd op 'onbekendheid' met de arbeidsmarktsituatie aan de andere kant van de grens (zoals betoogd door Van der Velde en Van Houtum). Het is moeilijk uit te maken of dit inderdaad ook het geval was ten tijde van de grootste omvang in 1973, toen 6 procent van de potentiële Zuid-Limburgse beroepsbevolking in Duitsland werkte. Het is echter onmiskenbaar dat de publieke opinie in die jaren niet positief was over werken aan de andere kant van de grens. Uit onderzoek van Bouwens in de regionale pers blijkt dat vrijwel alle betrokkenen er negatief tegenover stonden.²⁵ De afkeuring van grensarbeid door autoriteiten, opinie-leiders, arbeidsorganisaties en -instellingen, vooral die met een katholieke ach-

²⁴ *Ibidem*, 61-62.

²⁵ *Ibidem*, 81-97.

tergrond, was er in de periode van de toename van het verschijnsel in de jaren 1960 en 1970 niet minder op geworden. Integendeel, naast de morele en sociale bezwaren die eerder door katholieke sociale organisaties en opinieleiders naar voren waren gebracht, werd grensarbeid nu bekritiseerd met een reeks nieuwe argumenten: grenspendelaars zouden *free riders* zijn die tegelijk profiteerden van de hoge lonen in Duitsland en van de sociale voorzieningen in Nederland zonder daar zelf aan bij te dragen; de Nederlandse samenleving had geïnvesteerd in de opleiding van werknemers die nu ten goede kwam aan de Duitse economie; door het weglekken van het arbeidsaanbod naar Duitsland werd arbeid in Zuid-Limburg schaars, waardoor investeringen in de regio zouden worden ontmoedigd. En inderdaad, in sommige sectoren maakte de schaarste aan arbeid het noodzakelijk buitenlandse arbeiders aan te trekken om arbeiders die naar Duitsland waren getrokken te vervangen.

Het valt moeilijk uit te maken in hoeverre de bereidheid van de regionale beroepsbevolking om over de grens te gaan werken door dit negatieve discours werd beïnvloed. Het maakt wel duidelijk dat 'onbekendheid', als een onbewuste en passieve mentale dispositie, werd versterkt door een regelrechte en uitgesproken vijandigheid tegenover het verschijnsel grensarbeid in de gevestigde publieke opinie zoals die in de regionale pers tot uiting kwam. Deze negatieve houding maakt duidelijk dat het lang duurde voordat het ideaal van een grensoverschrijdende, internationale arbeidsmarkt in Europa aanhang won. Het is paradoxaal dat het concept van een geïntegreerde Euregionale arbeidsmarkt pas ingang vond na de sterke achteruitgang van de omvang van de grensarbeid in de jaren 1970. Alleen na deze omslag in het denken begon men de tegenstelling tussen dit ideaal en de verwachtingen die ermee werden gewekt aan de ene kant, en het blijvend lage niveau van de grenspendel aan de andere, als een probleem te zien. Wij kunnen daaraan toevoegen dat het begrip 'onbekendheid' pas na deze omslag betekenis kreeg als verklaring voor deze nu als problematisch ervaren tegenstelling.

Conclusie

In het licht van hun onderlinge nabijheid was het bijna onvermijdelijk dat er verbandingen ontstonden tussen de arbeidsmarkten in de verschillende mijnbouwgebieden in de Nederlands-Duits-Belgische grensstreek. Grensoverschrijdende pendelarbeid was echter alleen vóór de Eerste Wereldoorlog een normaal en tweezijdig verschijnsel, en dan alleen tussen het uiterste oosten van de Nederlandse mijnstreek rondom Kerkrade en het meest westelijk gelegen deel van het Akense mijndistrict. Na de Eerste Wereldoorlog ontstond grensarbeid alleen in specifieke perioden en onder specifieke omstandigheden. De invloed van de staatsgrenzen was hierin doorslaggevend, omdat zij verschillende nationale sociaaleconomische regimes van elkaar scheidde. De ongelijke ontwikkeling van lonen en werkgelegenheid, nauw verbonden met deze verschillende regimes, was beslissend voor het ontstaan en de groei van grensarbeid

op bepaalde momenten. Hun invloed is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar in het effect van veranderingen in de wisselkoersen. De- en revaluaties droegen bij aan bestaande loonverschillen, die eveneens sterk werden beïnvloed door de nationale politiek. De effecten van de Belgische *bataille de charbon* en de Duitse *Bergmannsprämie* tegenover de restrictieve Nederlandse geleide loonpolitiek zijn hiervan duidelijke voorbeelden.

De *push* en de *pull* over de grens die ontstonden door loonverschillen en veranderingen van de wisselkoersen, en ook door verschillen in werkgelegenheid, waren dus een effect van de staatsgrens zelf. Zij werden veroorzaakt door de differentiatie, niet door de integratie van arbeidsmarkten over de grens heen. In elk afzonderlijk in dit artikel beschreven geval na het verdwijnen van de 'natuurlijke' verbinding tussen Kerkrade en Aken, waren er specifieke oorzaken die mijnwerkers en andere arbeiders ertoe brachten werk over de grens te zoeken. In deze gevallen was dit ook aantrekkelijk geworden voor mensen die er normaliter niet over zouden piekeren om de mogelijkheid van werken over de grens in overweging te nemen. In 'normale' omstandigheden en voor het gros van de mijnarbeiders was dus 'onbekendheid' met de arbeidsmarkt in het buitenland regel, grensarbeid de uitzondering, of zelfs ondenkbaar. 'Onbekendheid' als onbewust en passief achtergrondmotief werd echter versterkt door een uitgesproken afkeuring van werken over de grens door autoriteiten, opinieleiders, arbeidersorganisatie en daarmee verbonden instellingen, vooral die met een katholieke achtergrond. Vanaf de jaren 1920 slaagden de mijnbedrijven en de kerk erin de mijnwerkersbevolking aan de mijnbouw in de streek zelf te binden door een uitgebreid systeem van sociale controle, zowel in woord en geschrift als institutioneel. Pas aan het einde van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970, toen de controle van de mijnwerkersgemeenschappen door de kerk begon te verslappen, zagen de mijnwerkers en hun kinderen kans een eigen weg in te slaan. Zij trokken massaal naar Duitsland, maar zelfs deze enorme, zij het tijdelijke, toename van de grensarbeid was in feite de uitzondering die de regel bevestigt, zoals Bouwens overtuigend aantoonde.

Niettemin laten deze gevallen zien dat de dichotomie van 'bekendheid' tegenover 'onbekendheid' slechts een beperkte waarde heeft in de verklaring van het grensoverschrijdend arbeidsmarktgedrag. Het begrip 'onbekendheid' veronderstelt stilzwijgend dat er een 'optimale' of geïntegreerde arbeidsmarkt over de grenzen heen kan ontstaan, zodra de mentale oriëntatie op het eigen land is overwonnen. In de praktijk blijkt echter, zowel in het heden als in het verleden, dat er geen verband is tussen grensarbeid en grensoverschrijdende arbeidsmarktintegratie. Grensarbeid is een effect van de ongelijke ontwikkeling van staten en regio's en van de voortdurende herschikking van deze ongelijkheden in nieuwe ruimtelijke hiërarchieën. Als historisch verschijnsel kan het vóórkomen van grensarbeid worden verklaard door het samenspel van deze ongelijke ontwikkelingen met dominante instituties en mentaliteiten, die tezamen resulteren in veranderende grensregimes.

Willibrord Rutten

Egodocument: 'Herinneringen van een ouden mijnwerker'

Laurens Cordewener (1864-1941), een zelfbewuste mijnwerker

De Limburgse kolenmijnen gingen het imago van het mijnwerkersberoep na aan het hart. Bedrijfstijdschriften als *Steenkool*, *Oranje-Nassau Post* en *Nieuws van de Staatsmijnen* waren tuk op uit de mond van gepensioneerde mijnwerkers opgetekende verhalen over de moeilijke pioniersjaren van de Limburgse kolenmijnen. Deze artikelen beoogden de wegbereiders van de moderne mijnindustrie te eren en het vak van mijnwerker respectabel te maken.¹ Vooral in de tijd van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog hebben Limburgse publicisten de herinneringscultuur een krachtige impuls gegeven. Het genre is echter nog ouder. In 1936 verscheen van Gerard Lemmens, beambte in dienst van de Oranje-Nassau Mijnen, een boekje getiteld *Mijnwerkersfolklore in Limburg*, waarin voor het eerst uitgebreid aandacht werd besteed aan de eigen cultuur van mijnwerkers in de mijnindustrie.² Deze uitgave is een bundeling van verhalen van oud-mijnwerkers die eerder in het blad *De Nedermaas* waren verschenen.³ Incidenteel verschenen zulke getuigenissen van oud-mijnwerkers ook wel in de Limburgse dagbladers. Een mooi voorbeeld daarvan zijn de 'Herinneringen van een ouden mijnwerker', die in twee afleveringen zijn gepubliceerd in de *Limburger Koerier* van 11 en 12 februari 1937. Het betreft de herinneringen van de gepensioneerde mijnwerker J.H.L. Cordewener, die toen woonachtig was te Spekkholzerheide.

Een kijk op de gebeurtenissen en ontwikkelingen in het algemeen moet men van zulke getuigen niet verwachten.⁴ Het zijn persoonlijke belevingen van een kompel en onvermijdelijk zijn ze gekleurd. We weten toevallig dat Cordewener in april 1916 uit de harmonie van de Staatsmijn Wilhelmina is gezet wegens belediging van de voorzitter van het orkest,⁵ maar Cordewener zegt dat hij uit eigen beweging is opgestapt. De tekst wordt hierna integraal afgedrukt. De oorspronkelijke spelling heb ik zo gelaten, inclusief verschrijvingen van familienamen. In de voetnoten staat de gecorrigeerde schrijfwijze. Menige kompel die door Cordewener ten tonele wordt gevoerd heb ik via archiefonderzoek kunnen traceren.

1 Jos Perry, 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 45 (2000) 65-78, aldaar 65-67.

2 Gerard Lemmens, *Mijnwerkersfolklore in Limburg* (Maastricht 1936).

3 Jos Perry, 'Van vader op zoon', in: Wiel Kusters en Jos Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999) 83-96, aldaar 91, 94-95.

4 Zoals eerder geconstateerd door L.W. Coenen, *Het mijnwerkersgezin in de oude mijnstreek. Periode 1900-1960*. Scriptie MO-B Pedagogiek, Katholieke Leergangen (Tilburg z.j.) 5.

5 RHCL, Archief Staatsmijnen. 17.26/11A inv.nr. 122, document uit ca. 1966 getiteld *Gegevens over het Harmonie-orkest Wilhelmina van Staatsmijn Wilhelmina Terwinselen*: '14 april 1916: Het lid Cordewener werd uit het korps ontslagen wegens belediging van de voorzitter'. Met dank aan Serge Langeweg (Continium).

Laurens Cordewener en Maria Rolke in de jaren 1920-30.
Foto: particuliere verzameling van dhr. Ger Cordewener te Amstenrade.

De redactie van de *Limburger Koerier* vond het niet nodig haar zegsman nader te introduceren. Uit mijn onderzoek blijkt dat het gaat om Jan Hubert Laurens Cordewener, roepnaam Laurens, die op 8 maart 1864 te Aken werd geboren. Hij had de Nederlandse nationaliteit. Zijn vader kwam uit Heerlen, zijn moeder uit Remagen in het Duitse Rijnland. Hij groeide op in Vrusschemig (Heerlen) bij zijn grootvader die broodbakker was. Hij trouwde op 14 april 1893 te Castrop in de buurt van Recklinghausen (D.) met de één jaar oudere Maria Rolke, die geboren was in Silezië. Laurens had haar leren kennen toen hij in het Ruhrgebied werkte, waar veel Silezische mijnwerkers woonden met hun families. Maria Rolke had al een zoon Otto uit een eerdere relatie.⁶ In 1894 woonde het gezin in Buer, een stadsdeel van Gelsenkirchen (D.). Daar werd op 2 januari een dochter geboren, Anna Maria Henriëtte. Later zijn nog twee meisjes en zes jongens geboren, maar die zijn allemaal in Nederland ter wereld gekomen.⁷ In augustus 1895 keerde Laurens namelijk terug naar Heerlen samen met Maria, Otto en Jenny.⁸ Hier ging hij aan de slag als ketelsmid bij een firma die betrokken was bij de aanleg van de schachten van de Oranje-Nassau Mijn I.⁹

6 Geboren 11 juli 1883 te Folmersdorff in Silezië.

7 <http://members.home.nl/ger.cordewener/Cordewener-1/generatie-7/pagina-063.htm>.

8 In 1894 volgens het antwoord bij vraag 7 van de aanvraag voor het nationaliteitsbewijs van Laurens Cordewener. RHCL, Provinciaal Archief, Nationaliteitsbewijzen, 1875-1914 inv.nr. 6895-7283. Digitaal <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-28102-29860-58?cc=2019841&wcc=M61L-L3X:341368901>: accessed 03 Sep 2014), Coolen - Couren > image 501 of 1083. Het bevolkingsregister van Heerlen en het register van ingekomen en vertrokken personen vermelden echter augustus 1895.

9 Gemeentearchief Heerlen, Bevolkingsregister, 1881-1900.

Laurens Cordewener was 73 jaar toen hij op verzoek van de krant zijn verhaal opschreef. Sinds twee jaar was hij weduwnaar. Men vond het blijkbaar interessant een arbeider aan het woord te laten die nauw betrokken was bij het afdiepen van de schachten van zowel de Oranje-Nassau Mijn I als de Staatsmijn Wilhelmina en ook nog de mijn Laura. Hij stond erbij toen de eerste brokken steenkool naar boven werden gehaald. Hij heeft Friedrich Honigmann nog meegemaakt. Cordewener wordt getypeerd als een pionier in de ware betekenis van woord, die niet terugdeinsde voor moeilijke klussen en gevaren trotseerde. Hij was van veel markten thuis, want hij was zowel vertrouwd met de revolutionaire dikspoelmethode van Honigmann als met de nog nieuwere bevriesmethode, die onder andere door Staatsmijnen werd toegepast. Als het moest dan ging bij hem de trukendoos open. Zo heeft hij op een keer de boorfirma Gebhardt & König, waar hij werkzaam was, uit een lastig parket gered.

Naar eigen zeggen heeft Laurens Cordewener 43 jaar in de mijn gewerkt. Eerst heeft hij jarenlang in het Ruhrgebied gewerkt, op zijn minst vanaf zijn zeventiende levensjaar. Toen hij in 1881 werd ingeschreven voor militaire dienstplicht gaf hij al als beroep 'mijnwerker' op.¹⁰ In de Duitse kolenmijnen heeft hij het vak geleerd en veel ervaring opgedaan bij afdiepen van mijnschachten. Zijn levensverhaal gaat echter alleen over zijn tijd in de Nederlandse kolenmijnen vanaf 1895 tot zijn pensionering omtrent 1924. Cordewener heeft verschillende werkgevers gehad. Behalve de Oranje-Nassau, Staatsmijnen en Laura & Vereeniging is hij in dienst geweest bij de Domaniale mijn. Hij heeft ook nog gewerkt voor firma's die als onderaannemer fungeerden. Zo kwam hij terecht bij een firma uit Stolberg die de schachtringen leverde voor de Oranje-Nassau Mijn I. Laurens Cordewener moest de ringen op locatie van de mijn-in-aanleg aan elkaar klinken. Hij heeft ook gewerkt voor de Internationale Eisenmaschinen- und Tiefbaugesellschaft Gebhardt & König te Nordhausen a/ Harz. Schachtbouw was werk voor specialisten, dat door de mijn directies veelal werd uitbesteed. Gebhardt & König had een grote naam wat betreft het afdiepen met de bevriesmethode. Het was heel gewoon dat de mijnen voor meer of minder gespecialiseerde werkzaamheden onderaannemers inschakelden bij de aanleg van een schacht, maar ook in een latere fase bij de uitbreiding van het gangenstelsel.¹¹ Metselwerk in de schacht en in de gangen werd vaak uitbesteed aan bouwbedrijven uit de regio. In de tekst wordt bijvoorbeeld de firma genoemd van Jan Ubachs, een succesrijke aannemer die deel uitmaakte van de bestuurlijke elite in Heerlen.¹²

Hoewel hij uitvoerig uitweidt over zijn tijd bij Oranje-Nassau Mijnen is hij daar maar in totaal acht maanden in dienst geweest: van 16 september 1895 tot en met 30 november 1895 en van 16 maart 1898 tot en met 27 augustus 1898. Ook bij de

10 RHCL, Provinciaal Archief, Nationale Militie, 1815-1913, inv.nr. 9641.

11 Er bestaat nog geen historische studie over gespecialiseerde mijnbouw- en toeleveringsbedrijven in de Nederlandse mijnstreek, die vergelijkbaar is met G. Gach, *In Schacht und Strecke. Die historische Entwicklung der Bergbau-Spezialgesellschaften in Deutschland* (Essen 1986).

12 M. Brylka, 'De bestuurlijke elite van Heerlen, 1890-1930', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 33 (1988) 114-149, aldaar 142-143.

Domaniale is hij twee keer in dienst geweest. Het was heel gewoon dat een mijnarbeider na elkaar meerdere dienstverbanden vervulde bij dezelfde werkgever. Van baan wisselen ging relatief gemakkelijk in de opbouwfase van mijnindustrie. Er was volop ruimte op de arbeidsmarkt voor mijnwerkers tot ongeveer 1920.¹³ Daarna veranderde de situatie ten gunste van de mijnwerkgevers.

De redactie verklaart dat zij aan de tekst 'zo weinig mogelijk heeft veranderd'. Of die uitspraak helemaal waar is valt niet meer te controleren. Het valt wel op dat Laurens Cordewener heel openhartig mag vertellen over de aanvaringen die hij heeft gehad met leidinggevenden. Zo heeft hij een keer een handgemeen gehad met bedrijfsleider Zimmermann van de Oranje-Nassau Mijn I. Toen hij op de Staatsmijn Wilhelmina werkte, deed hij een boekje open over kwalijke praktijken van opzichter Roka. Als lid van het muziekkorps van de mijn kreeg hij bonje met hoofdopzichter Wetzels. De conflicten eindigden in ontslag. Dat had niet gehoeven als hij het anders had aangepakt, maar Laurens Cordewener was een man van principes en hij had een scherpe tong. Het scheelde natuurlijk dat hij wist dat hij ook elders een boterham kon verdienen. Op een keer stelde hij zijn werkgever voor de keuze: de bedrijfsleider eruit of ik eruit. Hij vertikte het zijn aanklacht tegen een corrupte opzichter in te trekken. Hij was ook trotse arbeider. Na een akkefietje had Staatsmijnendirecteur Bunge hem weer in genade willen aannemen, maar de aangeboden functie van tweede stutter was Laurens Cordewener te min. Hij was allerm minst een gedweeë arbeider. Wij leren hem kennen als een assertieve persoonlijkheid, die de hoogste mijnningenieurs van repliek diende. Dat is, denk ik, niet het rolmodel dat de mijnwerkgevers voor ogen stond. Maar het loopt dan ook niet zo goed af met Cordewener. Hij had het in zijn mars om van arbeider op te klimmen tot beambte. Mijndirecteur Eduard Honigmann had hem bijna tot opzichter bevorderd, ware het niet dat Cordewener het aan de stok kreeg met de *Betriebsführer* en toen moest hij vertrekken. Frans Einerhand uit Vrusschemig, een kameraad van Laurens, wordt ten tonele gevoerd. Die heeft het wel geschopt tot meester-opzichter van de Oranje-Nassau Mijn II door 'taai door te zetten'. Zo is het gekomen dat Cordewener uiteindelijk genoeg moest nemen met een pensioentje van (anno 1937) nog geen 16 gulden per maand, hoewel hij 43 jaar in de mijn had gewerkt.¹⁴ Maar niet alle jaren telden mee voor het pensioen, bijvoorbeeld de tijd dat hij voor de boorfirma Gebhardt & König werkte. Er wordt ook niet bij verteld of Cordewener nog pensioen kreeg van de jaren 1881-1894 toen hij in de Duitse kolenmijnen werkte. In principe had hij recht op een uitkering van de

13 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 211-213.

14 Laurens Cordewener was voor zijn pensioen verzekerd bij het Algemeen Mijnwerkers Fonds (AMF) dat per 1 augustus 1919 in werking trad. De pensioenfondsen voor de mijnarbeiders van de afzonderlijke mijnondernemingen gingen daarin op, wat gunstig was voor Cordewener, die veel verschillende mijnwerkgevers heeft versleten.

Laurens Cordewener in de jaren 1930.

Foto: particuliere verzameling van dhr. Ger Cordewener te Amstenrade.

Knappschaften. Het is alleen de vraag of de uitkeringen van het Duitse pensioenfonds nog iets voorstelden na de jaren van hyperinflatie (1920-1923).¹⁵

Een grote mond loont niet, is de boodschap die in het artikel verpakt zit. Maar je weet nooit hoe lezers zo'n verhaal anno 1937 opvatten. Bedenk dat het crisistijd was. Misschien hadden zij juist bewondering voor een mijnwerker die niet gedwee was. Hoe het ook zij, voor de historische beeldvorming van de mijnwerker is het interessant te constateren dat de kompels niet allemaal even volgzzaam waren. Laurens Cordewener is op 9 april 1941 te Heerlen overleden. Twee zonen traden in de voetsporen van hun vader. Jozef (1900-1978) werd mijnwerker-houwer, Jacob (1904-1970) chef-mijnmeter.

¹⁵ Ter vergelijking Frans Einerhand, die andere jongen uit Vrusschemig, stond er beter voor. Na 33 jaren in de mijn, waarvan de laatste twintig als beambte, werd hij per 1 januari 1932 afgekeurd wegens invaliditeit. Hij vloede af met een pensioen van bijna honderd gulden per maand. RHCL, 17.20, Beambtenfonds van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen te Heerlen, notulenboek vergadering 29 december 1931. Hem werd fl. 1.170 per jaar toegekend.

‘Herinneringen van een ouden mijnwerker’

*Afl. I. Het afdiepen van de schachten op de mijn Oranje Nassau I te Heerlen*¹⁶

In de negentiger jaren van de vorige eeuw kwam ik naar Heerlen, omdat ik in Duitsland, waar ik toen werk had, gehoord had, dat daar een nieuwe mijn zou worden gebouwd. Toen hielden ze me niet meer in Duitsland, want U moet weten, dat ik geboren ben te Vrusschemig bij Heerlen.¹⁷ Ik kreeg direct werk bij de firma Keijzer uit Stolberg.¹⁸ Men zette mij aan het ‘nieten’ der schachtringen, wat geen plezierig baantje was.¹⁹ Toen de schachtringen klaar waren ging ik aan het boren op de Oranje Nassau I, van d’r Honigmann.²⁰ Ik werd aangenomen als voorman.²¹ D’r Paulusse Joep²² stond aan de kabel en moest ieder kwartier de boor weer omhoogtrekken, omdat dan de messen²³ stomp waren geworden, wij hadden weliswaar twee smeden op de mijn, een uit Heerlen Anton Jongen²⁴ en een van Ten Esschen Joep Menes²⁵ maar deze goede jongens konden beter èt paard van ‘Vresche Klöse van Mögemischerbach’ beslaan dan boormessen scherp maken. Alles moet nu een keer geleerd worden. Er is nog nooit een ‘Meister vom Himmel gefallen’. Op een zekeren dag vroeg de directeur me of er in Heerlen geen goede smeden waren. Ik zei: *Jawohl, Herr Direktor, de gebroeders Schmitz zijn ‘tüchtige’ vaklui*. Daarop de directeur: *Nu, laat hen dan maar eens een paar messen scherpen*. Wij naar Schmitz met een paar messen. Zij maakten de messen zoo scherp, dat het een lieve lust was. Ook met andere messen floepte het bij d’r Jacob wat een heel geluk was, want tot dan toe hadden we alles van de mijn Nordstern²⁶ moeten betrekken en daaraan waren heel wat bezwaren

16 Aflevering I verscheen oorsponkelijk in *Limburger Koerier*, 11 februari 1937.

17 Dit is een vergissing. Hij is in Vrusschemig opgegroeid. Evenals zijn broers en zussen is Laurens in Aken geboren, maar hij was Nederlander blijkens het nationaliteitsbewijs dat hem in 1908 werd uitgereikt door de gemeente Kerkrade, waar hij toen woonde.

18 In Stolberg, een centrum van de metaalindustrie, waren diverse toeleveringsbedrijven voor de kolenmijnen gevestigd. Van deze firma Keijzer (Kaiser?) heb echter ik geen gegevens. O.a. geraadpleegd de internetsite van de Verein für regionale Technik-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Histech e.V.

19 ‘Nieten’ is het aan elkaar klinken van de plaatijzeren schachtringen. Dit werk vond gewoonlijk plaats op de boorlocatie.

20 Friedrich Honigmann was samen zijn broer Carl directeur-eigenaar van de Oranje-Nassau Mijnen (tot 1908).

21 De aanleg van de Oranje-Nassau Mijn I begon in 1893, het boren ging van start in 1894. Cordewener trad in dienst op 16 september 1895 als arbeider. De persoonsgegevens over werknemers bij de Oranje-Nassau Mijnen komen uit RHCL, 17.24, Fondsen ten behoeve van het personeel der Oranje-Nassau Mijnen B.V. en Mijnwerkersfonds, inv.nr. 1 (28), leden- en bijdragenregister, 1895-1898.

22 Jan Jozef Paulussen uit Hoensbroek, geb. aldaar 14 april 1862, kwam op 19 september 1894 op de Oranje-Nassaumijn. Omkering van voor- en achternaam komt veel voor in de dialecten in het zuidoostelijk deel van Limburg. Vaak wordt er in zo’n geval ook nog een lidwoord voorgeplaatst. Zie L. Amkreutz e.a., *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* (Kerkrade 1987) 21. Met dank aan Ton van de Wijngaard, streektaalfunctionaris Huis voor de Kunsten, Roermond.

23 ‘Messen’ is vakjargon voor stalen beitels die op de boorkop werden geplaatst.

24 Anton Jongen uit Welten, geb. aldaar 15 jan. 1874, trad 1 september 1895 in dienst van ON als smid.

25 Pieter Joseph Mennes, geb. Hillensberg (D.) 6 juni 1871, trad op 24 mei 1898 in dienst van ON als smid.

26 Er waren nauwe banden met de Nordstern in Merkstein (D.), ook een kolenmijn van de familie Honigmann net over de Duits-Nederlandse grens bij Herzogenrath. Tijdens de aanlegfase was de Oranje-Nassau I bijna een filiaal van de Nordstern.

verbonden. Het werk van Schmitz²⁷ viel zeer in den smaak en de directeur wilde hem nog voor ander werk gebruiken. Ik moest hem gaan halen en toen heb ik hem tegelijk van een en ander op de hoogte gebracht. Je moet de geboden kansen weten te benutten.

Het afdiepen

Na verloop van tijd waren we zoo ver, dat we met het afdiepen van de schacht konden beginnen, maar waar moesten de schachthouwers vandaan gehaald worden in Limburg? Ik zelf had al jaren in de schachten gehangen en uit mijn papieren had de directeur gezien, dat ik routine had in het afdiepen, maar waar kregen we anderen? Met één man gaat het niet. Op dat oogenblik waren verschillende jongelui uit Limburg in de Deutsche mijnen als sleeper werkzaam. Deze engageerde ik voor de Oranje Nassau. Die jongens hadden geen ervaring, maar zij konden het vak leeren. Dat viel wel mee, want steenhouwen is geen houtzagen en het is zwaar werk voor jonge mijnwerkers. De jongens deden hun best en ik kon zelfs Frans Einerhand van Vrusschemig voorman maken.²⁸ Deze laatste heeft taai doorgezet en het later gebracht tot meester-opzichter op de Oranje Nassau II. Zeker een mooi resultaat. Toen we zoo diep waren, moesten pompen worden ingebouwd en moesten er ook machinisten komen. De keuze viel op Hari Meis²⁹ van Heerlerbaan, Hub. Erkens³⁰ van Palemig en Joep Kuster³¹ van Heerlen. Zij kenden de pomp en waren voor hun taak berekend. Alles ging goed tot op een gegeven oogenblik de groote pomp het opgaf. De 'Betriebsführer' Zimmermann³² liet mij halen. Ik ging naar beneden en vroeg aan d'r Frans wat er met de pomp aan de hand was. Ja, de pomp ging niet meer en ze hadden de buizen al losgeschroefd om de pomp naar boven te kunnen halen. Nog 2 voet water erbij en de pomp zou 'verzopen' zijn. De pijpen werden weer vastgemaakt en ik klopte naar den machinist om stoom. *Zet er langzaam damp op, dat ik hooren kan wat er met de pomp aan de hand is.* De pomp was er een van Weis en Mensky en had vier schuiven. Ik hoorde dat maar twee cilindrs water kregen en dat waren de twee bovenste. De andere zaten 70 c.M. lager en daarom moest ik twee keeren onder water duiken. Na dertig seconden marcheerde de pomp weer op volle kracht. We kwamen steeds dieper en er moest nu gemetseld worden. In dien tijd hadden we ook twee nieuwe opzichters gekregen. Kaf en Heisterkamp,

27 Op 7 sept. 1898 trad een smid in dienst van ON met de naam Johan Jos. Hubert Schmitz, geb. te Heerlen 21 nov. 1898 (*sic!*) volgens het leden- en bijdragenregister van het mijnwerkersfonds. Dit moet zijn Jan Jozef Hubert Schmitz, geb. Heerlen 28 nov. 1848.

28 Schachthouwer Frans Joseph Einerhand, geb. Heerlen 18 mei 1875, geh. 28 nov. 1916. Trad in dienst 16 april 1898. Werd 1 januari 1912 bevorderd tot mijnbeambte. Notulenboek Beambtenfonds van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen te Heerlen, vergadering 29 december 1931.

29 Heinrich Joseph Meijs, geb. Heerlen 8 januari 1873, kwam op 11 oktober 1897 in dienst van ON als arbeider.

30 De smid Jan Hubert Jozef Erkens uit Palemig, geb. 11 juli 1874 te Schaesberg, trad op 1 aug. 1896 in dienst van ON.

31 Niet te traceren.

32 Friedrich Zimmermann, geb. 15 juni 1864 te Saarn bij Mülheim a/d Ruhr, was de eerste bedrijfsleider van de Oranje-Nassau Mijn. Hij kwam van een kolenmijn (Zeche Alstaden of Concordia?) in Styrum in het Ruhrgebied. Hij was van januari 1898 tot juli 1899 in dienst van de onderneming.

allebei Duitschers. Kaf³³ was een verstandig man, maar Heisterkamp³⁴ was een *Maulheld*³⁵ en had niet veel verstand van schacht-afdiepen. Toen aan het metselen begonnen zou worden had ik voor een fundeering gezorgd en de maat van den metselring genomen en die laten maken door den schrijnwerker Mertens³⁶ 'van gen Lange', die toen voor ons werkte. Opzichter Heisterkamp zou dien metselring wel leggen, had hij gezegd. Dit moest 's Zaterdagavond gebeuren, want 's Zondagsnachts om twaalf uren zouden de metselaars van den aannemer Übachs met hun werk beginnen.³⁷ Zondagmorgen nadat ik in het kloostertje³⁸ aan de Gasthuisstraat naar de kerk was geweest ging ik eens op de mijn kijken. Toen ik op de schacht kwam, was de opzichter Heisterkamp nog altijd met zijn ploeg in de schacht. Joep Vromen³⁹ van Caumer stond aan de ophaalmachine en ik vroeg hem wat ze beneden aan het doen waren. *Ik weet het niet*, antwoordde hij. Ik liet Vromen de ton naar boven halen en trok mijn rubberpak aan. Toen ik tot de halve diepte van de schacht was afgedaald hoorde ik Heisterkamp al vloeken op de *dumme Holländer*. Het bleek, dat die arme kerels daar beneden al zes uren in het koude water hadden gestaan. De arme Limpens Wilhelm⁴⁰ was half bevroren. Zij vaarden met Heisterkamp uit en ik hield Hub. Meulenberg⁴¹ en Wil Wetzels⁴² van Schaesberg bij me. Na een goed kwartier lag de ring precies, 's Zondagavond kwam Übachs met zijn colonne metselen. 's Maandags had ik ochtenddienst. Toen ik bij de schacht kwam stond op het bord geschreven: '17 Ton cement gebruikt en 2 Meter hoog gemetseld'. Ik zeg tegen Einerhand: *Potverdorie, die hebben flink gewerkt*. Ik met Frans naar beneden en wat zien we. Er is geen spoor cement te bekennen. Alles was in de 'Sumpf' gespoeld. Ik zeg: *Dadelijk de 'bedrijfs'*⁴³ *halen*. Die zei weer: *Wat nu, Cordewener. Als het aan mij ligt moet alles weer afgebroken worden. Ik laat daar geen steen meer bovenop zetten*. Wij naar boven, waar juist dhr. Honigmann arriveerde, die op de hoogte werd gebracht. Alles werd nu afgebroken en ik heb de jongens geleerd hoe er in

33 Bedoeld wordt 'Steiger' Friedrich Raff uit Oberhausen, geb. aldaar 16 aug. 1860. Hij trad op 1 april 1898 in dienst van ON. De letter R is aangezien voor een K.

34 Hermann Heisterkamp uit Dümpten bij Oberhausen, geb. aldaar 22 mei 1866, kwam op 3 juli 1898 in dienst als 'Reviersteiger' (afdelingsopzichter). Evenals zijn collega's Raff en Zimmermann was hij van evangelisch-lutherse huize.

35 Opschepper, blaaskaak.

36 Raphael August Mertens uit de Schramstraat in Heerlen, geb. aldaar 18 dec. 1862, trad 27 juli 1895 in dienst als schrijnwerker.

37 Jan M.H. Ubachs. Zie noot 12.

38 Klooster met kapel van de Kleine Zusters van de Heilige Joseph, een congregatie gesticht door de Heerlense priester J. Savelberg.

39 Nicolaas Jozef Vroomen uit de Caumer, geb. Heerlen 22 juli 1875, trad op 12 aug. 1894 in dienst als arbeider.

40 Gerard Willem Lempens of Lempers uit Benzenrade, geb. Heerlen 29 febr. 1861, trad op 6 april 1897 in dienst als arbeider.

41 Kan zijn schachthouwer Hendrik Hubert Meulenberg, geb. Schaesberg 21 aug. 1864, in dienst 1 april 1898 of schachthouwer Frans Hubert Meulenberg, geb. Schaesberg 1 jan. 1868, in dienst 16 mei 1898.

42 Willem Wetzels, geb. Schaesberg 30 aug. 1875, trad op 22 april 1896 in dienst van ON als arbeider.

43 Bedrijfsleider Friedrich Zimmermann.

een schacht gemetseld moet worden. Toen het metselwerk klaar was gingen we weer dieper tot op de eerste kolenlaag.⁴⁴

De eerste kolen

D'r Lambert Vranck bracht de eerste kolen naar boven.⁴⁵ Bij die kolenlaag hebben we vervolgens de eerste pompenkamer gemaakt. Op een Zondagmorgen moest ik de zware onderdelen voor de pomp naar beneden brengen. De jonge 'Herr Direktor'⁴⁶ en de 'bedrijfs' waren ook al op de mijn. Ik maakte de onderdelen aan kettingen vast en ging er toen zelf opstaan. Toen de pompen klaar waren moest er verder worden afgediept. Daarbij werd het accordo gemaakt, dat de ploeg, die in een bepaalde week de beste prestatie zou maken een premie zou verdienen. Op een Zondagmorgen ging ik met den jongen heer Honigmann in de schacht naar beneden. Het was beneden zoo rustig, dat er een muis zou hebben hooren loopen. Toen zei dhr. Honigmann tegen mij: *Cordewener, jij staat genoteerd als 'Steiger', dus je hoeft voortaan niet meer te werken.*⁴⁷ Dat wij zoo goed werkten zat de Westfalers in de andere ploegen erg dwars en daarover heb ik toen meeningverschil met den 'bedrijfs' gekregen. Hij maakte ons uit voor lulakken, terwijl wij zeven achtereenvolgende weken de premie hadden verdiend. Hij kwam bij Cordewener aan het verkeerde adres. Ik gooide hem tegen den grond en inviteerde hem toen mee naar boven te komen. Ik voer uit, maar hij durfde blijkbaar niet en bleef nog drie uur beneden. Ik had hem echter afgewacht en toen hij om half twaalf bovenkwam, had ik hem direct te pakken. Het was zijn geluk, dat de jonge heer Honigmann juist aankwam, anders waren er ongelukken gebeurd. Ik ging naar huis en was niet van plan nog terug te gaan naar de mijn. Dat heb ik ook niet gedaan. Twee dagen later kwam de jonge Hermann Billmann⁴⁸ naar me toe met de mededeeling van directeur Honigmann, dat ik dadelijk weer op de mijn moest beginnen. Hij

44 Die werd eind oktober 1897 blootgelegd. J. Peet en W. Rutten, *Oranje Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (Zwolle 2008) 38.

45 Op 30 maart 1898. Emile Lambert Hubert Vrancken uit de Geleenstraat in Heerlen, geb. aldaar 20 febr. 1876, kwam op 6 april 1897 in dienst als arbeider.

46 Eduard Honigmann (1872-1915) directeur Oranje-Nassau Mijnen, 1898-1908, zoon van Friedrich Honigmann (1841-1913).

47 De opmerking van Honigmann dat een Steiger niet meer hoeft te werken, is ironisch bedoeld. Voortaan behoorde Cordewener niet meer bij de arbeiders. Een 'Steiger' is een mijnopzichter (dialect sjtieger), de laagste beambtenfunctie. Serge Langeweg, 'De bedrijfshiërarchie en de vakopleidingen', in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 180. In de bronnen heb ik geen bevestiging gevonden dat Laurens Cordewener tot opzichter werd bevorderd, wel dat hij op 1 juli 1898 opslag kreeg. Zijn dagloon ging omhoog naar fl. 2,40. Een ervaren schachthouwer verdiende fl. 2,20 per dag. Opzichters verdienden gewoonlijk een maandloon. De mijnopzichters Raff en Heisterkamp verdienden bij ON fl. 100 per maand, terwijl bouwkundig opzichter Erkens fl. 60 per maand verdiende.

48 Hier wordt mogelijk bedoeld Heinrich Billmann, geb. Bardenberg 8 aug. 1880, die in 1 mei 1897 in dienst kwam. Men noemde hem de jonge Billmann ter onderscheiding van twee oudere collega's met dezelfde achternaam, namelijk boormeester Franz J. Billmann (1873-1935) en Peter Joseph Billmann (geb. 1875) die zich mijnopzichter noemde. Zij werkten allemaal bij de Oranje-Nassau Mijn en woonden op hetzelfde adres in de herberg van de weduwe Weijers in de Klompstraat te Heerlen. F.J. en P.J. Billmann waren broers. Het lijkt erop dat Heinrich Billmann ook familie was.

De eerste boortoren op het terrein van de staatsmijn Wilhelmina in aanbouw, 1904. RHCL, fotocollectie DSM.

kwam nog twee malen terug, maar ik heb telkens geantwoord, dat ik, zolang Zimmermann bedrijfsingenieur op de Oranje Nassau I was niet meer terug zou komen. Dat heb ik ook niet gedaan. Zoo eindigden mijn werkzaamheden bij de Oranje Nassaumijnen.⁴⁹

Afl. II. Schacht-afdiepen op de Wilhelmina. – Hoe ik er tusschen uit raakte⁵⁰

Na mijn vertrek bij de Oranje Nassau heb ik een tijdje op de Domaniale Mijn gewerkt. In dien tijd had de firma Gebhard en Koenig⁵¹ aangenomen het boren van de schachten voor de toekomstige mijn Wilhelmina, die tot een diepte van 112 Meter zouden worden afgeboord. Ik solliciteerde bij de firma en toen aan ir. Joosten⁵² bleek, dat ik met 'leemspoeling'⁵³ kon werken, werd ik aangenomen. Hoofdopzichter Moor van de Domaniale Mijn gaf mij een jaar verlof.

Op de Wilhelmina waren ze al bezig met de eerste voorschacht toen ik er kwam.⁵⁴ Nu werd de boortoren opgezet en Jos Sijstermans van Spekholzerheide

49 Op 27 aug. 1898.

50 Aflevering 2 verscheen oorspronkelijk in *Limburger Koerier*, 12 februari 1937.

51 Bedoeld wordt de Internationale Eisenmaschinen- und Tiefbaugesellschaft Gebhardt & König te Nordhausen a/ Harz (in het artikel gespeld als Gebhard en Koenig), een firma die gespecialiseerd was in het boren van mijnschachten middels de bevriesmethode.

52 H.J. Joosten, mijnningenieur van Nederlandse afkomst, was in dienst van de firma Gebhardt & König; gezaghebbend schachtspecialist. Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 94.

53 Bedoeld wordt de zogenaamde dikspoelmethode van Honigmann. Overigens werd bij de Staatsmijn Wilhelmina de bevriesmethode toegepast, maar een schachtbouwer die ervaring had met Honigmanns methode was zeer welkom, want voor het boren van de bevriesgaten gebruikte men spelwater met leem naar het idee van Honigmann. De uitvoerders hoefden de gaten dan niet meer te verbuizen, wat een hoop tijd scheelde volgens Ben Gales, 'De techniek ondergronds' in: *De mijnen in Limburg. Weet je nog koempel*, afl. 7 (Zwolle 2004) 158.

54 In de loop van 1903. De verhuizing van het gezin Cordewener van Heerlen naar Kerkrade in 1903 hangt hiermee samen. Dochter Barbara is nog in Heerlen geboren op 18 mei 1902, dochter Elisabeth werd geboren in Kerkrade op 23 juni 1903.

metselde de voorschacht. Volgens het contract tusschen de firma Gebhard en Koenig en de Staatsmijnen moest op 15 December [1903] met het boren worden begonnen. Dat ging niet, omdat de gereedschappen er nog niet waren. Daar ik wist, dat de firma een zware boete zou krijgen, als er niet op tijd begonnen werd, heb ik er iets op gevonden. Ik liet een dik touw over een groote katrol loopen en daarenboven een buis van 2 Meter lengte en 35 c.M. dikte in de grindlaag slaan. Toen het touw eraan en een ventiel erop en maar pompen. Op af, op af. Het was net echt en ir. Knol,⁵⁵ die namens de Staatsmijnen kwam controleeren, heeft niet beter geweten dan dat we flink aan het boren waren. Na dit begin kreeg ik van ir. Joosten de opdracht de 'voorricting' te maken voor 54 boorgaten, 27 voor iedere schacht. Dat was voor mij een gevaarlijk karwei, want van den stand van de bevroespijpen hangt heel wat af.⁵⁶ Ik begon echter met frissen moed. Als hulp nam ik d'r Klaos Wijnen van Onderspekholz. Ik heb geluk gehad. Zooals later is komen vast te staan is geen enkele pijp misgegaan, waarvoor ik later dan ook door ir. Joosten en de directie geprezen werd. Nadat alles was klaarge-maakt en de schachten bevroren waren, begon het afdiepen. Alles ging goed en we waren al een heel eind opgeschoten, maar wat gebeurde op een goeden dag tijdens mijn dienst.

Een angstig oogenblik

Daar bleek weer eens duidelijk, dat de mijnwerker wel heel terecht kan zeggen: *Glück auf, Glück auf, ist unser Gruss, Der liebe Gott beschütze uns*. We zouden voor den allereersten keer met tijdontstekers gaan werken. Er waren heel wat boorgaten met dynamiet geladen en we stonden klaar om de lonten aan te steken. Hübke Mertens van Hoensbroek kwam het laatst met de ton met gereedschap uit de schacht naar boven en juist toen hij aan de oppervlakte kwam sloeg de kabel van de trommel en viel Mertens met gereedschap, ton en al in de schacht. Gelukkig had hij geen letsel en waren de lonten nog niet ontstoken. Anders hadden we hem niet teruggevonden.

Een ongeluk

Bij het maken van deze schacht is later toch nog een ongeluk gebeurd, een schietongeval, waarbij Willem Brasser uit Hoensbroek werd gedood en Joseph Somers van de Locht werd gewond.

Toen we de eerste kolenlaag bereikt hadden en mooi hadden blootgelegd, werd de directie van de Staatsmijnen gewaarschuwd. Tijdens mijn dienst arriveerden de directeuren. Ik had mijn makkers in het rond op de kolenlaag geplaatst met hun lamp en houweel. Een heel gezelschap kwam naar beneden; het laatste de directeuren dhrn. Wenckebach en Bunge. Ik heb de aanwezigen toegesproken en

55 Ir. Wopke A. Knol (1880-1932) was door Staatsmijnen in 1903 belast met het toezicht op de aanleg van de schachten van de Wilhelmina. Was van 1906-1908 bedrijfsleider van de Staatsmijn Wilhelmina. Vanaf 1910 hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft.

56 Elk boorgat moet exact loodrecht staan, zo niet dan kan de vriesmuur de druk van buiten niet weerstaan en stort de schachtwand in.

aan dhr. Wenckebach het eerste stuk steenkolen van de Staatsmijn Wilhelmina overhandigd.⁵⁷ Dhr. Wenckebach sprak een woord van dank. De directeuren stapten weer in de liftkooi, maar voor deze werd opgetrokken had ik toch nog gelegenheid te zeggen: *Ik hoop dat dit niet zoo droog zal afloopen*. Ir. Knol riep terug: *Wij zullen eraan denken*. En waarachtig: even later kwam de materiaal-Verwalter naar beneden om te vertellen, dat we naar boven moesten komen. Daar werden we getraceerd op bier en sigaren en op verlof.

Na deze feestelijkheid werd verder gegaan met het afdiepen van de schacht en ook werden de 'Tübings' ingebouwd.⁵⁸ Daarmede waren we al een heel eind opgeschoten, toen ik van ir. Joosten telkens standjes begon te krijgen, omdat mijn ploeg niet zooveel presteerde als die van opzichter Roka.⁵⁹ Om daar meer van te weten ging ik op een Zaterdagavond naar de mijn en daalde stilletjes af in de schacht. Beneden gekomen zag ik, dat opzichter Roka rustig een sigaar stond te rooken. Ik ontdekte nu ook waarom zijn ploeg vlugger kon opschieten dan de mijne. Terwijl ik de houten van de tübingstukken door drie man met een grote stang liet aandraaien, deed hij het met een hamer en met behulp van slechts twee menschen. Dat mocht niet en dat zei ik hem ook, maar hij antwoordde: Ik heb die Staatsonkels al lang gekocht. Ik protesteerde bij ir. Joosten en vertelde het een en ander, wat ik nog meer van Roka wist. Dat was verkeerd, want Roka was een vriend van directeur Gebhard en ik kreeg de boodschap, dat ik de mijn kon verlaten, als ik de beschuldigingen tegen Roka niet terugnam. Dat deed ik natuurlijk niet en zoo verliet ik de Wilhelmina.⁶⁰ Elders verdien ik ook nog een boterham, dacht ik en ging een tijdlang op de Laura werken. Daar ging ik weer aan het afdiepen onder bedrijfsleider Koelmeir,⁶¹ tot de mijn getroffen werd door de zware ramp en ik den rechterarm brak.⁶² Toen deze weer beterde, was er voor mij nog geen licht werk op de Laura, zoodat ik maar weer naar de Domaniale terugging.⁶³ Daar heb ik gewerkt tot 1905 [1908].⁶⁴ In dat jaar vroeg ik weer werk

57 In de loop van 1905 werd in schacht II op 95 m diepte de bovenlaag van het kolengesteente bereikt. *Jaarverslag Staatsmijnen in Limburg* (1905) 3. De schacht was nog niet af. Zo ontbrak de schachtbekleding en er was nog geen laad- en losvloer. In de zomer van 1906 kreeg directeur Wenckebach op zijn kantoor opnieuw een eerste brok steenkool per ijlbode aangeboden. Toen pas kon de Wilhelmina beginnen met produceren. *Nieuws van Staatsmijnen*, 15 aug. 1969, 4.

58 Tübing- of Tübingringen zijn gietijzeren of betonnen cilindersegmenten waaruit de constructie van een schacht of tunnel bestaat.

59 De naam van deze opzichter is misschien verkeerd overgenomen.

60 In de loop van 1905. Hij ging dus weg bij Gebhardt & König, want hij was niet in dienst van de Staatsmijn Wilhelmina.

61 Heinrich Kuhlmeier.

62 Op 3 oktober 1905 kwamen bij een gigantische waterdoorbraak in schacht II drie arbeiders van de Laura om het leven, terwijl zij bezig waren met het bemetselen van de wand van schacht II op 130 m diepte. Twee arbeiders raakten ernstig gewond. De overigen konden zich door haastige vlucht ternauwernood redden. De mijn kwam helemaal onder water te staan. Begin 1906 werd de Laura opnieuw getroffen door een enorme waterdoorbraak, waarbij geen gewonden vielen. Bron: <http://www.demijnstreek.net/departiculieremijnenlaura.php>.

63 Naar ik aanneem in 1906.

64 Dit moet zijn 1908. In verband met zijn aanstelling bij Staatsmijnen vroeg de burgemeester van Kerkrade op 23 november 1908 voor Cordewener een bewijs van Nederlandschap aan bij de Provincie.

Schachtwerkers van de firma Gebhardt & König bij het afdiepen van schacht I van de Laura in Eygelshoven, 1901. Fotocollectie Continium Kerkrade.

bij ir. Knol op de Wilhelmina, die echter eerst met de directie in Heerlen moest telefoneeren. Het resultaat van dat gesprek, dat ik zoo half en half kon volgen, was, dat ik wel werk kon krijgen, maar niet meer als meester.⁶⁵ Ik antwoordde, dat ik daarom ook niet had gevraagd, enkel maar om werk. Ik kon beginnen als houwer, later werd ik ploegbaas.⁶⁶ In dien tijd werd het muziekcorps opgericht onder voorzitterschap van hoofdopzichter Alfons Wetzels.⁶⁷ In dat corps werd ik de groote tamboer. Directeur was onderwijzer Smeets van Kerkrade, die bedankte, omdat hij moeilijkheden kreeg over het honorarium.⁶⁸ Dhr. Janssen uit Heerlen werd directeur en ook onder zijn leiding had het corps succes op een concours. Alles liep goed tot 1917,⁶⁹ toen kreeg de groote tamboer 'Krach' met den voorzitter over het geldelijk beheer. Ik ben uit het corps weggegaan, maar daarna kon de groote tamboer oppassen, want in de mijn werd hij gezocht. Dat

65 Welke functie wordt hier bedoeld: boormeester of werkmeester? Van Laurens Cordewener is in het archief van Staatsmijnen geen personeelsdossier (meer) aanwezig. Hoe dan ook, hij moest een stapje terug doen.

66 Een ploegbaas is een meewerkende voorman. Hij krijgt zijn opdrachten van de opzichter. Serge Langeweg, 'De bedrijfshierarchie en de vakopleidingen', in: Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg*, 187.

67 In 1908.

68 Betreft dirigent P.M. (Pierre) Smeets, die tegelijk dirigent was van de Bergkapel Domaniale Mijn van ca. 1903 tot 1945. Harry Strijkers, *Dirigenten in Limburg. Biografisch woordenboek van harmonie- en fanfare-dirigenten* (Sittard 2010) 315. De directie van de Domaniale zag niet graag dat Smeets ook nog de muzikale leiding had van een concurrerend mijnwerkerskorps. Paul Geilenkirchen, *De Bergkapel van de Domaniale Mijn* (Kerkrade 2013) 14.

69 Dit moet zijn 1916. Op 14 april 1916 werd hij uit het orkest gezet. Zie noot 5.

lukte natuurlijk; wie een hond wil slaan, vindt altijd wel een stok. Ik werd overgeplaatst naar het ondergrondsche magazijn om daar aan de kool- en steenkappers de benodigde schietmaterialen uit te reiken. Het schietmagazijn was door mijn voorganger zeer slordig beheerd. Ik stelde vast, dat er 16 draagriemen voor de kisten, en 36 sloten zoek waren, terwijl heel wat draagkisten stuk waren. Wat er zoek was wilde ik zoo langzamerhand aanvullen. Dat werd mijn ongeluk. Was ik maar direct naar den bedrijfsingenieur gegaan! Ik dacht, dat de boel zoo wel in orde zou komen, als Mörkens, die mijn chef was telkens wat meer van bovengronds liet komen dan noodig was. Die was echter op de hand van den hoofdopzichter en zoo liep ik tegen de lamp. Op een goeden dag kwamen er twee draagkisten binnen zonder slot, die dus door de arbeiders betaald moesten worden. Op de bon, die mijn chef uitschreef, maakte ik van de 2 sloten er 6, om zodoende enkele andere kisten van een slot te kunnen voorzien. Mijn hulp wist niets beters te doen dan mij te verraden en toen waren de poppen natuurlijk aan het dansen. Een prachtkans om mij eruit te werken wat dan ook gebeurde. Ik moest bij ir. Veenenbos⁷⁰ komen en daar waren ook de hoofdopzichter en de meesteropzichter en anderen. Mörkens en mijn hulp moeten over de bon uitleg geven en mijn hulp verklaarde, dat dat de bon was, terwijl hij toch geen letter kon lezen, zoo groot als een schuurpoort. Ir. Veenenbos zegt mij m'n ontslag aan. Ik verdedigde mij, omdat ik het toch voor de mijn en niet voor mezelf had gedaan. Ik ging tegen het ontslag in beroep bij de arbeiderscommissie en met den voorzitter van die commissie, Vinder van Kaalheide, moesten wij bij directeur Bunge⁷¹ komen. Op een gegeven oogenblik, tijdens dat gesprek, zeide directeur Bunge tegen Vinder: *Denk je dat de Staatsmijnen een oud-mannenhuus is?* Toen zei ik: *Zoo'n uitdrukking van een directeur van de Staatsmijnen moest in alle Nederlandsche kranten komen.* Als men zijn heele leven voor het bedrijf heeft gegeven, krijgt men een stoot tegen zijn achterste en de poort uit. Dhr. Bunge nam mijn ontslag terug. Ik kon als tweede stutten blijven. Daarvoor heb ik, met mijn 43-jarige ervaring, bedankt. Dus kon ik gaan.⁷² Nu zit ik als oude invalide mijnwerker, haast 73 jaar oud, met een maandelijksch pensioen van 15,56 gulden en één cent per dag ouderdomsrente!⁷³ *Glück Auf, Glück Auf*, ist des Bergmanns Gruss.

70 Ir. R.G. Veenenbos, bedrijfsleider Staatsmijn Wilhelmina, 1915-1924.

71 Dr. Ir. J.C.F. Bunge, directeur ondergrondse bedrijven Staatsmijnen, 1908-1935.

72 Dit moet gebeurd zijn uiterlijk in 1924. Bij het huwelijk van zijn zoon Pieter op 2 mei 1924 was Laurens al zonder beroep. Als 60-jarige kwam hij vanaf 8 maart 1924 hij in aanmerking voor ouderdomspensioen van het Algemeen Mijnwerkers Fonds. De regeling dat ondergrondse mijnwerkers met 55 jaar met pensioen konden gaan, kwam pas later.

73 Ouderdomsrente werd uitgekeerd ingevolge de Invaliditeitswet van 1913. Als een 'loontrekker' de leeftijd van 70 jaar bereikte, werd dit gelijkgesteld met invaliditeit.

Over de auteurs

Karen Arijs MA (1984) is werkzaam als promovendus aan de Vrije Universiteit Brussel. Haar proefschrift betreft een analyse van historische representaties van ‘anderen’ in de grensregio Limburg (19de – 20ste eeuw) via onderzoek naar openbare feesten. Zie ook: ‘Onderzoek naar constructie van identiteit in een grensregio: verkennend literatuuroverzicht’, *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis* (2012) 15-18.

E-mail: karenarijs@hotmail.com

Drs. Ed Buijsman (1948) studeerde analytische en atmosferische scheikunde aan de Universiteit Utrecht. Hij was tot eind 2013 werkzaam bij het Planbureau voor de Leefomgeving in Bilthoven. Zijn werkgebied was de luchtverontreiniging. Daarnaast is hij geïnteresseerd in de historische aspecten van luchtverontreiniging. Hij publiceerde onder meer: *Er zij een meetnet... : een geïllustreerde geschiedenis van het luchtmeetnet van het RIV(M)* (Bilthoven 2003) en *Een eersteklas landschap. Teloorgang van natuurmonument De Beer* (Utrecht 2007).

E-mail: buijsme@xs4all.nl

Dr. Eduard Dormans (1955) deed in 1979 examen (cum laude) in de algemene economie aan Tilburg University. Gedurende zijn studie was hij van 1976 tot 1979 (parttime) werkzaam bij de vakgroep economische geschiedenis. Naast archiefonderzoek naar materiaal over de openbare financiën van de Republiek stelde hij een bibliografie van bedrijfsgeschiedenissen samen. In 1991 promoveerde hij in Tilburg op: *Het Tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek*. Na een internationale loopbaan als econoom in het bedrijfsleven (Akzo Nobel, Campina Melkunie, DSM) heeft hij de studie van de fiscale geschiedenis weer opgepakt. Hij werkt momenteel aan een publicatie over de openbare financiën en belastingen in de voormalige Landen van Overmaze. Sedert 2008 is hij bestuurslid/penningmeester van het SHCL.

E-mail: villasaudades@xs4all.nl

Dr. Joeri Januarius (1983) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en journalistiek aan de Erasmushogeschool in Brussel. In 2014 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit Brussel op een proefschrift over de consumptiepraktijken van Limburgse mijnwerkers in de naoorlogse periode. Hij publiceerde eerder over visuele representatie en methodologie, de waarde van foto's als bron voor hedendaagse geschiedschrijving en het dagelijkse leven van mijnwerkers. Sinds 2014 is hij actief als projectcoördinator in de erfgoedsector in Vlaanderen.

E-mail: joerijanuarius@gmail.com

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het SHCL en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht. Hij was coördinerend redacteur van *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (2012) en van *Limburg: een geschiedenis* (t.g.v. 150 jaar LGOG, te verschijnen in 2015).
E-mail: a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Dirk van de Leemput MA (1984) studeerde Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht en behaalde in 2013 zijn masterdiploma European Studies on Society, Science and Technology. Sinds 2011 is hij werkzaam bij het SHCL waar hij meewerkte aan de inventarisatie van de archieven van onder andere de Limburgse Land- en Tuinbouwbond en ZijActief. Momenteel volgt hij de master-na-master archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel.
E-mail: d.vandeleemput@maastrichtuniversity.nl

Dr. Willibrord Rutten (1955) is hoofd onderzoek en adjunct-directeur van het SHCL. Hij promoveerde in 1997 aan de Landbouwuniversiteit Wageningen op *De vreselijkste aller harpijen*, een proefschrift over de sociale geschiedenis van de pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Het zwaartepunt van zijn onderzoek betreft de sociale geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. In 2009 verscheen van zijn hand: *Oranje Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (samen met Jan Peet); in het standaardwerk *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (2012) schreef hij de hoofdstukken over het bovengrondse leven van de mijnwerkers en hun gezinnen.
E-mail: w.rutten@maastrichtuniversity.nl

Dr. Alexis Zimmer is werkzaam aan de Universiteit van Straatsburg (Frankrijk). In 2013 promoveerde hij aan die universiteit op een proefschrift getiteld *Brouillards mortels. Une histoire de la production de météores industriels, 19e/20e siècles. Le cas de la vallée de la Meuse* (zie: <http://www.theses.fr/2013STRAB014>).
E-mail: alexis.zimmer@unistra.fr

'De spiegel van Limburg'. Foto's van de jubileumtentoonstelling van de LLTB in 1951

De Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) vierde het 50-jarig jubileum in 1951 op grootse wijze. Er werd een gedenkboek uitgegeven waarin uiteengezet werd wat er in die vijftig jaar door de organisatie was bereikt.¹ Ook werd er een jubileumtentoonstelling georganiseerd, waarop de LLTB zich van zijn beste kant liet zien. Er waren stands en tenten van de kringen en de aan de bond gelieerde instellingen, er werden demonstraties gehouden, en er waren culturele evenementen. Op de immense Stadsweide te Roermond, waar nu het Outlet Shopping Center staat, werd een compleet park ingericht, met waterpartijen, fonteinen, bruggen, decoratieve torens, demonstratievelden en meer dan twintig grote tenten. 's Nachts was het terrein sfeervol verlicht. Vrijwel elke instelling van de LLTB droeg iets bij aan het spektakel. De organisatie wilde vooral de recente geschiedenis van de boerenstand laten zien. De foto's van de jubileumtentoonstelling, geplaatst in de context van die tijd, geven daarom een mooi beeld van de manier waarop in de Limburgse boerensamenleving in 1951 werd teruggekeken op het recente verleden.

De opdracht en voorbereiding

Er waren meer landbouwtentoonstellingen in de naoorlogse jaren. In 1949 organiseerde de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (CCB) te Eindhoven een zeer grote BENELUX-landbouwtentoonstelling, en ongeveer gelijktijdig met de LLTB-tentoonstelling vond in Enschede ook een grote landbouwtentoonstelling plaats. Vooral de Eindhovense show was een inspiratiebron voor de LLTB. Net als de organisatoren van de andere tentoonstellingen wilde de LLTB laten zien wat de organisatie in haar bestaan had bereikt. De tentoonstelling moest 'laten zien hoe het kleine boompje van de standsorganisatie, de L.L.T.B. van 1901, is uitgegroeid tot een schone krachtige boom met vele krachtige takken en waaraan in die vijftig jaren reeds vele en rijpe vruchten rijpten tot geestelijk en maatschappelijk welzijn van de Limburgse boerenstand en heel Limburg'.² Toch koos de LLTB voor een andere invalshoek dan de hiervoor genoemde organisaties. De bond besloot niet de techniek en het materiële centraal te stellen in de tentoonstelling. Alles moest draaien om de geschiedenis van de boerenstand en zijn organisaties. Volgens de tentoonstellingscommissie moest 'de tegenstelling tussen de liberale voortijd met zijn ver doorgevoerde individualisme en bittere armoede en de tijd van de organisatie met zijn betrekkelijke welvaart' in de tentoonstelling centraal staan.

1 J.P. Planje, *Vijftig jaar Limburgse Land- en tuinbouw 1901 - 1951* (Roermond 1951).

2 SHCL, Archief van de Katholieke Plattelandsjongeren Limburg, EAN 1018, inv.nr. 81 [jubileumcommissie LLTB], 'Verslag van de vergadering van de kleine plancommissie van de tentoonstelling, gehouden op zaterdag 25 februari'. De consulent van de Jonge Boeren- en Tuindersbond fungeerde als secretaris van de jubileumcommissie.

Het oorspronkelijke idee om het terrein vorm te geven als een mini-Limburg met een miniatuur Maas bleek niet uitvoerbaar. Op het terrein werden aan weerszijden van een groot parkachtig voorterrein paviljoens van de kringen opgebouwd. Aan het einde van het hoofdterrein bevond zich de tent van de LLTB, geflankeerd door de tenten van onderwijsinstellingen en coöperaties. Daarachter kon men langs de tenten van middenstand en handel naar een riant terras aan de Maasoever. Ook waren er nog een groot terrein voor veekeuringen en enkele sportterreinen voor sportoefeningen van de jonge boeren en boerinnen. Voor de aankleding van het geheel werden twee architecten aangenomen: Th. Spoelstra, die ook de tentoonstelling in Eindhoven had vormgegeven, en de Limburger L. Kurvers. Voor de artistieke invulling en het begeleiden van de projecten van de kringen werd de jonge kunstenaar Jérôme Goffin (Maastricht, 1921-1963) aangetrokken.

De presentatie van de LLTB en zijn instellingen

In het centrum van de grote LLTB-tent stond een allegorische afbeelding van het boerengezin ('de kracht van de standsorganisatie'³), beschenen door de zon van de bond. Aan de linkerkant werd de geschiedenis van de LLTB uitgebeeld. De nadruk lag daarbij op de vele vertakkingen en de leiders. Aan de rechterkant van de tent werd in een aantal plakkaats getoond wat de bond in 1951 betekende voor de boerenstand. Er werd gewezen op het advieswerk en het werk in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, maar ook op de immateriële belangenbehartiging als retraites, processies en de steun aan het TBC-fonds 'Herbloeiend Leven'.

In de presentatie werd veel aandacht besteed aan de overname van de bond door de NSB. Die breuk in de geschiedenis van de bond lag nog vers in het geheugen en men was in 1951 nog steeds bezig om de organisatie opnieuw op te bouwen. Na de oorlog was er een discussie ontstaan over de heropbouw van de LLTB in Limburg. De ene stroming was voorstander van een neutrale technische en economische organisatie voor alle landbouwers. De LLTB als standsorganisatie zou zich alleen bezig moeten houden met de godsdienstige, sociale en culturele ondersteuning van het boerenbestaan. De andere stroming, die uiteindelijk de overhand kreeg, pleitte er juist voor om zowel de economische als de geestelijke en religieuze aspecten onder de paraplu van de standsorganisaties te houden.⁴ Daaraan lag de katholieke opvatting over de aard van de standsorganisatie ten grondslag. Volgens de LLTB was de grens tussen technische en economische kwesties en sociale en zedelijke zaken moeilijk te trekken. De grondpolitiek en het 'kleineboeren'-vraagstuk konden bijvoorbeeld niet als zuiver economisch of technisch worden aangemerkt. Overigens speelde ook een machtsvraagstuk mee. Een standsorganisatie die zich niet richtte op economische en technische

3 *'De spiegel van Limburg'. Gouden Jubileum-tentoonstelling van de L.L.T.B. Programmaboek* (Roermond 1951) 23.

4 Planje, *Vijftig jaar*, 314-316; Jan Korsten, *Standhouden door veranderingen: de Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896-1996* (Nijmegen 1996) 106-109 en 136-137.

zaken zou een beperkte aantrekkingskracht op boeren en tuinders hebben. De inrichting van de tentoonstelling lijkt dit te benadrukken. Onder één dak werden zowel de materiële als de geestelijke belangenbehartiging van de boerenbevolking getoond.

De presentatie van de kringen

Volgens de beschrijvingen in de catalogus lag de nadruk in de kringtenten op het maatschappelijke en het streekeigene. Dat leverde een gevarieerd beeld op. Iedere kring ging verschillend om met de modernisering en gaf een eigen betekenis aan de geschiedenis van de laatste vijftig jaar. Alle kringen besteedden aandacht aan de folklore en de religie. Vaak werden kerken en kapellen nagebouwd, of wegkruisen en beelden van patroonheiligen naar de tentoonstelling verplaatst. Die stands werden doorgaans verzorgd door de jonge boeren of de boerinnenbond en vaak 'opgesmukt met bloemekens',⁵ vaandels of producten van de land- en tuinbouw.

De stands van de Noord- en Midden-Limburgse kringen toonden vooral de modernisering van de landbouw. Om de vooruitgang te tonen werd onder meer uitgebeeld hoe het boerenleven vroeger was. Sommige kringen toonden de verschillen tussen oude en nieuwe boerderijtypen, anderen de voordelen van ruilverkavelingen, specialisatie of ontginning. Enige nostalgie ontbrak daarbij niet. De kringen met de meeste oorlogsschade presenteerden 'oude gebruiksvoorwerpen die nog gespaard bleven in de laatste oorlog'.⁶ De Zuid-Limburgse stands gaven een wat negatiever beeld, met name de kringen Sittard en Heerlen, waar de agrariërs hinder ondervonden van de groeiende mijnindustrie. Rondom Heerlen ondervond de boerenstand problemen met het aanwerven van goed personeel. Jongeren waren nog wel te krijgen, maar personen van boven de 18 jaar gingen liever in de mijnen werken, waar beter betaald werd en meer verlof werd gegeven. Voordeel was wel dat er een nieuwe afzetmarkt was gevonden in de groeiende groep mijnwerkers. De ingang van de tent werd gevormd door een natuurgetrouwe kopie van een mijningang. De meeste stands hadden echter religieuze of folkloristische onderwerpen.

De kring Sittard toonde 'de typische kenmerken van een agrarische gebied, dat zich sterk industrialiseert'. Deze kring, die naast de mijnstad Geleen een flink aantal kleine dorpjes omvatte, was positiever over de opkomst van de mijnen dan de kring Heerlen. Men was echter niet te spreken over de afname van de hoeveelheid cultuurgrond, waardoor het aandeel van boeren en tuinders in de beroepsbevolking was afgenomen. Aan deze ontwikkeling werden twee van de zes stands gewijd. Volgens de kring werd bij de onteigening van land voor de aanleg van parken en sportterreinen na 1945 teveel goede cultuurgrond aan de landbouw onttrokken, terwijl ook grond zou worden 'verspild' voor woningbouw.⁷

⁵ 'De spiegel van Limburg', 79.

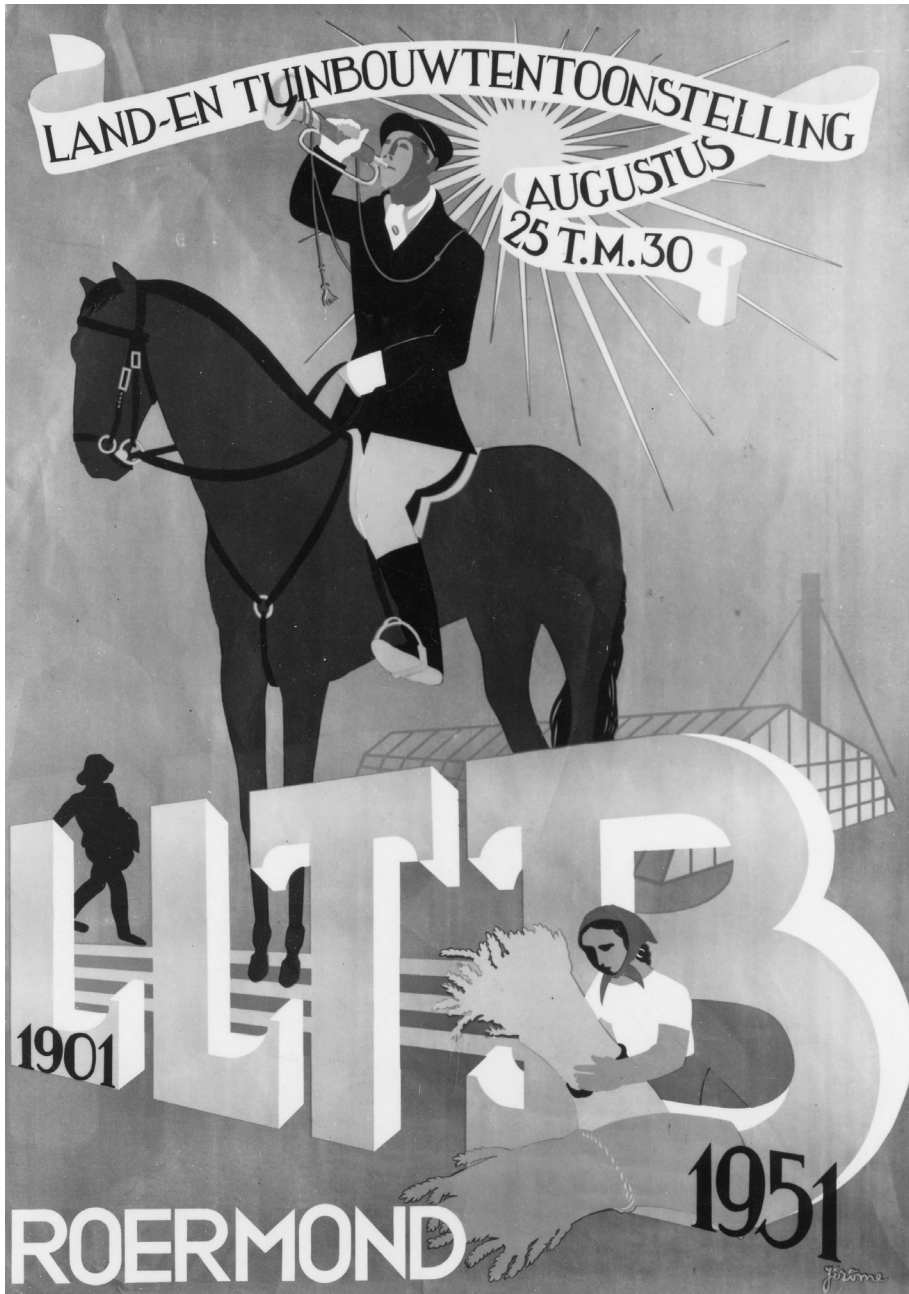
⁶ *Ibidem*, 75.

⁷ *Ibidem*, 117-121.

De kring Maastricht keek op een heel andere manier aan tegen vijftig jaar agrarische ontwikkeling. Volgens deze kring werden de jaren 1901 - 1951 gekenmerkt door het Nederlandse worden van de agrarische samenleving. Vóór 1914 had men de opbrengst van het boerenbedrijf vooral afgezet in de omliggende Belgische plaatsen, tot Tongeren en Luik aan toe. Door het sluiten van de grenzen vanwege de Eerste Wereldoorlog moest de boer uit het Maastrichtse grensland zich aanpassen aan de Nederlandse markt. De organisatie was daarbij behulpzaam. De boeren volgden in het begin slechts schoorvoetend, maar waren nu geheel op Nederland gericht. De tent van de kring Maastricht toonde die ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de religie, de folklore en het boerenbedrijf.

De foto's in dit katern zijn met één uitzondering afkomstig uit de fotocollectie van de LLTB. De LLTB droeg zijn fotocollectie in 1996 over aan het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen. In 2013 is in samenspraak met de LLTB en het KDC besloten de foto's bij het SHCL onder te brengen, omdat het archief van de LLTB daar ook berust. De inventaris van dit archief kwam in 2014 gereed. De fotocollectie bestaat uit ruim 3.000 losse foto's en zes fotoalbums, waarvan een over de jubileumtentoonstelling. Op dit moment wordt onderzocht of het haalbaar is de collectie te beschrijven en digitaal te ontsluiten. De foto van de demonstratie van goede plattelandskleding komt uit een fotoalbum over de jubileumtentoonstelling uit de fotocollectie van ZijActief Limburg.

Dirk van de Leemput

De door Jérôme Goffin ontworpen affiche van de tentoonstelling. Aanvankelijk had Goffin een affiche met een boom erop in gedachten. De commissie gaf echter de voorkeur aan 'een ruiter, die de klaroen steekt en uit wiens trompet de aankondiging van de tentoonstelling komt'.

Artiestiek adviseur Jérôme Goffin (links) werkt met een assistent aan enkele van de panelen voor de grote jubileumtent.

Op 25 augustus werd de tentoonstelling feestelijk geopend door minister Mansholt van Landbouw. Op deze foto bekijkt Mansholt, geflankeerd door LLTB-voorzitter Mertens (links) en burgemeester Geuljans van Roermond, het paviljoen van de kring Gulpen. De maquette, gemaakt door de jonge boeren en boerinnen van Gulpen, beeldt het 'bageren' uit. Voordat de Pachtwet van 1937 in werking trad, moest er vaak verhuisd worden; dat werd 'bageren' genoemd. Het recht van continuatie, waardoor pachters een grotere mogelijkheid hadden om voor langere periode op hetzelfde stuk grond te werken, was een van de belangrijkste discussiepunten bij het lange wordingsproces van die wet.

Na de officiële opening door minister Mansholt stroomt het publiek het terrein op. Op de achtergrond is zeer klein de tent van de LLTB te zien.

26 augustus was geheel gewijd aan de ruitersport. De dag begon om half twee met een defilé met 300 ruiters voor het stadhuis van Roermond, waarna een concours hippique volgde op het tentoonstellingsterrein. De Limburgse Landelijke Ruitersportbond (LLRB) was ook bij andere onderdelen van de tentoonstelling betrokken. Ze leverde paarden en ruiters ten behoeve van het openluchttheaterstuk 'Spel van St.-Gerlacus' en reden voorop bij de opening van de tentoonstelling. De ruitersport werd gezien als een onderdeel van de LLTB. Een van de doelstellingen van de LLTB was culturele vorming en ontspanning van de boerenjeugd. De LLRB had daarin mede een taak.

In de onderwijstent werden demonstraties gehouden van het huishoudonderwijs. Achter de uitgestalde leermiddelen en werkstukken krijgt een viertal leerlingen aan het primair onderwijs onderricht in een van de theoretische (A.V.O.) vakken. Op de achtergrond werken vier oudere meisjes aan de naaldvakken. Op de muur achter hen staat de tekst 'Zonder naald en schaar is de huishoudelijke vorming niet klaar'. Met deze presentatie wilde men een beeld geven van het landbouwhuishoudonderwijs dat 'naast praktische kennis ook de meisjes godsdienstige en maatschappelijke, culturele en sociale vorming bijbrengt'.

Een instructrice leidt de sportdemonstratie van de Boerinnen Jeugdbond. Op de jonge boeren- en boerinnendag was sport een belangrijk onderdeel van het programma. Hun handtasjes hebben de sportende boerendochters tegen het hek gelegd.

In de tent van kring Sittard was deze stand te zien waarin het devies van de LLTB uitgebeeld is. 'Trouw 't kruis, trouw de ploeg' was volgens de programmagids 'steeds het kenmerk geweest van onze Limburgse Boerenstand'. Rondom het kruis zijn enkele oude landbouwwerktuigen en heiligenbeelden uitgestald. Op de achtergrond staan de vaandels van de lokale afdelingen. Het dagblad *De Tijd* schreef in dit verband over de 'charme van een primitieve cultuur': [De boer] 'laat in de stands die door hemzelf zijn gemaakt iets zien van zijn eigen cultuur, zijn eigen levensstijl. En dan treft men vanzelfsprekend soms stuntelige uitingen aan, die een gewilde imitatie zijn van hetgeen de boeren op andere tentoonstellingen hebben gezien, maar veel meer wordt men getroffen door, hoewel onbeholpen, toch uiterst charmante pogingen iets te zeggen. Dan mag de vorm gebrekkig zijn, de idee is verrukkelijk'.⁸

8 'Spiegel van Limburg door de boeren en tuinders zelf gemaakt. De charme van een primitieve cultuur', *De Tijd: Godsdienstig staatskundig dagblad*, 25-8-1951, 8.

Een van de activiteiten op de boerinnendag was de demonstratie van goede plattelandskleding. Een stel jonge boeren uit Venlo werd zelfs zo enthousiast van de mannequins dat ze de boerinnendienst een brief schreef. Of ze niet een foto van een van de modellen mocht hebben in ruil voor een aantal nieuwe abonnees op Ontginning, het blad van de Jonge Boeren- en Tuinderbond.⁹ De demonstratie van goede plattelandskleding was een succes voor de boerinnenbond. In de loop van 1951 bemerkte de boerinnendienst een grote vraag naar patronen, informatie over stoffen en naaicursussen. Ook werd in het nieuwe bondsblad Bij ons thuis maandelijks een rubriek aan plattelandskleding besteed.

9 Krantenknipsel van onbekende herkomst in een fotoalbum over de jubileumtentoonstelling uit het archief van ZijActief, Fotocollectie SHCL, doc 0044.

Op de fokveedag waren ongeveer 500 runderen aanwezig, de meesten roodbonte Maas-Rijn-IJssel runderen. Op de dag werd een voor de fokdagen ongekend groot aantal toeschouwers ontvangen. Vooral vanuit België was grote belangstelling voor de roodbonte runderen. De runderen die aan de fokveedag deelnamen moesten allemaal vrij van TBC zijn, een nieuwe eis. Gedurende de hele tentoonstelling was in de veetent een kudde van 15 melkgevende MRIJ koeien te zien, als ideaalbeeld van een gezonde en productieve veestapel.

De leiding van de LLTB rust uit na de gedane arbeid. Ze zitten op het terras van een door de afdelingen Melderslo en Hegelsom nagebouwd café met beugelbaan. De beugelbaan was aan het begin van de twintigste eeuw een populair tijdverdrrijf in Noord-Limburg. In 1951 waren de banen al zo goed als verdwenen. Van links naar rechts: secretaris M. Dings, adviserend bestuurslid (en oud-voorzitter) G. Derks, geestelijk adviseur ir. J. Bemelmans en voorzitter G. Mertens.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2013

Inhoud

Algemeen	173
Organisatie	174
Wetenschappelijke activiteiten	177
Educatie en publiekswerking	180
Beheer en ontsluiting van de collecties	183
Bijlage 1. Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	188
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	189
Bijlage 3. Lidmaatschappen	190
Bijlage 4. Publicaties	191
Bijlage 5. Lezingen	192
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	193
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	194
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	195
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	197

Algemeen

Sinds 2008 is het SHCL gevestigd in het gebouwencomplex van het Historisch Centrum Limburg. De hoofdbewoner, het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), verleende faciliteiten op het gebied van huisvesting, digitalisering en opslag van archief- en bibliotheekmateriaal. Door gezamenlijke huisvesting en nauwe samenwerking kon de dienstverlening aan het publiek worden geoptimaliseerd. Een fusie bleek vooralsnog niet mogelijk.

In 2013 heeft het SHCL besloten het hulpdepot 'Andrieskapel' aan de Maagdendries te Maastricht te verkopen, de daar nog aanwezige archief- en bibliotheekbestanden op te schonen, en het resterende deel over te brengen naar de depots aan de Sint-Pieterstraat. In 2013 werd begonnen met de selectie en vernietiging uit de in de Andrieskapel aanwezige bestanden, die daar waren opgeslagen in afwachting van verdere bewerking. Dit project zal een looptijd hebben van ca. drie jaar (2013-2015). Tussentijds zullen de resterende bewerkte bestanden worden overgebracht naar de depots van het RHCL. Daarover konden begin 2014 afspraken worden gemaakt met de directeur van het RHCL.

Gedurende het jaar 2013 werd door de afdeling archieven van het SHCL gewerkt aan de inventarisatie van het archief van de Limburgse Land- en Tuinbouw Bond. De inventaris werd begin 2014 voltooid en op 23 mei 2014 gepresenteerd in het Limburgs Museum te Venlo. De inventarisatie werd mede mogelijk gemaakt door de LLTB en de Provincie Limburg.

Na de afronding en de presentatie van het boek *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* in 2012 was de rol van het SHCL in de mijnbouwgeschiedenis van Limburg niet uitgespeeld. Ook in 2013 verschenen publicaties over het mijnverleden waaraan medewerkers van het SHCL medewerking verleenden, zoals de studie *Na de mijnsluiting* (in opdracht van de Stichting Behoud Mijnhistorie, i.s.m. ETIL), en werden projecten ondernomen om het mijnerfgoed veilig te stellen, zoals het project 'Conservering vaandels en vlaggen van mijnwerkersorganisaties' (i.s.m. Discovery Centre Continium, dankzij financiële bijdragen van de Stichting Behoud Mijnhistorie en het Fonds voor de Sociale Instellingen van DSM). Ook internationaal was het SHCL actief op dit gebied, onder meer door deelname aan de congressen 'Mineurs du monde' (Lens, april 2013) en 'Miners in a Global Perspective' (Essen, november 2013).

Het SHCL is echter op veel meer terreinen van regionale geschiedenis actief. Medewerkers van het SHCL werken mee aan de nieuwe, wetenschappelijke geschiedenis van Limburg, die in 2015 zal verschijnen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (in 2013). Samen met LGOG werd in 2013 de commissie 'Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg' opgericht. Een aandachtsgebied was ook de geschiedenis van de gezondheid, mede in het licht van de bestaande gezondheidsachterstand in de regio Zuid-Limburg. Het SHCL neemt zich voor in de toekomst meer onderzoek te gaan doen naar historische aspecten van bevolking en gezondheid in de Euregio als geheel.

Veel belangstelling trok de uitgave in de reeks Maaslandse Monografieën van de dissertatie van Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. De presentatie op 5 mei in het Golden Tulip Hotel te Maastricht werd druk bezocht, en ook daarna heeft de auteur zijn boek in tal van bijeenkomsten en lezingen kunnen toelichten. Op 31 oktober organiseerde het SHCL een bijeenkomst over zijn boek voor Zuid-Limburgse alumni van de Universiteit Maastricht in samenwerking met het alumni bureau van de Universiteit Maastricht.

Vermeldenswaard is ook de compleet vernieuwde website van het SHCL (www.shclimburg.nl) die in 2013 in samenwerking met het Heerlense bedrijf Betawerk tot stand kwam. De website werd op 17 januari 2014 gelanceerd op een discussieavond over het mijnverleden in het stadhuis te Heerlen, met als sprekers Marcia Luyten, Wiel Kusters en Joep Dohmen. De bijeenkomst was tevens bedoeld als bijdrage van het SHCL aan de voorbereiding van 'Het jaar van de mijnen' in 2015.

Organisatie

Bestuur

Het bestuur werkt conform de regels van *Cultural Governance*. De leden ontvangen geen vergoeding. Functieprofielen van voorzitter en bestuursleden zijn vastgelegd in het jaarverslag over 2004, bijlage 2. In mei 2013 werd drs. Jos Kievits, directeur Universiteitsfonds Limburg en Alumnirelaties van de Universiteit Maastricht, benoemd tot lid van het bestuur van het SHCL. Wegens het verstrijken van de statutaire zittingstermijn trad secretaris mr. Corry de Koster per 1 januari 2014 af als bestuurslid. Haar taken werden overgenomen door het bestuurslid mw. Nardie Berden. De secretaris onderhield regelmatig contact met de personeelsvertegenwoordiging van het SHCL. Het bestuur vergaderde op 4 februari, 8 april, 27 mei, 16 september, 18 november en 23 december. Belangrijkste onderwerp van bespreking waren de samenwerking met het RHCL, de versterking van de publieksactiviteiten, mede met het oog op het verwerven van nieuwe donateurs, en de voorgenomen verkoop en ontruiming van het hulpdepot Andrieskapel. Er was regelmatig contact met het bestuur van het RHCL over de voortgang van de samenwerking. De voorzitter van het SHCL woonde twee bestuursvergaderingen van het RHCL bij als toehoorder.

Raad van Advies

De Raad van Advies vergaderde op 27 mei en op 18 november. Vanwege het verstrijken van de statutaire zittingstermijn traden de leden prof. Louis Berkvens en Fer Pfeiffer af. De leden prof. Theo Engelen, John Gilbert en drs. Karel Majoor werden benoemd voor een tweede termijn. Aansluitend aan de vergadering van

27 mei hield bestuurslid dr. Eduard Dormans een voordracht getiteld: 'Van alle tijden. Hervormingen en goed financieel bestuur in het Hertogdom Limburg en de Oostenrijkse landen van Overmaze tussen 1750 en 1780'; aan die van 18 november sprak SHCL-medewerker drs. Jac van den Boogard over 'Mijnbouw in de beeldende kunst'.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 9 nieuwe contribuanten stonden 46 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging, of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand.

Aantal donateurs per 31-12	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
gemeenten, instellingen bedrijven	110	109	109	101	101	95	96	94	91	84	81	78	77	74	69
personen	551	729	723	716	678	666	646	624	590	531	519	507	500	472	456
totaal	674	838	832	817	779	761	742	718	681	615	600	585	577	546	525

Personeel

Samenstelling

Op 28 januari vierden wij het 40-jarig dienstjubileum van archiefmedewerker Max Wijnen; op 12 oktober het 25-jarig jubileum van secretariaatsmedewerkster Ingrid Frints. De afspraken met het RHCL over de personeelsinzet op het gebied van de dienstverlening, archief- en bibliotheekbeheer werden gecontinueerd. Wegens vervroegde pensionering nam dr. Hans van Hall per 1 januari 2014 afscheid als senior archiefmedewerker van het RHCL en als hoofd archieven van het SHCL. Als zijn opvolger is via een interne procedure RHCL-medewerker Frans Roebroeks benoemd, die naast de leiding over de archiefwerkzaamheden van het SHCL ook verantwoordelijk is voor de particuliere archieven van het RHCL. Uit dienst traden: dr. Bart Delbroek en Michel Lemaire (afdeling archieven). De verdeling van het personeel over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. De medezeggenschap is geregeld via een gekozen Personeelsvertegenwoordiging (PVT). De leden zijn: Paul Arnold (afd. algemene dienst), Ella Muyres (*idem*) en Thea Brockbernd (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie, met name over de samenwerking met het RHCL. De jaarlijkse functioneringsgesprekken door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden vonden plaats in februari.

Vrijwilligers en stagiair(e)s

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren in 2013 vijf personen betrokken bij verschillende werkzaamheden. Op 24 april nam vrijwilliger Harm Duursma afscheid. Hij was sinds 2002 betrokken bij de inventarisatie van de bij het SHCL berustende vakbondsarchieven. In augustus overleed vrijwilliger Hubert van Roosmalen, die sinds enige tijd werkte aan de ontsluiting van het archief van de Maastrichtse welzijnsorganisatie Trajekt. In het kader van werkafspraken met de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen en de BV Limburg waren vier studenten cultuurwetenschappen als stagiaires werkzaam onder begeleiding van SHCL-medewerker Jac van den Boogard.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden goede betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en Discovery Center Continium te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. De directeur is lid van de redactie van de door het IISG uitgegeven *International Review of Social History*. Het SHCL werkt nauw samen met instellingen in België en Duitsland, in het bijzonder de RWTH-Aachen, de Vrije Universiteit Brussel, het Institut für Soziale Bewegungen/Bibliothek des Ruhrgebiets in Bochum, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Samenwerking met het Regionaal Historisch Centrum Limburg

Sinds 2008 is het SHCL gevestigd in het gebouwencomplex van het Historisch Centrum Limburg (HCL) aan de St.-Pieterstraat in Maastricht. De besprekingen over de voorgenomen fusie met de hoofdbewoner van dit pand, het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) zijn in 2012 opgeschort tot er meer duidelijkheid zou zijn over de bestuurlijke rol van de Provincie Limburg in het Openbaar Lichaam (R)HCL. Vooralsnog blijft het SHCL als zelfstandige organisatie verder werken. Dat neemt niet weg dat werkzaamheden van beide instellingen waar praktisch mogelijk en wenselijk gezamenlijk worden uitgevoerd. Dat geldt in het bijzonder op het gebied van publieksdiensten en het collectiebeheer. Concreet komt het erop neer dat het beheer van de archieven van het SHCL onder leiding staat van een functionaris van het RHCL die ook verantwoordelijk is voor het beheer van de particuliere archieven van het RHCL, en dat het SHCL tevens uitvoering geeft aan het bibliotheekbeleid van het RHCL. Ook bij het gebouwbeheer, de receptie en de dienstverlening op de studiezaal zijn medewerkers van het SHCL betrokken.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. K. Patel (voorzitter van de capaciteitsgroep geschiedenis) en prof. R. de Wilde (decaan) namens de FdCMW, en prof. H. Hillen (voorzitter SHCL) en prof. Th. Engelen (Radboud Universiteit Nijmegen) namens het SHCL. De commissie vergaderde op 15 april en oordeelde positief over de werkzaamheden van de hoogleraar. De hoogleraar werd herbenoemd voor een volgende periode van vijf jaar.

Promotiebegeleiding

Drs. Leen Roels voltooide haar proefschrift over de Luikse mijnarbeidsmarkt in de twintigste eeuw en werd op grond daarvan toegelaten tot de promotie, die op 3 april 2014 plaatsvond. Het proefschrift werd uitgegeven in de reeks Maaslandse Monografieën. Drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) voltooide 6 van de 8 voorziene hoofdstukken van zijn proefschrift over het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in de negentiende eeuw. Drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) werkte verder aan zijn promotieonderzoek naar de institutionele, sociale en culturele aspecten van de begraafplaats 'Kapel in 't Zand' in Roermond (1870-1940). Drs. Martin Bergevoet (Gemeentearchief Venlo) schreef enkele hoofdstukken in het kader van zijn promotieonderzoek naar de opkomst en toepassing van de begrippen 'integrale zorg' en 'interdisciplinariteit' in de eerstelijnsgezondheidszorg in Nederland, ca. 1955-ca. 1985. Medepromotores zijn prof. Harry Crebolder (UM) en prof. Jouke van der Zee (Nivel/UM). De hoogleraar is medepromotor (met prof. Peter Scholliers) van drs. Karen Arijs (Vrije Universiteit Brussel) voor een promotietraject over 'the cultural construction of cross-border Limburg'.

De hoogleraar was als lid van de beoordelingscommissie betrokken bij de promoties van Herman van Rens, 'Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog' (Universiteit van Amsterdam 22 maart 2013) en Diederick Klein Kranenburg, "'Samen voor ons eigen'". De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985' (Leiden 26 november 2013). Hij was tevens lid van de selectiecommissie voor vier door het N.W. Posthumus Instituut aan te stellen promovendi (in Leiden, Wageningen, Groningen en Nijmegen).

Onderwijs

De hoogleraar verzorgde een *tutorial* in het kader van het 'honours'-programma van de FdCMW: 'Global migration history: an introduction'. Hij begeleidde twee bachelorscripties en was tweede beoordelaar bij twee andere. Hij was betrokken bij de opzet en uitvoering van een cursus 'introductie in historische onderzoeksmethoden' voor bachelorstudenten van de FdCMW in samenwerking met de RWTH-Aachen. In de cursus leerden studenten onderzoek doen in verschillende

soorten historische bronnen. Het onderwerp was de nationale identificatie en de beleving van de bewoners van de Selfkant in de periode van de annexatie door Nederland (1949-1962). Hij verzorgde tevens onderwijs in het door het NW Posthumus Instituut aangeboden landelijke keuzeprogramma voor research masterstudenten 'Global and Local: Themes in Social and Economic History'.

Overige

De hoogleraar verzorgde *peer reviews* voor subsidieaanvragen voor het Vlaamse Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) (2 maal) en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Hij was lid van de adviescommissie voor de benoeming van de bijzonder hoogleraar van het Unger-Van Brerofonds aan de Vrije Universiteit (leeropdracht: Geschiedenis van staatsvorming in mondiale context). Benoemd werd dr. Marjolein 't Hart.

Onderzoek en publicaties

Na de mijnsluiting

In opdracht van de Stichting Behoud Mijnhistorie werkte het Sociaal Historisch Centrum mee aan een onderzoek van het ETIL over het herstructureringsbeleid na de mijnsluiting in Limburg in internationaal vergelijkend perspectief. Het onderzoek resulteerde in een publicatie, getiteld *Na de mijnsluiting. 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010*. Het boek werd op 3 december aangeboden aan minister van economische zaken H. Kamp tijdens een werkbezoek aan Limburg.

Wie-is-wie in de Limburgse kolenmijnen?

In 2013 werd verder gewerkt aan een databestand van alle directeurs en bedrijfsingenieurs die in de Limburgse steenkolenmijnen actief zijn geweest. Wat was hun achtergrond, hoe lang zijn ze gebleven, waar gingen zij naar toe? De eerste tranche 'mijndirecteurs' is voltooid, de tweede 'bedrijfsingenieurs' is aangevat. De tot nu bekende gegevens zijn doorzoekbaar op de website van het SHCL. Het project wordt uitgevoerd door Th. Dibbets (vrijwilliger) onder leiding van het hoofd onderzoek.

Internationale samenwerking op mijnbouwhistorisch gebied

Ad Knotter bezocht internationale conferenties over mijnbouwgeschiedenis in Lens (Colloque International 'Mineurs du Monde', 11-12 april) en in Essen ('Miners in a Global Perspective', 21-23 november). Als redactielid van de *International Review of Social History* bereidt hij een *special issue* van dit tijdschrift voor over 'Immigration and ethnicity in coalfield history (worldwide)', te verschijnen in 2015. Ter voorbereiding organiseerde hij een sessie over dit onderwerp op de European Social Science History Conference, op 22-26 april 2014 te Wenen.

Vorbereiding uitgave 'Limburg: een geschiedenis' t.g.v. 150 jaar LGOG

De hoogleraar was lid van de redactie van dit werk, ingesteld door het bestuur van het LGOG en onder voorzitterschap van prof. Paul Tummers. Tijdens de officiële viering van het jubileum op 28 juni werd het eerste deel aangeboden aan HKH Prinses Beatrix. De delen 2 en 3 zijn nog niet voltooid en zullen in 2015 verschijnen.

Het geheim van Rieu

Onder deze titel werkt het SHCL (Jac van den Boogard) samen met onderzoekers van de Faculteit Cultuur- en Maatschappijwetenschappen o.l.v. prof. Maaïke Meijer in wetenschappelijk onderzoek naar het culturele ondernemerschap en de culturele uitstraling van de Maastrichtse entertainer Andre Rieu als exponent van de Maastrichtse 'cultural industries'. In het kader van dit project werden diverse studiobezoeken gebracht, contacten gelegd met betrokken Maastrichtse bestuurders en ambtenaren, en een onderzoeksvoorstel met plan van aanpak opgesteld. Om het project onder de aandacht van het publiek te brengen werden enkele lezingen gehouden, waaronder een op de zogenaamde *kick off meeting* in het stadhuis van Maastricht op 19 juli. Tevens werden door Rieu uitgebrachte CD's en DVD's geïnventariseerd en werden voorbereidingen getroffen voor een tentoonstelling in Museum aan het Vrijthof in 2015.

Eurocorecode-project 'Borders and unfamiliarity'

De hoogleraar participeert in een Europees samenwerkingsproject in het kader van het ESF-programma 'Eurocorecode' voor onderzoek naar grensregio's, getiteld *The (de)construction of borders and unfamiliarity in the European Union*. Penvoerder is het Nijmegen Centre for Border Research. Het project werd in 2013 afgesloten met een conferentie in Arnhem (29-31 augustus). In het kader daarvan is Ad Knotter betrokken bij twee publicaties in 2014: Ad Knotter and Martin Klatt (eds.), Dossier: Perspectives on Cross-border Labour in Europe: '(Un)familiarity' or 'Push-and-Pull?', *Journal of Borderlands Studies* (2014) (daarin: 'Introduction', en 'Changing Border Regimes, Mining, and Cross-border Labour in the Dutch-Belgian-German Borderlands, 1900-1973') en Ad Knotter, 'Inventing Limburg: territory, history, identity', in: D. de Boer (ed.), *Regions in Clío's looking glass* (Turnhout, te verschijnen). Het promotieproject van drs. Karen Arijs (VU Brussel; promotor Peter Scholliers) over 'The cultural construction of cross-border Limburg', dat hij mede begeleidt, zal naar verwachting in 2015 worden afgerond.

Conferentiebezoek

Ad Knotter bezocht het Séminaire européen 'Histoire des travailleurs' au XXe siècle (Dijon 24-25 januari), het Colloque international 'Mineurs du Monde' (Lens 11-12 april), de conferentie van het N.W. Posthumus Instituut (Eindhoven 18-19 april), de conferentie 'Changing Borders, Regions and Identities' (Arnhem 29-31 augustus), de conferentie 'Frontiers and Borders in Global and Transnational History' (Gent 6-7 september) en de conferentie 'Miners in a Global Perspective'

(Essen 21-23 november). Willibrord Rutten bezocht een symposium op 25 mei te Millen (Duitsland), georganiseerd door de Deutsch-Niederländische Gesellschaft naar aanleiding van de teruggave na 50 jaar van het drostambt Tudderan aan de Bondsrepubliek. Het contact met een van de sprekers mondde uit in een publicatie in het Jaarboek van het SHCL. Een overzicht van de door SHCL-medewerkers gehouden lezingen treft u aan in bijlage 5.

Uitgaven

Als nr. 76 en premieboek 2012 in de reeks Maastrandse Monografieën verscheen op 5 mei de belangwekkende dissertatie van Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. In het boek onderzoekt Van Rens systematisch het lot van de vervolgd. De helft van de circa 1.500 Limburgse joden kon nog net op tijd onderduiken. Bovendien vonden hier nog enkele duizenden joodse onderduikers van elders een schuilplek. Van gemeente tot gemeente waren de verschillen groot, zowel wat betreft het aantal onderduikers als het aantal overlevenden. Binnen Limburg bestonden hier en daar kleine gemeenschappen, in de mijnstreek van gereformeerde, in de Maasdorpen en Sevenum van katholieke signatuur, die meer dan elders gericht waren op hulp aan joden.

Premieboek 2013 in de reeks Maastrandse Monografieën, getiteld *Roermond, biografie van een stad* (uit te geven in samenwerking met de Stichting Rura) in het voorjaar van 2014 verscheen. De 58^e jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* verscheen volgens plan in december, met een omvang van 214 bladzijden.

Educatie en publiekswerking

Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg

Het SHCL sloot zich aan bij de door LGOG opgerichte commissie 'Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg', onder voorzitterschap van prof. Ernst Homburg. Doel is lokaal onderzoek door belangstellenden in de provincie te ondersteunen, te werken aan de opbouw van een overzicht van in Limburg werkzame ondernemers gedurende de afgelopen twee eeuwen, en het stimuleren van onderzoek en publicaties, bijvoorbeeld in de vorm van ondernemersbiografieën. Als startschot organiseerde de commissie een bijeenkomst in het Limburgs Museum over bedrijfsfilms. Er werden voorbereidingen getroffen voor de bouw van een website.

Digitale ontsluiting mijnwerkersinterviews

In het kader van het onderzoek voor *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* zijn beschikbare geluidsopnamen van interviews betreffende het mijnwerkersberoep verzameld en gedigitaliseerd. Dankzij een afzonderlijke subsidie van de Stichting Behoud Mijnhistorie konden die digitale interviews zodanig worden bewerkt dat zij via de website www.demijnen.nl toegankelijk konden worden gemaakt. Dit project werd in 2013 voltooid (zie: <http://www.demijnen.nl/collectie/interview>). In vervolg daarop werden door uitvoerder Myra Loog ook ander redactionele werkzaamheden voor DeMijnen.nl uitgevoerd.

Gezondheidsachterstand in Zuid-Limburg

Het hoofd onderzoek nam deel aan een expertbijeenkomst over gezondheidsachterstand in de regio Zuid-Limburg, georganiseerd door de Academische Werkplaats GGD Zuid-Limburg op 26 augustus in kasteel Vaeshartelt te Maastricht. Er werd gebrainstormd over de typische mix van individuele en omgevingsvariabelen die de gezondheidstoestand van de Zuid-Limburgse populatie beïnvloeden. Willibrord Rutten vroeg aandacht voor het historisch perspectief. De problematiek is niet iets van de laatste jaren.

Stagebeleiding

Met de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen en de BV Limburg ('Zicht op Maastricht') werden afspraken gemaakt over de begeleiding van stagiaires die in het kader van 'Zicht op Maastricht' herinneringen van buurtbewoners vastleggen. De resultaten worden gepubliceerd op de website van 'Zicht op Maastricht'. Voor dit project waren drie stagiaires bij het SHCL werkzaam. SHCL-medewerker Jac van den Boogard is ook betrokken bij stagebeleiding in het kader van andere projecten en activiteiten van 'Zicht op Maastricht': het schrijven van artikelen in het Maastrichtse huis-aan-huisblad *De Ster*; projectbegeleiding; rondleidingen; inhoudelijke ondersteuning.

Advisering

SHCL-medewerker Jac van den Boogard was als adviseur betrokken bij verschillende historische projecten, waaronder exposities in Centre Céramique en Museum aan het Vrijthof, theatervoorstellingen, de presentatie van kunstwerken, de voorbereiding van 'Maastricht Culturele Hoofdstad', de viering van tweehonderd jaar koninkrijk door de provincie Limburg, de wijkgeschiedenis van de Maastrichtse wijk Daalhof, de ontwikkeling van een industrieel-archeologische route in de noordwesthoek van Maastricht (i.s.m. KIVI Maastricht). Hij verzorgde diverse rondleidingen in de stad en in het gebouw van het S/RHCL, organiseerde tweemaandelijks 'refereerlunches' voor medewerkers van het S/RHCL, en was betrokken bij de organisatie van het 'historische café' van ILOG-kring Maastricht.

Mediaoptredens

Medewerkers van het SHCL waren te gast in radioprogramma's van de regionale omroep (2 juni, 27 juni, 14 december), onder meer in het L1-programma 'De stemming' op zondagmorgen, in het RKK radioprogramma 'Wat blijft' op 26 mei met een item over Henri Poels en de sociale kwestie, in het L1 programma 'Cultuurcafé' op 6 april over wijkgeschiedenis. Jac van den Boogard werkte mee aan een programma van TV Maastricht over de geschiedenis van de stad.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en dienstverlening. Het aantal bezoeken nam toe van 7.614 tot 8.784. In 2013 is hard gewerkt aan het ontwerp en de inhoud van een nieuwe website. Deze kon in januari 2014 in gebruik worden genomen. Er zijn daarbij nieuwe elementen aan de website toegevoegd, onder meer de Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis en de *full text* gedigitaliseerde jaarboeken van het SHCL (sinds 1955). Omdat de digitale archieftoegangen van het SHCL geïntegreerd zijn met die van het RHCL worden zij in toenemende mate geraadpleegd via de site www.archieven.nl, of via de site van het RHCL.

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2011	2012	2013
Bezoeken	7.717	7.614	8.784
Waarvan eenmalig	4.179 (54%)	4.260 (56%)	5.933 (68%)
Herhaalde bezoeken	3.538	3.354	2.851

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal van het HCL (SHCL en RHCL) bedroeg in 2013: 5.532 (27,5 per dag). In 2012 was dat 5.689 (28 per dag). Via de studiezaal, per e-mail, of telefonisch werd door SHCL-medewerkers informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen. Het aantal raadplegingen op de studiezaal van archieven en bibliotheekmateriaal (incl. uitleningen uit de SHCL-bibliotheek) was al volgt verdeeld:

Raadplegingen en uitleningen	SHCL	RHCL	Totaal
Bibliotheek	794	342	1.136
Archief	901	13.749	14.650

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Einde 2013 omvatte het bestand archieven en documentatie 4.248 meter. De omvang van de aanwinsten besloeg 13 meter. Per saldo resulteerde door selectie en vernietiging van 340 meter echter een afname van het bestand met 327 meter ten opzichte van vorig jaar. Van het totale bestand was tegen het einde van het verslagjaar 2.715 meter geborgen in de depots in de Sint-Pieterstraat.

In de omvang van de archieven in de Andrieskapel, die in het vorig verslagjaar 1.860 meter bedroeg, kwam grote verandering. In 2013 is een projectplan opgesteld om de daar geplaatste archieven versneld op te schonen. Met de uitvoering werd een begin gemaakt door Bart Delbroek in het kader van een stage voor zijn opleiding archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel (het archief van de Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers). Uit dit en andere archieven is vanaf april 2013 ongeveer 340 meter archief vernietigd door A. Peeters (archivaris), M. Lemaire en D. van de Leemput. Van elk archiefblok is door de archivaris een vernietigingsrapport opgesteld. Ook zijn de geschoonde archieven toegankelijk gemaakt in de vorm van plaatsingslijsten.

In 2013 werd verdergegaan met het inventariseren van het archief van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB). Dit project, dat in 2012 van start ging, zal begin 2014 worden voltooid. De archieven van de Bond van Bijenhouders, de stichting 'Herbloeiend Leven' en de Limburgse Boomkwekersvereniging werden afgezonderd van het LLTB-archief en van inventarissen voorzien. In het kielzog van dit grote project werden ook de archieven van enkele afdelingen van de LLTB die al eerder naar het SHCL waren overgebracht toegankelijk gemaakt. Ook werd een plaatsingslijst gemaakt van het archief van het LLTB-bedrijf Landbouwbelang. Bovendien werden inventarissen gemaakt van een aantal kleine archieven afkomstig uit het archief van ZijActief (voorheen Boerinnenbond).

Het archief van het Limburgs Volkskundig Centrum en rechtsvoorgangers werd begin 2012 door het Limburgs Museum aan het Sociaal Historisch Centrum Limburg geschonken. In onbewerkte toestand omvatte het archief 22 verhuisdozen met een totale omvang van 11 meter over de periode (1976) 1983-1993 (1994). De waardering en selectie van het archief en het toegankelijk maken door middel van een inventaris gebeurden in 2013 door Bart Delbroek als onderdeel van een stage voor de opleiding archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel.

Op de inventarisatie van het institutioneel gedeelte van de archieven van de rechtsvoorgangers van het Vincent van Gogh Instituut in Venray (EAN 1181) vond wederom een nabewerking plaats. In 2014 wordt gestart met de beschrijving en selectie van het omvangrijke bestand van de patiëntendossiers in dit archief.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar bij de werkzaamheden van de afdeling betrokken: Cees de Beyer, Bart Delbroek, Boy Gerrits, Hans

van Hall, Mietie Hanssen, Marga Janssen, Dirk van de Leemput, Michel Lemaire, Myra Loog, Andrea Peeters, Hubert van Roosmalen, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden elf archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een drietal aanvullingen verworven met een omvang van 13 meter. Voor een specificatie zie bijlage 8.

Depotbeheer, verpakken en materieel verzorgen

De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten. In totaal kwam 51 meter gereed.

Digitaal archiefbeheer

Op het terrein van archiefbeheer wordt meer en meer samengewerkt met het RHCL, in de eerste plaats voor wat betreft de digitale aspecten. In 2013 wordt in de nieuwe versie van het archiefbeheersysteem, genaamd Mais-Flexis 7.00, geïmplementeerd. Via dit digitale systeem voor beheer en dienstverlening zijn de archieven van het SHCL samen met die van het RHCL ook toegankelijk op www.archieven.nl. In nauwe samenwerking met het RHCL werd verder gewerkt aan de invoer van gegevens in dit systeem. Dit betrof onder andere verwerking van aanwinsten en aanvullingen, van vervaardigde toegangen en verfijning van eerder ingevoerde gegevens.

Voltooide plaatsingslijsten en inventarissen

- Archiefjes van de volgende afdelingen van Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB): Maasoever en rechtsvoorgangers (de afdelingen Arcen, Lomm, Velden, Well en Velden-Well-Wellerlooi); Nieuwstad; Dieteren; Merkelbeek; Grevenbicht; Susteren; Roosteren; Einighausen; Born, Buchten, Holtum (EAN 1098 en 1104-1111) door D. van de Leemput. Totale omvang 1,9 meter. Niveau 3.
- Archief van Bond van Imkers van de L.L.T.B., voorheen Bond van Bijenhouders van den L.L.T.B., 1927-2006 (EAN 1264) door B. Gerrits, M. Lemaire en M. Loog. Omvang 3,72 meter. Niveau 5.
- Archief van Boerinnen Jeugdbond, later Meisjesbeweging Limburg, 1947-1965 (EAN 1248) door M. Loog. Omvang 0,3 meter. Niveau 5.
- Archiefjes van de volgende kringen of afdelingen van de RK Boerinnenbond, later Limburgse Vrouwenbeweging: Roermond; Helden; Luttelrade (Lutterade-Krawinkel); Melick; Banholt; Holset; Venray (EAN 1249-1255) door D. van de Leemput. Totale omvang 0,8 meter. Niveau 3.
- Archief van 'Herbloeiend Leven', Stichting ter bevordering der volksgezondheid onder de boeren- en tuindersstand in Limburg en voorgangers (1935-1962) (EAN 1256) door M. Lemaire. Omvang 0,4 meter. Niveau 5.

- Archief van Limburgse Boomkwekersvereniging 1934-1972 (EAN 1257) door D. van de Leemput. Omvang 0,12 meter. Niveau 3.
- Archief van Stichtingen Volkskundige Activiteiten Limburg (V.A.L.), Wetenschappelijk Volkskundig Instituut Limburg (L.V.I.) en Limburgs Volkskundig Museum (L.V.M.) (1981) 1983-1993 (1994) (EAN 1260) door B. Delbroek. Omvang 2,12 meter. Niveau 5.
- Archief van mgr. drs. M.G.G.J. Schreurs als aalmoezenier (1970-1993) respectievelijk hoofdaalmoezenier (1993-2009) van Sociale Werken van het bisdom Roermond en andere functies voor zover niet verband houdend met parochie, dekenaat of kathedraalkapittel, 1970-2009 (EAN 1265) door M. Loog. Omvang 6,36 meter. Niveau 5.
- Archief van Landbouwbelang, (1906) 1914-1999 (EAN 1266) door M. Loog. Omvang 1,37 meter. Niveau 5.

Korte introducties op archieven

In het project 'korte introducties op de archieven van het SHCL' zijn inmiddels 289 eerste versies gereed. Deze dienen nog gecontroleerd en redactioneel bewerkt te worden. Daarmee werd in 2013 een begin gemaakt. Er zijn 22 introducties op de website geplaatst. Zij dienen als eerste entree op de inhoud van elk archief, zodat onderzoekers beter hun weg kunnen vinden in de rijke bestanden van het SHCL. Er resteren nog ca. 350 archieven waarvoor nog een introductie geschreven moet worden.

Bibliotheek

IHOL

De bibliotheek van het SHCL is aangesloten bij het IHOL-netwerk (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg) en neemt als zodanig met een zelfstandige catalogus deel aan het landelijke OCLC-PICA samenwerkingsverband. Ad Knotter is voorzitter van de Stichting IHOL, Johan van de Walle is lid van de Raad van Bibliothecarissen. Na de opheffing van het bureau van het IHOL per 31-12-2012 werd in 2013 overeenstemming bereikt over een nieuwe kostenverdeling over de deelnemers. De uitvoerende taken worden verricht door de Jan van Eyck Academie.

Integratie van de bibliotheken van RHCL en SHCL

De bibliotheken van SHCL en RHCL worden beheerd door de afdeling bibliotheek van het SHCL en gecatalogiseerd in de SHCL-catalogus en daarmee in de Nationale Centrale Catalogus (NCC). De titels van het RHCL krijgen een eigen kenmerk. In 2012 werd de invoer van de titels van het voormalige Gemeentearchief voltooid; in oktober 2012 is begonnen met de retrospectieve ontsluiting van de collectie van het voormalige Rijksarchief in Limburg. Het gaat om ongeveer 1.000 meter planklengte. Dit project werd in 2013 voortgezet. Het hele bibliotheekteam is bij dit project betrokken. Het aantal geproduceerde titelbeschrijvingen is door deze inzet zeer drastisch toegenomen (zie hieronder).

Titelbeschrijvingen

Door de afdeling bibliotheek werden in 2013 7.097 titels (in 2012: 3.015) van monografieën, tijdschriften en tijdschriftartikelen in de GGC ingevoerd op een totaal van 25.170 (in 2012: 11.636) bewerkingen (incl. mutaties en saneringen). Daarvan waren 5.381 titels afkomstig van het RHCL. In totaal zijn in het kader van het retro-project RHCL (voormalig GAM en Rijksarchief) over een periode van ongeveer 2 jaar 11.386 titels verwerkt, inclusief de dubbele titels die niet in de catalogus zijn opgenomen. Van dit bestand resteren nog ongeveer 5.535 titels, die moeten worden omgenummerd, in de GGC worden ingevoerd, en herplaatst.

Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis (DBLG) (i.s.m. Centre Céramique)

Samen met Centre Céramique wordt gewerkt aan de opbouw van deze bibliografie. Het beheer wordt gevoerd door het SHCL. De invoer was in 2013 zover gevorderd dat hij kon worden opgenomen en gepresenteerd als onderdeel van de nieuwe website van het SHCL (vanaf 17 januari 2014). De DBLG heeft wel een eigen domeinnaam (www.dblg.nl). Per 31-12-2013 bedroeg het aantal ingevoerde titels 1.380.

Sanering en decollectionering

In 2012 is begonnen met selecteren van titels uit de collectie monografieën die niet passen in het collectievormingsprofiel van het SHCL. Inmiddels zijn er 2.947 titels geselecteerd, verwijderd uit de catalogus, en afgevoerd. Daarnaast is in 2013 begonnen met het selecteren en afvoeren van tijdschriften. Van de periodieken in het depot Sint-Pieterstraat zijn inmiddels 725 titels afgevoerd of herverdeeld over andere bibliotheken in Nederland. 250 titels blijven behouden. Van de periodieken in de Andrieskapel is eveneens een selectie gemaakt. Het gaat om een totaal van 1.750 titels, die zullen worden afgevoerd of herverdeeld over andere bibliotheken. Naar verwachting zal dit project in 2014 worden voltooid.

Ontsluiting krantenknipsels

Het SHCL beschikt over een aantal speciale collecties krantenknipsels betreffende het politieke, sociale, economische en culturele leven in Limburg. Enkele eerder door het SHCL verworven collecties (DOC 41, DOC 59, DOC 60, DOC 62) zijn reeds ontsloten. In 2013 is begonnen met de ontsluiting (via het programma Mais-Flexis) van een collectie krantenknipsels afkomstig van de provincie Limburg (DOC 84). De omvang is 605 dozen. Daarvan zijn in 2013 181 dozen op rubrieks- en onderwerpsniveau ontsloten. De beschrijving van de resterende 424 dozen zal in 2014 worden voltooid.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

In 2013 zijn er een vlag en een vaandel aan de collectie toegevoegd, waardoor het totale aantal nu staat op 173. Het gaat om een vaandel (tweezijdig) van de R.K. Handelsreizigers St. Servatius Maastricht, afdeling van de Ned. R.K. Vereeniging St. Christoffel, en een vlag van de Limburgsche Land- & Tuinbouw Bond, afdeling Montfort. Sinds 2005 berusten 90 geconserveerde vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo. Bij het SHCL worden de overige 83 stuks bewaard. Deze worden beheerd door textielrestaurator Doortje Lucassen, tevens werkzaam als ZZP'er voor de restauratie van privé en publiek historisch textiel.

Samen met Discovery Centre Continium is een project gestart om dertien vlaggen en vaandels van de mijnwerkersbonden te conserveren. Voor de kosten die daarmee gemoeid zijn is subsidie verleend door de Provincie Limburg via de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL), de Stichting Behoud Mijnverleden en de Stichting Fonds voor Sociale Instellingen. Aan Doortje Lucassen is de opdracht verleend de stukken te conserveren. Na voltooiing van de conservering in 2014 zijn ze aan het Continium overgedragen.

Sinds 2013 is een databestand met foto's van de volledige collectie te raadplegen via www.archieven.nl, onder 'museale collecties', en via de websites van het SHCL en RHCL. Deze gegevens zijn ook te vinden op de website van www.limburgserfgoed.nl, met behulp van de zoekterm 'objecten'. Op deze website is de vaandelcollectie in 2013 2.892 keer geraadpleegd.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12

Prof. dr. H.F.P. Hillen (* 1943) (Maastricht), voorzitter (2012)

Nevenfuncties: Voorzitter Bestuur Stichting Trombosedienst Maastricht; voorzitter NVAO
Accreditatiecommissie Geneeskunde en Tandheelkunde; vicevoorzitter externe commissie beoordeling
wetenschappelijke projecten HBO-Raad

Mw. Mr. C. de Koster (*1954) (Maastricht), secretaris (2005)

Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen
Nevenfuncties: secretaris stichting Celrebroederskapel; secretaris stichting behoud orgel Binvignat;
bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studentenecclesia); bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Dr. E.H.M. Dormans (* 1955) (Valkenburg), penningmeester (2008; herbenoemd 2012)

Projectmanager / controller DSM Nederland bv, Sittard-Geleen

Mw. B.J.F.M. Berden-van Lier MMO (* 1947) (Roermond) (2009; herbenoemd 2013)

Nevenfuncties: lid Raad van Toezicht Onderwijsstichting Swalm en Roer; bestuurslid stichting Maaslandse
Monografieën.

Drs. J. Kievits (* 1952) (Maastricht) (2013)

Directeur Universiteitsfonds Limburg en Alumni relaties van de Universiteit Maastricht
Nevenfuncties: lid Raad van Toezicht Limburgs Museum; lid Raad van Toezicht UniPartners Maastricht;
vice-voorzitter Regionale Ombudscommissie Zuid-Limburg

Samenstelling van de raad van advies per 31-12

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Ere-lid en voorzitter: Mr. H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000

Prof. dr. T.L.M. Engelen (Cuyk), 2008

John Gilbert MA (Bunde), 2008

Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006

Drs. C.J.J.S. Majoor (Meerssen), 2008

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatie en samenstelling van het personeel

Adres: Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@maastrichtuniversity.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur).

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, boekhouding, personeelsadministratie; uitgeverij: pers-klaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): drs. P.A.A.B. Arnold (8/10 hoofd), mw. I.J.L. Frints (4/10), mw. M. Hanssen (6/10), mw. E.M. Muyres-Schilder (6/10).

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10).

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven): dr. J. van Hall (gedetacheerd door RHCL hoofd 6/10), mw. A.M.L.G. Janssen (5/10), mw. A.M.Th. Peeters (6/10), mw. S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (4/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10).

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mw. T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mw. drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mw. M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: C. de Beyer, Th. Dibbets, W. Philippens, H. van Roosmalen (†).

Tijdelijk personeel: dr. B. Delbroek, B. Gerrits, D. van de Leemput MA, M. Lemaire, mw. M. Loog MA.

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. Jac van de Boogard

- lid van de commissie presentatie van het RHCL
- lid van het bestuur van het Museum aan het Vrijthof
- secretaris van de redactiecommissie van de Stichting Historische Reeks Maastricht
- lid van het bestuur van de Stichting Maastrichtse Componisten
- secretaris van het bestuur van de Matty Niël Stichting

Prof. dr. Ad Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing
- lid van het bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA) / Unger-Van Brerofonds
- voorzitter van het bestuur van de Stichting IHOL
- lid van de *editorial board* van de *International Review of Social History*
- lid van de *Wissenschaftliche Rat* van de Niederrhein Akademie (Duisburg)
- lid van de raad van advies van het Dr. Wynand Roukensfonds
- lid van de begeleidingscommissie van de leerstoel 'Cultuur in Brabant', Universiteit Tilburg
- lid van de LGOG-SHCL commissie 'Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg'

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid Platform DeMijnen.nl
- lid van de LGOG-SHCL commissie 'Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg'

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen
- lid van de Raad van Bibliothecarissen van het samenwerkingsverband IHOL

Bijlage 4

Publicaties

- Boogard, J. van den, 'De mijn, een beeld', in: Dirk Lauwaert (ed.), *Citygraphy#03* (Genk 2013).
- Boogard, J. van den [samen met Wiel de Bruijn, Maurice Janssen, Ton Hameleers], *Jaarboek Maastricht 2012-2013. Geschiedenis van een stad in woord en beeld. Made in Maastricht* (Maastricht 2013).
- Knotter, A. en W. Rutten (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVIII* (Maastricht 2013).
- Knotter, A., 'Vaals en zijn arbeiders: historische achtergronden van het "rode Vaals"', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVIII* (2013) 45-59.
- Knotter, A., 'Land der vielen Grenzen. Territorialität und Textilindustrie zwischen Maas und Rhein im 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts', *Rhein-Maas. Studien zur Geschichte, Sprache und Kultur* 4 (2013) 112-140.
- Knotter, A., "'Little Moscows' Revisited. What we can learn from French and German cases', *Twentieth Century Communism. A journal of international history* 5 (2013) 175-192.
- Knotter, A., 'Terug naar de mijnen. Opkomende belangstelling voor het mijnwerkersverleden', *Geschiedenis-magazine* 48 (2013) 14-19.
- Knotter, A., bespreking van: Atsushi Kataoka, Regine Mathias, Pia-Tomoko Meid (u.a.) (Hrsg.), 'Glückauf' auf Japanisch. *Bergleute aus Japan im Ruhrgebiet, International Review of Social History* 58 (2013) 532-534.
- Knotter, A. [met Hans Kasper e.a.], *Na de mijnsluiting. 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010* (Roermond 2013)
- Rutten, W., 'Brieven uit de mijnstreek, geschreven door Rinse Postuma', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg /Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVIII* (2013) 61-109.
- Rutten, W., 'Medische voorzieningen en de mijnindustrie', in: *135 jaar KNMG in Limburg* (Heerlen 2013) 169-174.
- Rutten, W., 'The impact of boundaries on cross-border mobility and migration in the Liège-Limburg area (19th-20th centuries) as retrieved from population records', in: Els Herrebout (red.), *Grenzüberschreitende Migration und Archive. Internationales archivsymposion in Luxemburg (24. und 25. Mai 2012)*. *Miscellanea Archivistica Studia* 207 (Brussel 2013) 77-87.

Bijlage 5

Lezingen

Boogard, J. van den, 'De geschiedenis van de wals', Rieu Academy, Maastricht 5 en 6 juli.

Boogard, J. van den, 'De stedendriehoek Luik, Aken, Maastricht in cultuurhistorisch perspectief', Probusclub III, Maastricht 21 augustus.

Boogard, J. van den, 'Maastricht van industriestad naar kennisstad', symposium n.a.v. 75 jaar KIVI, Maastricht 13 september.

Boogard, J. van den, 'Mijnbouw in de beeldende kunst', refereerlunch HCL-personeel en vergadering Raad van Advies SHCL, Maastricht 4 en 18 november.

Hall, H. van, 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een onderzoeksmodel voor vergelijkbare stedelijke nederzettingen?', LGOG-kring Maastricht, Maastricht 4 maart.

Hall, H. van, 'Stad, Minderstadt, Vrijheid. Eijsden een onderzoeksmodel voor Heerlen?', Werkgroep land van Herle, Heerlen 11 maart.

Hall, H. van, 'Steden en stadjes in Limburg', LGOG-kring Venlo, Venlo 21 oktober.

Hall, H. van, 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een onderzoeksmodel voor vergelijkbare stedelijke nederzettingen?', NGV afdeling Zuid-Limburg, Sittard 25 november.

Knotter, A. 'From placement control to control of the unemployed. The incorporation of trade unions in public labour exchanges in Western Europe in the early twentieth century', *Séminaire européen: Histoire des travailleurs au XXe siècle*, Dijon 24-25 januari.

Knotter, A. 'Global Migration History: An Introduction', FdCMW, Maastricht 18 februari.

Knotter, A. 'Historical border studies', cursus 'the global and the local' N.W. Posthumus Instituut, Amsterdam 4 maart.

Knotter, A. 'Global Migration History: An Introduction', festival 'Mirroring Migration', Cultureel Centrum Mandril, Maastricht 24 april.

Knotter, A. 'Het Selfkantproject', refereerlunch Historisch Centrum Limburg, Maastricht 3 juni.

Knotter, A. 'Inleiding bij de aanbieding van *Limburg: een geschiedenis*', t.g.v. de viering van 150 jaar LGOG, Maastricht 28 juni.

Knotter, A. 'Cross-border relations and identity in the Selfkant'. Results from the student research project on the Selfkant, Millen (Dtsl.) 13 oktober.

Knotter, A. 'Kanttekeningen bij het boek *Geschiedenis is Overal*', FdCMW, Maastricht 27 november.

Knotter, A. 'Volksaard of stereotype? Over de eigenheid van Limburg', t.g.v. 50 jaar Rura, Roermond 11 december.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2013 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2013 gevormd door drs. F.L.J.F. Jadoul, voorzitter (2010), prof. dr. P.M.J.E. Tummers (2009), vice-voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA (2007), penningmeester, mw. B.J.F.M. Berden-van Lier MMO (2010), mw. mr. C. de Koster, secretaris (2005). A. Knotter was ambtelijk secretaris. Het bestuur vergaderde in 2013 op 18 maart en op 24 september. Onderwerp van bespreking waren de keuze van premieboek 2013, de samenwerking met het LGOG bij de uitgave van een nieuwe wetenschappelijke geschiedenis van Limburg ter gelegenheid van 150 jaar LGOG, en de uitverkoop van de nog aanwezige voorraad tegen gereduceerde prijzen in verband met de voorgenomen ontruiming van de Andrieskapel door het SHCL.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie (Eben-Ernael), prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. J.C.G..M. Jansen (Maastricht), prof. dr. H. Soly (Brussel), prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen), en de gouverneurs van beide Limburgen.

De redactie bestond uit prof. dr. A.-J. Bijsterveld (2012), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, dr. M. van der Eycken (1985), mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), dr. J.J. de Jong (1997), prof. dr. E. Aerts (2004), prof. dr. R. Aerts (2009), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2009) en dr. R. Nouwen. De redactie kwam in 2013 bijeen op 2 oktober. Het premieboek 2013 zal in het voorjaar van 2014 verschijnen. Het betreft de lang verwachte uitgave *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* door Peter Nissen m.m.v. Hein van der Bruggen. Tevens werd besloten tot uitgave van de dissertatie van Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974*.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukbaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies, de organisatie van de aanbidding van het eerste exemplaar, enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers bibliotheekmateriaal 2013

M = monografieën

P = periodieken

Personen

C. Daemen	Elsloo	M
A. Frijns	Amsterdam	M
B. Gales	Groningen	M + P
J. Godding	Rixensart (B)	M
D. Hoogma	Nijmegen	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
J.H.J.M. Meuwissen	Veldhoven	M
J.M.H. Mosmuller	Voerendaal	M
H. Strijkers	Sittard	M

Instellingen

Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed	Amersfoort	M
Stichting bevordering behoud en presentatie archief dr. W.H. Nolens	Thorn	M
Trajekt City Centrum	Maastricht	M + P
Ministerie VROM	Den Haag	M + P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Samengesteld door Andrea Peeters

Verworven archieven en documentatie

DOC 0121

Naam: Foto's, negatieven en rapportages opgemaakt door de 'Werkgroep Inventarisatie Mijmonumenten'

Bereik: 1977-1978

Omvang: 6 delen en 3 dozen/0,5 meter

Rubriek: 22. Verzamelingen

DOC 0123

Naam: Kaartsysteem met korte regesten van artikelen verschenen gedurende de jaren 1905-1948 in de regionale, Nederlandse en Belgische pers over de sociale strijd in Limburg vanuit katholiek perspectief, met inbegrip van kenmerkende persoonlijkheden daaruit, gedeeltelijk thematisch geordend op o.a. mijn(werkers) organisaties, samengesteld door het Sociaal Archief Limburg

Bereik: ca. 1949

Omvang: 0,12 meter

Rubriek: 22. Verzamelingen

DOC 0124

Naam: Microfiches inzake bronnen over de sociaaleconomische structuur in Maastricht

Bereik: niet bekend

Omvang: 0,12 meter

Rubriek: 22. Verzamelingen

EAN 1258

Naam: Stichting Limburgsche Provinciale Commissie voor de Niet Gehuwde Moeder en haar Kind

Bereik: (1937) 1940 – 1979 (1997)

Omvang: 0,5 meter

Rubriek: 11. Sociale zorg. 11.5 . Hulpverlening aan andere groepen

EAN 1261

Naam: Fabry, Pie, houder van een in- en uitklaringskantoor voor schepen aan de Lage Kanaaldijk te Maastricht

Bereik: 1953-1954

Omvang: 1 deel

Rubriek: 8.1. Overige belastingen

EAN 1262

Naam: Baarts-Haanstrate, Elisabeth, te Valkenburg, regieassistente en zangeres bij de Zuid Nederlandse Opera, balletschoolhoudster enz.

Bereik: 1952-ca. 2009

Omvang: 0,5 meter

Rubriek: 18.3. Muziek

EAN 1263

Naam: Mandoline-Vereeniging 'Mandola' te Maastricht

Bereik: 1921-1924

Omvang: 0,10 meter

Rubriek: 18.3. Muziek

EAN 1264

Naam: Bond van Imkers van de L.L.T.B., voorheen Bond van Bijenhouders van den L.L.T.B.

Bereik: 1927-2006

Omvang: 3,72 meter

Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1265

Naam: Mgr. Drs. M.G.G.J. Schreurs als aalmoezenier (1970-1993) respectievelijk hoofdaalmoezenier (1993-2009) van sociale werken van het bisdom Roermond en andere functies voor zover niet verband houdend met parochie, dekenaat of kathedraalkapittel

Bereik: 1970-2009

Omvang: 6,36 meter

Rubriek: 20. Religie en levensbeschouwing

EAN 1266

Naam: Landbouwbelang

Bereik: (1906) 1914-1999

Omvang: 1,37 meter

Rubriek: 21.3. Personen

EAN 1267

Naam: Fr. van Domburg

Bereik: 1948-1993

Omvang: 0,1 meter

Rubriek: 21.3. Personen

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN 1182

Naam: Nationale Federatie Raad van het Voormalig Verzet Nederland, afdeling Limburg, voorheen Voormalig Verzet Limburg

Bereik: 1939-2009

Omvang: 1 omslag

NB: Het betreft stukken (waaronder foto's) van verzetstrijders, hun gevangenneming en executie door de Duitse bezetter. Een afzonderlijk dossier betreft de moord op de Cauberg bij Valkenburg in september 1944.

EAN 1234

Naam: Monumentenhuis te Roermond

Bereik: 1997-2001(2013)

Omvang: 0,12 meter

Rubriek: 18. Kunst, cultuur en erfgoedbeheer/Ruimtelijke ordening

EAN 0988

Naam: Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) Limburg, nadien GroenLinks Limburg te Maastricht

Bereik: niet bekend

Omvang: 0,25 meter

Rubriek: 2.2.3. Politieke groeperingen

Bijlage 9

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerssen (1951) Meerssen

Bedrijven

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)
 Centraal Archief D.S.M. (1994)
 Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)
 Delfin Maastricht bv (2006)
 Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)
 Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)
 Laura-fonds, Stichting (1978)
 Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)
 Satijnplus Architecten b.v. (2000)
 Schuffelers B.V., P. (1982)
 Smurfit Kappa Roermond (1988)
 Thomas Regout N.V. (1988)

Roermond
 Heerlen
 Weert
 Maastricht
 Maastricht
 Brunssum
 Eijgelshoven
 Amsterdam
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005)
 Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)
 Bisdom Roermond (1949)
 Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)
 Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)
 Charlemagnecollege (1978)
 Continium (2005)
 Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)
 Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)
 Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)
 Elisabeth Strouven, Stichting (1958)
 Eijdsens Verleden, Stichting (1976)
 Fontes Rodenses, Stichting (1976)
 Fontys Lerarenopleiding (1980)
 Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)
 Gemeentearchief Kerkrade (2005)
 Gemeentearchief Venlo (1973)
 Gemeentelijke Bibliotheek (1979)
 Geschied- en Heemkundige Kring (1988)
 Groot Seminarie Rolduc (1986)
 Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)
 Heemkundevereniging Helden (1984)
 Heemkunde Vereniging Margraten (2012)
 Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)
 Heemkundevereniging OCGI (2000)
 Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)
 Historische Bron van Brunsham, Stichting (2012)
 Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)

Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Hoensbroek
 Leuven (B)
 Landgraaf
 Kerkrade
 Maastricht
 's-Gravenhage
 Maastricht
 Maastricht
 Eijsden
 Kerkrade
 Sittard
 Weert
 Kerkrade
 Venlo
 Lanaken (B)
 Thorn
 Kerkrade
 Beek
 Panningen
 Margraten
 Meijel
 Landgraaf
 Sint-Odiliënberg
 Brunssum
 Baarlo

Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Zuyd, Lectoraat Toerisme en Cultuur (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel Limburg (1961)	Venlo
Kanunnikessen van het H. Graf (2009)	St.-Odiliënberg
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Musea en Erfgoed Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Museum De Kantfabriek, Stichting (1994)	Horst
Museum van de Vrouw (1961)	Echt
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
Rotswoning, Stichting De (2008)	Limbricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (1995)	Maastricht
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Ahsmann-Wishaupt, mev. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arijs, Karen (2011)	Hasselt (B)
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustijn, A. (1996)	Zuidhorn
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barske, A.C. (2004)	Urmond
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, B.J.M.M. (2013)	Sittard
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Baur, W.M.J. (2007)	Landgraaf
Beckers, Alfons (2010)	Hechtel-Eksel (B)
Beckers, drs. Barbara (2011)	Roermond
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek

Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden-Van Lier, mevr. B. (2009)	Roermond
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bernards, Frans (2011)	Gronsveld
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, drs. R.M.M. (2000)	Klimmen
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Maastricht
Beyers, drs. J.G.T.M. (2013)	Melick
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarspel
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (1975)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	IJsselstein
Boomen, Nynke van den (2011)	Nijmegen
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Soest
Bootz, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Bosch, René (2010)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouten, C. (2012)	Maasbree
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2008)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Brockbernd, mevr. Th. (2012)	Einighausen
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht

Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolegem, W.J.M. (2013)	Venlo
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, pastoor F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delbroek, Bart (2011)	Opglabbeek (B)
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dieteren, J.H.M. (1971)	Sittard
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donners, mr. drs. K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Enckevort, P. van (2009)	Sevenum
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Erve, M.J.W.J. van het (1993)	Roermond
Essers, G. (2012)	Maastricht
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Eijs, mevr. C. (2008)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo

Feron, B.M. (2010)	Utrecht
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frijns, A.C.M. (1988)	Maastricht
Frijns, T.F.P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Gehlen, prof. mr. A.Fl. (2009)	Heerlen
Geraets, mr. J. (2010)	Roermond
Geraets, J.H. (2000)	Best
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerrits, Boy (2011)	Eben-Emael (B)
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Giesen, J.R.I. (2006)	Meerssen
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)	's-Gravenhage
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek
Gulpers, mevr. J. (2009)	Capelle a/d IJssel
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hanneman, H. (2010)	Valkenswaard
Hardy, mevr. N. (2013)	Heerlen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heemels, M.G.M. (2006)	Heythuysen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Hendrix, H. (2007)	's-Hertogenbosch
Henrar, A.F. (1975)	Eben-Emael (B)
Hensberg, A.P.J. (2009)	Haelen
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, Dipl. Ing. M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans-Duijf, mevr. C. (2010)	Panningen
Herp, drs. P.J. van (1964)	Treebeek
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Hillen, dr. H.F.P. (2012)	Maastricht
Hoebbers, drs. P.G.M. (1974)	Horst

Hoeijmakers, W.B.M. (2009)	Echt
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr. E. (1994)	Eijsden
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, drs. M.M.M. (1994)	's-Hertogenbosch
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houtmortels, mevr. D. (2004)	Maastricht
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Hovens, P.J.H. (2009)	Steyl
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, H.L.E. (2010)	Meerssen
Janssen, H.M. (2007)	Roosendaal
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jong, dr. J.J. de (2008)	Maastricht
Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Limbricht
Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr. W. van (2000)	Geijsteren
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleijn, H.T.H. (2013)	Enschede
Klijjn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, A. (2010)	Maastricht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koekkelkoren, E. (2009)	Maastricht
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewey, dr. J. (1982)	Buren

Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, W. (2009)	Maastricht
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, H.A.S.M. (2010)	Maastricht
Langeweg, dr. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, J. (2009)	Weert
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Heerenveen
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Linders, K. (2013)	Heerlen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Thorn
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Doortje (2011)	Maastricht
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Lyna, mr. D. (2007)	Antwerpen (B)
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maes, J. (1979)	Maastricht
Majoor, drs. C.J.J.S. (2008)	Meerssen
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Mevis, M. (2009)	Bemmel
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijel, Hans van (2011)	Merselo

Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Min, J.M. (2011)	Venray
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Moers, J. (2013)	Linden (B)
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)	Maastricht
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amsterrade
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nouwen, dr. R. (2012)	Tongeren (B)
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, J.G.M. (2007)	Sittard
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Odekerken, J.M.H. (2012)	Scheuler
Omloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Paques, P. (2013)	Sittard
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peet, dr. J.M. (2008)	Nijmegen
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Phillips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pommé, H.W.J. (2012)	Heerlen
Pouls, Jos. H. (2010)	Roggel
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Quaedackers, mevr. A.W.M. (2013)	Hoensbroek
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Reinders, H.E.P. (2009)	Panningen
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld

Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroek, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Rongen, drs. W. (2008)	Almere
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)	Klimmen
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rutten, dr. W.J.M.J. (2012)	Maastricht
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Scharmman, dra. J.-Ch. (2007)	Maastricht
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schoffeleers, R. (2012)	Maastricht
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Severens, J.J. (1979)	Heerlen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slangen, drs. J. (2001)	St.-Odiliënberg
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)	Beegden
Spits, L. (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spoormans, prof. dr. Huub (2011)	Maastricht
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)	Maastricht
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)	Dreischor
Steegen, dr. E. (2006)	Oud-Heverlee (B)
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden-Beringe
Stegge, C. aan de (2000)	Bunnik
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Stienstra, P.F.M. (2005)	Maastricht
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Stoeper, drs. Henk (2011)	Wylre
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)	Zaltbommel
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)	Dordrecht
Strijkers, J.H. (2012)	Sittard
Stijnen, prof. dr. P.J.J. (1979)	Maastricht
Suilen, mevr. M. (2000)	Herten

Tax, G. (2012)
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)
Tempelman, G.J. (2013)
Teunissen, A. (1996)
Thelen, dr. A. (2000)
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)
Theunissen, R.J. (1983)
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)
Thijs, drs. P. (1975)
Tindemans, mevr. J.M. (2002)
Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)
Tonnaer, J.J.G. (1958)
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)
Trijbels, J. (2000)
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)
Urlings, A. (1998)
Vaessen, J.S.G. (1976)
Vaessen, W.H. (2008)
Valentijn, J.H.G.M. (2000)
Veelen, M.J. (1990)
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)
Venne, P.M.A. v.d. (2000)
Venner, dr. J.G.C. (1982)
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)
Verheijen, G.F. (1973)
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)
Vermeer, H. (2008)
Verstegen, J. (2000)
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)
Veugen, F.L.G. (1982)
Visschers, J.Ch.F. (2000)
Visser, mevr. J.S. (2004)
Vlerken, drs. J.P. van (1974)
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)
Vrancken, mr. S.J.H. (2011)
Vranken, D.C.A.M. (1999)
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)
Vugt, Th. van (1986)
Wachelder, J. (2001)
Wadsworth, S. (1994)
Walle, J. van de (2000)
Wanders, mr. J.W.M. (1968)
Wanders, mr. R.M.H. (1971)
Warreburg, W.F.M. van de (1974)
Warrimont, A. de (1989)
Wassink, H.J. (1999)
Waterval, mevr. M. (1995)
Weber, J.W. (2000)
Weltens, H.A.J. (1988)

Tilburg
Venlo
Sittard
Margraten
Gemert
Cadier en Keer
Sint-Odiliënberg
Wijlré
Maastricht
Ingber
Mheer
Mbabani (Swaziland)
Thorn
Sittard
Sittard
Landgraaf
Maastricht
Schimmert
Ridderkerk
Heerlen
Posterholt
Posterholt
Maastricht
Vlodrop
Grathem
Maastricht
Meijel
Horst
Heerlen
Klimmen
Sittard
Weert
Sittard
Beek
Leiden
Aarle-Rixtel
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Sittard
Amersfoort
Klein-Doenrade
Schin op Geul
Eijsden
Gulpen
Brunssum
Venlo
Nederweert
St.-Martensvoeren (B)
Schoten (B)
Simpelveld
Geulhem
Maastricht

Wersch, A.A.J.J. van (2009)
Wessels, L.H.M. (2005)
Wetzels, P.J.M. (1975)
Weusten, mevr. J. (2012)
Wevers, J. (2006)
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)
Weijnen, dr. Th.J.G. (2009)
Widdershoven, A.J.H. (1982)
Willems, H.A.E. (1986)
Willems, drs. L.J.J. (1995)
Willemsen, Th.G.M. (2000)
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Wolf, Rob (2010)
Wolf, prof. dr. H.C. de (2012)
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)
Zanders, dr. H.L.G. (1969)
Zimmermann, H. (2000)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)
Zwart, M.H. (2004)

Mijnsheerenland
Heerlen
Maastricht
Kanne (B)
Maastricht
Maastricht
Dordrecht
Susteren
Meijel
Sittard
Roermond
Eijsden
Grevenbicht
Nijmegen
Heerlen
Gulpen
Brugge (B)
Elsloo
Weert
Hoensbroek
Herkenbosch

